

વિદ્યાલક્ષ્મી.

રચનાર તથા પ્રસિદ્ધ કરનાર

અનંતપ્રસાદ ત્રીકમલાલ વૈશ્ણવ

પરસનલ આર્ચીસ્ટ્રેટ દીવાન, સમનપૂર.

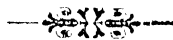

અમદાવાદ

કારંજનમાં “ગુજરાત ગેઝેટ પ્રેસ”માં

પંડિત્યા છગનલાલ ગીરધરલાલે છાપ્યું.

સંવત ૧૯૪૪ ——— સન ૧૮૮૮.

કિંમત એક રૂપીઆ.

[સન ૧૮૬૭ના ૨૫મા આફ્ટ પમાણે રજિસ્ટર કરાવી છે.]

પ્રસ્તાવના.

સ્ત્રીવર્ગને વધારે ઉપયોગી થામ એવા હેતુથી આ વારતા લખી છે, એટલાજ માટે તેની ભાષા-રચના તેમને સમજાય એવી રાખી છે; અને તેમાં એટલે સુધી આશા બાંધીછે કે લખતાં વાંચતાં શીખેલ સ્ત્રીઓપણ તે સમજી શકે.

એ ધારવું ખરું ઠરે, સ્ત્રીવર્ગને આ પુસ્તક પસંદ પડે, અને તેમને તેથી કંઈ પણ સુબોધ મળે તો લખવાનો હેતુ પાર પડ્યો કહેવાય.

શ્રમતો એવીજ આશાથી કર્યો છે; પછી વિદ્વાન વર્ગ તેને માટે જે અભિપ્રાય બાંધે તે ખરો.

રાધનપુર સંવત ૧૯૪૪ }
કાર્તિક શુદ્ધ ૬ રાનીવાર }

નમ્ર સેવક, લખનાર.

અર્પણ પત્રિકા.

પ્રુદાવીંદ ન્યામત જનાબ નાદેઅલીખાનજી સાહેબ.

સમજણની સાથેજ ઉત્પન્ન થએલી, અને વયની સાથે વૃદ્ધિ પામે જતી આપની મહારા ઉપરની મેહેરબાનીના એક ફળરૂપ આ પુસ્તક પશુ છે; અને તેથી તે આપનેજ અર્પણ કરી આપની તાબેદારીમાં માફ નામપુસ્તક સાથે પેહેલેજ પાને જોડતાં હું અતિ આનંદ પામું છું.

રાધનપુર સંવત ૧૯૪૪

નમ્ર સેવક.

કાર્તિક શુદ્ધ ૬ શનીવાર.

} અનંતપ્રસાદ ત્રીકમલાલવૈશ્નવ.

શ્રીમતેરામાનુજાયનમઃ

પ્રકરણ ૧ લું.

ભુજંગી છંદ.

બણેલી, ગણેલી, પુરી સૂઝેલી,
ઠરેલી, રૂડા કૂળમાં ઉછરેલી;
કુમારી સુચાલી, યશાળી, રૂપાળી,
પુરી પુન્યશાળી સખી સંગ ભાળી. ૧

સુગ વાંચનારે તો મારા બણી જોયું. પોતાનું મન મને સોંપ્યું.
હવે હું તેને ક્યાં લઈ જઈ? શરવાત અને શુકન તો સારાંજ થવાં
જોઈએ. મુખમાં ચરનીરોડના રોશન પાસે એકમે ઉપર સંધ્યા-
કાળનો ફેરો ફાઈને અણુગમતો નહીં થાય. કારણ તેની એક બા-
જુ સમુદ્રની ગર્જના-તેનાં મોજાંઓનું ઊઠવું અને શમવું-તેની
છોજોનું ઉપરા ઉપર આવવું-અને કીનારાપર ધસી હસીને પાછું
જવું-કુદરતી ગમ્મત આપે છે. અને તેથી ભોજાઈને કેટલાકો તેને
નમે છે, પુજે છે, સ્તુતી કરે છે, અને ભેટો ધરે છે. બીજી ગમ
અમિદેવના રથોની દોડધામ-ગર્જના-અને તેની સાથેના લક્ષ્મીની
ચઢઊતર-મનુષ્યકૃત ગમ્મત આપે છે. ત્રીજી તરફ ગીરીરાજ વાલ-
કેશ્વર જમીન તથા દરીયા વચ્ચેના સીમાડાના ખૂંટની પેઠે ઉભા છે
તે જાણે આપણા આ પહેલા પડદાનો છેડો-આપણી ધારેલ ભૂમીનું

અસીમું છે. અને ચોથી ગમ હીરાઓનું તોરણ બાંધ્યું હોય એવી સંધ્યા પડ્યા પુઠે દીવાઓની હાર દેખાય છે તે બધું તેનું આરણ્ય છે. ઉપર જુવો તો નિર્મળ આકાશમાં રંગ બેરંગી અને વિધવિધ ઘાટ કદનાં વાદળ શોભી રહે છે ત્યારે નિચે પૃથ્વીપર જુવો તો સ્વચ્છ સુંદર રસ્તા-નાંના માંડવા, અને તખ્તાઓ ઉપર અનેક કીડા કરતાં ભીન્ન ભીન્ન પોશાક,—ઉમર,—સ્થિતિ,—અને સ્વરૂપનાં મનુષ્યોનો સુંદર મેળાવડો દરખાતો નજરે પડે છે. ગાડીયો, એકા, ઘોડા, મી-આનાં અને એવાં ખીન્ન વાહનોની આવજા અને તેમાં થતી ચઢઉતર એ વળી એક બાજુએ જૂદીજ રમુજ આપે છે.

આ પ્રમાણેની નિર્મળ સ્વચ્છ હવાની મીઠગાની—મુખર્ષ શહેર-નો શાન્ત, સુઘડ, મેળો—એ અમારો પહેલો પડદો છે. સંકટો માણસ તેમાં આવી ચૂક્યા છે. કોઈ ઉભા છે. કોઈ બેઠા છે, કોઈ ફરે છે, કોઈ દોડે છે, પણ તેમાંના એકનું આપણે કામ નથી. ત્યારે કોનું કામ છે? એમ પ્રશ્ન થતાંજ ચરનીરોડના રોશન ભણીથી એક સુંદર લેન્ડો સપાટાગ્રંથ આવતી જણાઈ. “બાબુ બાબુ” કરતા સદુને ખસેડી પગે ફરવાની સડકના દરવાજા આગળ આવીને અટકી. તેનો બહારનો દેખાવજ એવો ભવ્ય હતો કે તે અંદર કોણ છે તે જણવાને લલચાવે. આસપાસ ઉબેલાઓનું અંતઃકરણ તેને જોડેલી સુંદર કાડીયા-વાડી-નીલારંગની સરખા કદની—સમાન સ્વરૂપ અને બળવાળી—ઘોડીયો જોવામાંજ રોકાઈ રહ્યું હતું. “અહા કેવી સુંદર જોડી છે!!” એ શબ્દો મોંમાજ હતા ને પછવાડેના માણસે ઉતરી લેન્ડોનું બારણું ઉઘાડ્યું, અને અંદર નજર પહોંચતા એજ શબ્દો જાણે બહારના પ્રાણી માટે નહીં પરંતુ અંદરના બે આત્મા માટે બોલાયા હોય એમ લાગ્યું. બંનેને તે લાગુ પડ્યા. પણ બે જોડીયોમાં તફાવત હતો. બહારની જોડીમાં તો બેજ ઘોડીયો સરખીજ હતી, પણ અંદરની બે બાળાઓ તો “ગંગા જમની” હતી. ઉમરમાં તો બેઉ સરખી હતી પણ ઘાટમાં એક જરા જડી અને મજબુત ગણાય, ત્યારે બીજી જરા પાતળી અને નાવુક કહેવાય. રંગમાં એક ઘણું વરણી લેખાય, ત્યારે બીજી ગુલાબી મરી કહેવાય. એકનું મોં જરા ઠંસાદાર અને ચપળ હતું ત્યારે બીજીનું મોં મીઠું અને ગંભીર હતું. પોશાકમાં પણ તેવોજ તફાવત હતો. બંનેની સાડીયો ડુઝ

મુલાખી-પણ તેમાં પહેલીને છેડે રેશમી શીત હતી ત્યારે ખીજને છેડે કલાખતુની પટી હતી. બન્નેના કબજા પોપટીયા રંગનાં છેક અંગથી કસકસતા નહીં પણ અંગ્રેજી કટના વાંકી બાહેના હતા; તેમાં પણ જેમ સુતર રેશમીનો તદ્દાવત હતો તેમ પગની સપાટપરના ભરતમાં પણ બિન રેશમનો તદ્દાવત હતો. આભૂષણોએ એકેના અંગપર ઝાઝાં નહોતાં, પણ પહેલીના હાથમાં બ્યારે તારામંડળવાળી કાચની બંગડીયો ચમકતી હતી ત્યારે ખીજના હાથમાં હીરાઓ જડેલી સોનાની બંગડીયો પ્રકાશતી હતી. પહેલીના ગળામાંનો મોતીનો આખો છોડા ખીજના છોડાના મોટાં ગોળ સુકેદ પાણીદાર મોતીની એક હારની બરાબર પણ ન આવે. સામટી રીતે બન્નેને સાથે સરખાવતાં એમજ લાગે કે જાણે ખીજની ખરી ખૂબી સમજાવવાને પહેલીને પડછા સાડ તેની સાથે રાખી હતી. ચપળ કરતાં ગંભીર, મજબૂત કદાવર કરતાં નાજુક સુકુમાર બાળા કેવી વધારે રૂપાળી જણાય છે-સાધારણ માણસનું ફરજંદ અને શ્રીમંતનું સંતાન સુખાદૃતી ઉપરથીજ કેવી રીતે વર્તાય છે એ સમજવાને આવી જોડ ભાગ્યેજ ગોતી મળે. આ પ્રમાણે પ્રભુએ તેમની બાહારની હાલતમાં જે તદ્દાવત રાખ્યો હતો તેમનું વાજખીપણું તેમની અંદરની બાહ્ય તપાસ્યાથી સમજાય એમ હતું. કારણ જે કે બંને એ વિદ્યા દુત્તર સાથેજ શીખવાનું શરૂ અને પુરું કર્યું હતું તોપણ તેમાં શ્રીમંતનો નંબર શ્રીમંત અને સામાન્યનો નંબર સામાન્ય રહેતો. અને જ્ઞાન મુદ્ધિ તથા સદગુણોમાં પણ એવોજ તદ્દાવત હતો.

શ્રીમંતનું નામ “વિદ્યાલક્ષ્મી” અને સામાન્યનું નામ “વિમળાગારી,” જેમ એકજ રાશી ઉપર હતું તેમ તેમના સ્વભાવ પણ એવા એક સરખા હતા કે જાણે તેઓ એક શરીરના બે ભાગ હોય ! વિદ્યા વિમળાને બાળકપણથી એટલું ચાહતી હતી કે તેના વિના તે ઘડી ન રહી શકતી અને વિમળાનાં ગરીબ માળાપે પણ શેરડીવાંસે એરડો પણ સુધરશે એમ જાણી તેને વિદ્યાને ઘેરજ બિઝરવા દીધી હતી. વિદ્યાનાં માળાપ તેને પોતાની પુત્રી સમાન ચલાતાં હતાં અને પ્રભુની ચાહત પણ તેમનો સ્નેહ સદૈવ નિભાવવાનીજ હતી, એટલે એવુંજ થયું કે પાંચ વર્ષનાં “ એકડેએકોથી ” તેઓ સાથે થયાં તે પંદર વર્ષ તેમણે અભ્યાસ પૂરો કર્યો ત્યાં સુધી તેઓ જાદૂનાં પડયાંજ

નહીં. એવી એકે પરીક્ષા ન થઇ કે જેમાં તેઓએ બંનેએ પાસ થઇ ધનામ ન મેળવ્યું, અને એવો દીવસ નહોતો જાગ્યો કે જેમાં તેઓ મળ્યા વિના રહ્યાં. જેમ એક ટ્રેનમાં જોડેલી બે ગાડીયો સાથે ચાલી મુસાફરી પુરી કરે તેમ આ બે બાળાઓએ પોતાની શાળાની સફર સાથેજ શરૂ અને સાથેજ પુરી કરી મેટ્રીક્યુલેશનની પરીક્ષા તેઓ તરી ચૂક્યાં અને એટલીજ વાત તેમના સરકૃત ગુજરાતી તથા ઇંગ્લેજ ગ્ઝાન જાણવાને માટે બસ થશે, પણ તે શીવાય તેઓ કંઈ હુમર શીખ્યાં હતાં ?

તેમના પોશાક ઉપર ફરીથી નજર કરી લ્યો એટલે કહું કે તેમાં રંગવા, ભરવા, શીવવા, અને વેતરવાનું, જે જે કામ દીસતું હતું, તે તેમનું હસ્તસૂત હતું. એવું સુંદર કામ, અને તે એટલી સંપૂર્ણ હાલતમાં હતું, કે આટલુંજ કહેવાથી જોનાર તે સાચું ન માને. પણ જ્યારે તે જાણે કે તેમની સાત વર્ષની મહેનતે-અભ્યાસે-અનુભવે તેમને એ શીખવ્યું છે, ત્યારે તે સંભવિત મનાય. દી-ગલીયોનાં લુગડાં શીવતાં શીવતાં પોતાનાં હલકાં લુગડાં પ્રથમ બ-ગાડતાં, ને પછી સાધારણ શીવતાં શીખ્યાં; અને તેમાંથી શાણી મહમના શીક્ષણે તેમને ઉત્તમ શીવનાર બનાવ્યાં. બાળકપણથીજ તેમનામાં એ ટેવ સ્વાભાવિક હતી કે જે કંઈ તેમના જોવામાં આવે તે કેમ થાય છે તે ઉપર ધ્યાન આપવું. ઘરમાં રસોઈ થાય ત્યારે, દરજી શીવવા બેસે ત્યારે, માળા નિચે કારખાનામાં શીતવું-ક-લાવવું-ઝીકવું-કામ થતું હોય ત્યારે, ને સામો રંગરેજ પોતાની દુકાન ઉપર રંગતો હોય ત્યારે, તેઓ તેમની પાસે જઈ બેસે; તેમાં જીવ ધાલે; તેને અનેક પ્રશ્ન પુછે, ને પછી પોતે તેમ કરવાની કો-શીશ કરે. વિદ્યાનાં શ્રીમંત અને સમજી માળાપ તેમને તે શીખ-વાની બધી સોય કરી આપે ને તેમાં બંને સહીયો તેવાજ શ્રમ અને ખંતથી મંડે. આ પ્રમાણે સાધારણ શીવવું, ગુંથવું, ભરવું, વેતરવું, રંગવું, રાંધવું, એતો તેમણે નિશાળના અભ્યાસ સાથે ઘ-રનાં દરજી-અને પડોશના રંગરેજ-કારખાનાના માણસ-અને પો-તાની મા તથા રસોઇયા-પાસેથી શીખ્યાં. બોખું તો લાંબ ધડાયું. અને તે જ્ઞાનપર પછી જ્યારે ડાહી યુરોપીયન શીક્ષકે કારીગરી આ-પી ત્યારે તેઓ નમૂનારૂપ નિવડ્યાં. ત્રણ વર્ષ થયાં તો તેમનો એ-

વેા નિયમ હતો કે બની શકે ત્યાં સુધી તેમણે બીજાનું કંઈક કામમાં લેવું નહીં. અને તેથી તેમને દરેક હુન્નર બરાબર હાથ બેઠો હતો. ઘરમાં જે દીવસ તહેવાર હોય તે દીવસ રકુલમાં પણ મોટે ભાગે રજા હોય; ને તેથી પોતે રાંધવા નહાવું, રાંધવામાં સામીલ થાવું; અને હાલમાં બે વર્ષથી તો સાડ ભોજન પોતેજ રાંધવું એવો નિયમ કર્યો હતો. વચમાં બે મહીના મહાબળેશ્વર જઈ આવ્યાં. વિમળા પણ સાથે હતી. ત્યાં માળી પાસેથી વાડીનું કામ શીખ્યાં. ગજરા, હાર, કલગી કરતાં આવડ્યાં. અને તે જ્ઞાનમાં તેમણે મુંબઈ આવી ઘણોજ સુધારો અને વધારો કર્યો; જેના નમુના તરીકે આ વખત તેમના હાથના ગુંથેલા ગજરા તેમના અંબોડાપર મોજીદ હતો. તેમનું મન બાળે સફેદ કપડું હતું કે જેના ઉપર હરેક હુન્નરનો રંગ સઘ ચઢી જતો!! દેશી ગાયન તો વિદ્યાના પિતા નિત્ય રાતે ગવૈયાનું ગાયન સાંભળતા એટલે વગર શીખે આવડ્યું હતું. પણ પરદેશી યુરોપીયન ગાયન પણ તેઓ પોતાની શીક્ષક પાસેથી શીખ્યાં હતાં. પીઆનો અને સારંગી બંનેપર તેમણે ધ્યાન આપ્યું હતું, પણ તેમાં સારા શીક્ષણના તકાવતને લીધે પીઆનો વધારે હાથ બેઠો હતો. હુંદ્રામાં કહી દઈએ તો પાંચથી પંદર વર્ષ સુધીમાં તેમનું તન અને મન રાતના સાત કલાક માત્ર સુવા વખતજ નિરઘમી રહેતું તેથી, વિદ્યાનાં સમજી તથા ઊદાર દીલનાં માબાપને એકજ લાડકી પુત્રી હતી એટલે તેને કેળવવા માટે પોતાનું તન મન અને ધન હતું તેથી બન્યું તેટલું કર્યું, અને જાતમાં પણ બુદ્ધિ તથા ખંત હોવાને લીધે-વિદ્યા ઉમરના પ્રમાણમાં ઘણુંજ શીખી હતી. જે શીખી હતી તે સંપૂર્ણ-વખણાય એવુંજ શીખી હતી; અને તેનાથી એક કદમ દુર પરંતુ વિમળા પણ બરાબર તેની સાથેજ ચાલી આવી હતી.

પંદર વર્ષ પુરાં થયાં. મેટ્રીક્યુલેશનમાં પાસ થયાં, એટલે શીખવાને મોટો ભાગ—શાળામાં જવું બંધ થયું. હજી તેમને રીખેતો ઘણું શીખવાનું હતું, તેમનામાં ઘણું જ્ઞાન સમાય તેમ હતું. પણ તે તેમનાં માબાપે અટકાવ્યું. તેમાં કાંઈ તેમણે ભૂલ કરી નહોતી. કારણ જે કંઈ તેમનામાં ભર્યું હતું તે તેમને સંસાર સાગરનાં પડવાને—વહુ તરીકે વર્તવાને માટે પુરતું હતું. અને તે પુરતું ગણી

તેમનો જે અભ્યાસ અટકાવ્યો તેનું ખાસ-ખર્ચ કારણ-આ ગરમ દેશમાં-નાતજાતના પ્રસંગમાં-તેમને એથી વધારે વખત પીયરમાં રાખવાની તેમની હીંમત ચાલી નહીં. ત્યારે તેમને ક્યાં મોકલવી એ વિશે શું કંઈ નક્કી થયું હતું ?

વિમળાને માટે તો તેમ હતું. તે પરણી તે પણ હતી. પરંતુ તેનો વર પુના કોલેજમાં ભણતો હતો અને તે પોતે પણ ભણતી હતી; તેથી હજી તેને સાસરે રહેવા મોકલી કે તેડાવી નહોતી. તે તો હવે ત્યાં જશે. એમાંતો કંઈ મોટી પંચાત નહોતી. પણ વિદ્યાનું શું ?

તે હજી કુંવારી હતી. તેને માટે વરની શોધ ચાલતી હતી, બૂદ્ધા બૂદ્ધા દેશાવરમાં કાગળો લખાયા હતા તે મુંબઈમાં પણ ત-જવીજ શરૂ થઈ હતી. નાત-વિદ્યા.-વય-અને સદગુણ ચાર વાત તો અવશ્ય મનમાંનતી જોઈએ. તે તુરંત મળી શકે તેમ નહોતું. કારણ એવડો અને એવો કુંવારો તો ક્યાંથી મળે ? પણ રાંડેલો મળશે એમ આશા હતી. આ આશા તો તેનાં માથાપને હતી. તેઓ તે વિશેની તજવીજમાં હતાં ને તેમણેજ વિદ્યાને ભણતી અટકાવી હતી. પણ વિદ્યા પણ જ્યારે ભણતી અટકી, સ્કુલમાંજ છ કલાક, અને તેનું લેસન કરવા માટે ખીજ એ ત્રણ કલાક જતા, તે બધા બચ્ચા; મન પાસ થવાને લેસન યાદ કરવા સમજવામાં રોકાએલું રહેતું તે નવરૂ થયું; કુંવારી અથવા ભણતી કન્યાઓની સોંપત મટી; અને પરણેલી સખીયો તેને નવરી બળ્ખી વધારે મળવા લાગી; એટલે તેણે હવે તનથી તો નહીં પણ મનથી નવો અભ્યાસ માંડ્યો. તેને સંસાર સાગરમાં એકલું પડવાનું નથી એતો તે ઘણી મુદતથી સમજી હતી. તેરમું વર્ષ એક પછી ખીજ રીતે પણ તેને એવો સંસાર સાગરનો સાથી જોઈએ એમ સમજાયું હતું પણ તે વિચાર ખીજ રૂપજ હતો. એ ખીજ મનના એક ખૂણામાં પડ્યું હતું હવે જ્યારે તેમાં નવરાશના વિચારોથી સિંચન થવા લાગ્યું, અને સખીયોના અનુભવની વાતોરૂપી ખાતર મળવા લાગ્યું એટલે તે દૃઢ થયું. બહાર નીકળવા માંડ્યું અને આજના પ્રસંગે તેમાં અંકુર ફુટવા કરતા હતા. આજસુધીમાં તેને હવે જલદીથી સોંપતી જોઈએ એમ તો જણાઈ ચૂક્યું હતું પણ તેનામાં યુદ્ધિ હતી. બહુ માણસોનાં વૃતાન્તનો તેને અનુભવ હતો તેથી તે સમજી ચૂકી હતી

કે ઉતાવળનું કામ નથી. તેનાં માળાપ એજ તજવીજમાં છે એ તેના જાણુવા બહાર નહોતું. તેમણે તેને એક શાળામાંથી કહાડી છે તે હવે જલદીથી ખીજામાં નાંખવા માટેજ. “પણ તેઓ ક્યાં નાંખશે? કોની સાથે નાંખશે? જેણે આજ સુધી મારે માટે આટલો બધો શ્રમ કર્યો છે તે કેમ ક્યાંય રાખશે? સારુંજ કરશે. યોગ્યજ જોડ જોતશે. પણ તેમને પસંદ પડશે? પડે કે ન પડે, કંઈએ વાન-તમાં મારાથી દેશાચાલ પ્રમાણે બોલાય? મને પોતાનેજ પસંદ કરવાનું સોંપે તે કેવું? પણ હું તો ક્યાં જોતું? કંઈ એનું જનર ભરાય છે કે ત્યાં જઈ શોધી લાવું? ને તેમ થતું હોય તોપણ હું બાળક-એ વિષયમાં અજાન છું. કોઈ ધૂતારો કાગડો મને લસના પોશાકમાં હશે તો? કોઈ વ્યભિચારી વિદ્વાન મને પોતાની વિદ્યાથી આંધળી કરી પછી શોખના સંતાપમાં ફેંકે, કોઈ દુર્વ્યસની ડહોલો મોઢે મોહોટી વાતો કરી મને પછી રોજ નીશામાં લાતો મારે તો? નહીં એ જનરમાં ખરીદી તો મારાં માળાપેજ કરવી. તેઓનો વધારે અનુભવ આ વિષયમાં મારે માટે વધારે કામનો થશે. દુનિયામાં રગડાએલાં માણસોની પસંદગીનેજ ભોમીયો દુનીયામાં પડવા માટે લેવો જોઈએ” આ વિચારથી-આ નિશ્ચયથી તે તેનાં માળાપના પ્રયાસના અંતની વાટ આતુરતાથી જોતી હતી તેમાં એક તોફાન થયું.

ગુજરાતી સ્ત્રી વર્ગમાં મેટ્રીક્યુલેશનની પરીક્ષામાં આ એ બાળાઓ પહેલીજ પાસ થઈ હતી તેથી તેમને વિશેષ માન આપવાને તેમનીજ શાળામાં એક ગુજરાતી વર્ગ તરફથી આજે મેળાવડો થયો હતો. ઘણા અદસ્થો તેમાં હાજર થયા હતા પણ તેમણે સભાપતીની કુરશી એક ચોવીશ વર્ષના બી. એ. ને દીધી હતી. તે રૂપે વિદ્યા-એ અને દરજ્જાએ એ માનને યોગ્યજ હતો પણ આજે તેણે આ બાળાઓને સંસારમાં પડતાં ભોમીચારણ જે શીખામણુ દીધી હતી તે શીખામણુ, તેના ભાષણુ, તેની યોગ્યતા વિશેષ સિદ્ધ કરી હતી. અને તેમાં પણ જેમને સારું એ ઉપદેશ હતો. તેમને તો એથી યથાર્થ અસર થઈ હતી. તેમાં વળી વિદ્યા સહુથી વધારે સમજણી હતી અને તેથી તેના ઉપર તે જાદુજ હતું. તેણે એક ધ્યાનથી એ ભાષણુ સાંભળ્યું. કે તેના મનમાં તર્ક વિતર્ક થયા “હા એ બરાબર માર્ગ બતાવે છે. એના બતાવવા મુજબજ અમારે વર્તવું જોઈએ.”

એ સંસારસાગરનો ઉત્તમ ભોમીયો છે. મારે એહવેળ ભોમીયો જો-
 ઇએ.” આ તર્ક થવા સાથે તેનું મન ખસ્યું. ભાષણના વિષયને
 મૂકી તેની જાત તરફ વળ્યું. પ્રથમતો તે એક સહજ અટક્યાળા
 રૂપ હતું પણ તે અટક્યાળું વધારે વિચારતાં ભારે પડ્યું, લા. વિ-
 દ્યામાં જ્ઞાનમાં પણ આહવેળ ! વયે પણ આવડેળ ! રૂપમાં પણ
 આહવેળ !” અત્યાર સુધી તેણે આવા વિચાર કરીને કોઇપણ પુ-
 રૂષ ભણી જોયું નહોતું. તેની આંખરૂપી કેમેરા આવી રીતે તૈયાર
 કરી કદી કોઇ તરફ ઉઘાડી નહોતી. આ તેનું પ્રથમ કૃત્યજ હતું.
 પણ તેમાં તેની છબી પડી ગઇ. તેના મનરૂપી દેવળમાં દેવ સ્થાપ-
 વાને અનેક પ્રકારના તર્કવિતર્કવાળાં વાખ્યાન ચાલતાં હતાં પણ તે
 અધાપી. ક્રીસ્તીયનના દેવળ જેવું પવિત્ર ખાલી અંતઃકરણ હતું.
 હવે તેમાં એક મૂર્તિ દેખાઇ. આ વિદ્યાશાળાની સાતવર્ષ ભક્તી ક-
 રી તેણેજ તેને આ છેવટની મુલાકાત વખત શું એ ભેટ આપી ?
 એજ મૂર્તિ તેણે પોતાના પવિત્ર મંદિરમાં સ્થાપવી ? તેનીજ સદૈવ
 સેવા કરવી ? એ નિશ્ચય કરવો, એમજ ઠરાવવું, અને છેવટ તેનેજ
 સ્થાપવી એ કંઇ સહજ કામ નહોતું. એ મૂર્તિમાન દેવને પ્રસન્ન
 કરવો એ જેમ સહજ નહોતું તેમ પોતે એક ધર્મમાંથી બીજા ધર્મમાં
 નિત્યને ગાટે જવું, તે પણ અધુરા વિચારે કરવા જેવું નહોતું.”
 આવા સંકલ્પ વિકલ્પ મનમાં ચાલતાજ હતા ને ભાષણ પુરું થયું.
 ઘણાં ઇનામો તેને મળ્યાં અને તેમાં એક નવા-તુરતજ છપાવેલા—
 પોતાનાજ લખેલા—જે વિષય ઉપર વાખ્યાન આપ્યું તેજ વિષયવા-
 ળા પુસ્તકની ભેટ, વાખ્યાન આપનાર તરફથી પણ મળી. અઢા ઈ-
 નામ ઊપર તેજ પુસ્તક રહ્યું. શાળામાંથી ઘેર જતાંજ તે પુસ્તક
 હાથમાં લીધું અને વાંચવા માંડ્યું.

ન્યારે વિદ્યા કોઇ નવું પુસ્તકવાંચતી ત્યારે વિમળા પણ તેની
 સાથે તેના ભેગુંજ વાંચતી અથવા સાંભળતી. આ વખત પણ
 તેમજ થયું. પણ તેમાં વિદ્યાએ બહુ વિસામા ખાધા. વિમળાને તેને
 સાર વારંવાર ખોટી થયું પડ્યું. પોણું પુસ્તક થયું ને વિદ્યાએ લાં-
 બો વિસામો ખાધો તેણે તે બંધ પણ કર્યું. ફરવા જવાનો વખત થયો
 તથી એજવિસામામાં તેઓ ગાડીમાં બેઠાં. ગાડી ચાલીને વંચાણ પણ
 ચાલ્યું. રસ્તામાં વિદ્યાએ ઘણા-પણ ન્હાંના-વિસામા ખાધા. અને તે-

થીજ આપણે જ્ઞેયું ત્યાં ગાડી આવીને જભી હતી તો પણ પુસ્તક પુરું થયું નહોતું. ખારણું ઉઘાડીને નોકર ઉભોજ થઇ રહ્યો. પંદર મીનીટ ગઈ. પુસ્તક પુરું થયું. અને હઠ્યાં. ને પોતાના નિત્યના દુર એકાંત સ્થળમાં આવેલા એ-ન્યપર જઈ એહાં ત્યાં સુધી મુગાંજ રહ્યાં.

ખીજ દસ મીનીટ ગઈ તો પણ વિદ્યા કંઈ ખોલી નહીં. વિમળાનું ધ્યાન તેની આ લાંબી ચુપડીએ ખેંચ્યું. “શા માટે આજ વિદ્યા ખોલતી નથી?” જ્યારે જ્યારે કોઈ નવું પુસ્તક તેઓ વાંચતાં ત્યારે વિમળા માત્ર કથા ભાગ ગૃહણ કરતી પણ વિદ્યાતો તે શા હૃદયપર લખ્યું છે, તે કેટલે દરજે પાર પડ્યો છે, તેમાં નવીનતા શી શી છે; એ પણ તે સાથે તપાસતી. અને તેથી વિદ્યા વિમળા સાથે પુસ્તક વાંચતાં હમેશાં પછાત પડતી. વિમળાને તેને સાર હમેશ ખોટી થવું પડતું. પણ એ ખોટી થવું તેને ભારે પડતું નહીં. કારણ વિદ્યા શું કામ અટકી એ વિશે જ્યારે તે તેને પૂછતી, ત્યારે વિદ્યા-પોતાના બુદ્ધિના પ્રભાવથી જે વિશેષ જ્ઞાન તે પુસ્તકરૂપી ક્વામાંથી કાઢતી તે પોતા જેટલુંજ વિમળાને પણ પાતી પોતાને જે જણાતું તે તેને ખતાવતી અને તેથી વિમળા વધારે જણતી. “આજનું પુસ્તક તો ઘણું સરલ હતું તોપણ વિદ્યા કેમ કમકામ અચકી? આવા લાંબા વિસામાનો તેણે કદી નહોતા ખાધા; કંઈ શી-કર નહીં. પુસ્તક પુરું કર્યા પછી એક સામટુંજ પુક્રીશ. તે પુછવાનો વખત આવ્યો. વળી વિદ્યાની સુખાદૃતિ, તેની વિચાર કરવાની દપછેક જાંડુ ઉતરી જવાની હીલચાલ જોઈ વિમળાને એમ પણ અનુમાન થયું હતું કે કદાચ તેનું અટકવું કંઈ ખીજ કારણસર પણ હોય! તેનું મન ખીજે પણ ભ્રમતું હોય? તેથી નીરાંતેજ પુછવું એટલે જે હશે તે જણાશે. આ વિચાર પણ તેને આવ્યો હતો ને અઘાપી પર્યંત ન પુછ્યું તેનું કારણ એ પણ હતું.

વિમળાનું ખીજું અનુમાનજ અર્થ હતું. વિદ્યાના મનમાં જે મૂર્તિ જાતપત્ર થઈ હતી તેનું અંતઃકરણ તપાસવાને આ પુસ્તક સારું સાધન હતું. તે તેણે વાંચવા સાથે તપાસ્યું તેમ તેમ તેમાં તે વધારે ફસાતી ગઈ. તેને તેની પ્રીતિની ચીકાશ વધારેને વધારે ચોંટતી ગઈ. શું એ ચીકાશમાંજ તેણે ચોંટવું? શું એ મૂર્તિનાજ મોહમાં ફસાવું? શું તેને હૃદયમાં વસવાજ દેવી? સાહસ ન કરવું. પોતાનીજ બુદ્ધિ

ઉપર અમલ ન કરવો. ત્યારે કોની મદદ લેવી? વિમળાની બુદ્ધિની. આ વાત તેનેજ કહેવાય એવી હતી. તેને પણ ક્યમ કહેવાય? ન કહેવા જેવી તો નહોતી પણ તેને કહેવાની હીમત ચાલી નહીં. તેની જીભે એવી વાત કદી નહોતી કરી તેથી તે નવે રસ્તે જતાં એકદમ ઉપડી નહીં. તો શું ફિક્કર હતી.? વિમળાએજ પુછ્યું. તેણે તો પુસ્તકમાં વિશેષ જાણવા જેવું દર્શો એ વિચારથી પુછ્યું. “કેમ બેન! આ પુસ્તકમાં કંઈ વધારે મનન કરવા જેવું છે?” હતું પણ ખરું માટેજ તેણે આટલા વીસામા ખાધા હતા. પણ તે તો તેને પોતાનેજ લગતું, પોતાનાજ કામનું હતું. વિમળા ધારતી હતી તેવો લાભ તેને થવાનો નહોતો. હમેશની જ્ઞાન પીવાની ટેવથી તેણે આ પ્રશ્ન ક્યો પણ આ જે તે ઠગાવાની હતી. આજે તેને કંઈ જ્ઞાન-તેને પોતાના ઉપયોગમાં આવે એવું જ્ઞાન-મળવાનું નહોતું. છતાં તેને કહેવું? સલાહ લેવા માટે કહેવું તો જોઈએજ પણ જીભ નહોતી ઉપડતી” વિદ્યાતા મનની આ રચિતિ હતી ત્યાં ફરી પ્રશ્ન થયો.

“કેમ બેન! મને તો સમજાવ હું પણ સાથે ભાગ લઉં.”

એમ તે થાય? તે શી રીતે ભાગ લે? તેને હીરસેતો યોગ્ય વર મળી ચૂક્યો હતો. આમાંથી તેને ભાગ લેવાનો નહોતો. પણ હવે તો કંઈ જવાળ દેવોજ જોઈએ. બે પ્રશ્ન થઈ ગયા. ચૂપ રહે ઘડી થઈ ગઈ. સભ્યતાની-સ્નેહની-ખાતર, ધુધવાતા વિચાર મનને ધુન્ધવતા હતા માટે તેમને બાહ્ય કાઢવા-તે બોલી. “તું મારી સાથે શી રીતે ભાગ લે? તારા ભાગ્યે તો જે આવવાનું હતું તે આવી ચૂક્યું.”

વિમળાએ સરળ અર્થ કરી જવાળ દીધો “તે હું કમુલ કંઈ છું. પણ તારે હીરસે જે આવે તે મને પણ તેટલુંજ આપવાની તારી પ-રેપકાર વૃત્તિએ ટેવ પાડી છે. માટે માગું છું.”

ખરીવાત કલ્યાણિના ક્યમ ચાલશે? તેનેજ કહેવું. તેની સલાહ લેવી. તે પછી માઆપને પણ તેની સાથેજ કહેવરાવી પ્રયાસ કરવો. આસરજ તેની પાસે કરાવવું છે માટે શેગ ન છૂપાવવો. એમ ધારી તે બોલી “પણ આમાં તો મારે તારી મદદ માગવાની છે.”

“એટલે શું?” વિમળા ન સમજી તેથી બોલી. શી રીતે સ-મજે? એટલું સમજ કે વાતનો વિષય જૂદો છે.

“આ પુસ્તક બનાનારને તું આજણે છે?” આમ કહેતાં તે

શરમાઈ ગઈ. તેણે નિયુ-પુસ્તક સામું જોઈ આ પ્રશ્ન કર્યો ને તે-
મજ નજર રાખી જવાળ સાંભળવા રોકાઈ.

વિમળા સમજી ગઈ. મુખાકૃતીના ફેરફારે તે સમજી છે તે
ખરું છે એમ સિદ્ધ કર્યું. રોગ પારખ્યો. ભાપાતો ગુજરાતીજ હતી
પણ તેનો વિષય સમજાયો, તેથી ઊત્તર મસ્કરીમાંજ દીધો.

“મારે તેને ઓળખીને શું કરવું હતું? મારે તેની ઓળખા-
ણથી કામ નથી પણ તેના વિચારથી કામ છે” જરા હસ્તુ મોં કરી
જવાળ સાંભળવા તેના સામું તાકીને જોયું.

“હારતો તારે તો જેને ઓળખવો જોઈતો હતો તેને ઓળખ્યો
હવે ખીજને ઓળખીને શું કરવું છે?” વિદ્યાએથી વધારે કહી શકી
નહી. વિમળાને પોતાનો જવાળ ઉદ્ધતાર્થ ભરેલો લાગ્યો તેથી તેણે
રૂખ મરડી કહ્યું. “પથ્થરતો ગમે ત્યાં વેચાયો. પણ રત્નને માટે તો
લાયક ઝવેરી શોધવોજ જોઈએ.”

“પથ્થર છે કે રત્ન એતો ખરીદનારને પૂછવું જોઈએ.” “હીરા
મુખસેના કહે લાખ હમારા મોલ.” વિદ્યાએ જવાળ દીધો.

વિમળાએ પોતાની વાત ટુંકી કરી વિદ્યાની વાત કલાડવા કહ્યું
“પાણી પીધા પછી ઘર પૂછવાની શી પંચાત? એતો થવાનું હતું તે
તે થઈ ચૂક્યું. બાકી ત્હારું ધારવું મને પણ હીક લાગે છે. હું એની
વધારે તજવીજ કરીશ. તારી મરજી હોય તો બાને પણ વાત કરું.”

આડકાતરી રીતે વિદ્યાએ જવાળ દીધો “મારું મન આજે
કેમ મુર્ખ થયું? સંસારમાં અનેક રસ્તા દેખાય છે તેમાં અમુકજ
મહારો હોય તો હીક એમ કેમ માની લીધું?”

શંકાનું વિમળાએ નિવારણ કર્યું “પસંદ કરવા જોગ રસ્તો
હોય તેજ પસંદ પડે. એમાં મુર્ખાઈ શાની?”

“પણ તેતો ઈશ્વર જાણે છે કે એજ માર્ગ સારો હશે કે
નહી. પછી તે ન ઠરે તો નાહક હવાનો મહેલ બાંધી પાડવા જેટલું
દુઃખ થશે એ હું જાણું છું છતાં મન ત્યાંજ અટક્યું છે. લે બેન!
ખરી વાત કહી.” હવે વિદ્યાને જરા નિરાંત વળી. માંડ માંડ તેણે
આ વાત કહી, પણ આખર કહી. પોતાના તન જેવીજ સખી હતી
માટે કહી. ને છેવટ તે બોલી “હવે તને ગમે તેમ કચ્ચ. દરદીને
અને ગરજને તો અક્કલ નથી રહેતી.”

“ ખારી કુમુદ એજ કદાચ ચંદ્ર હશે ? દૈવી સંબંધ વિના કદી આકર્ષણ થાય નહીં. તારો વિચાર સ્તુતિપાત્ર છે, તારી પસંદગી સર્વોત્તમ છે. મારા મનમાંતો જાણે તે થઇ ચૂકી હોય એવી સંભવિત લાગે છે. ને એજ સૂચવે છે કે ફતેહ છે ! તારા મનમાં જે હવાનો મ્હેલ દેખાય છે તે મને ખરો લાગે છે અને પ્રભુની કૃપાથી હું તે ખરો છે એમ સાબીત કરી આપીશ. ચાલ જીઠ્ય એમાં શું ક્યારની વિચારે છે ! ”

વિમળાનાં વાગ્મેથી તેનામાં વધુ હીંમત આવી. તે જીડી. જાને બેનપણીયો થોડી આગળ ગઇ. જાનેના મનમાં એજ વિષયના વિચાર થતા હતા પણ તે એકદમ દબાઇ ગયા ને તેના ઉપર વળી એક નવીજ વાત ચઢી બેઠી.

“હે રામા હે નારાયણ !! અરે પ્રભુ !! પાણી !! પાણી !! પાણી !!!” આવા શબ્દો જમણી બાજુથી દરીયાની લહેર સાથે આવ્યા તે કાંનમાં પેઠાકે જાનેનાં મને આ વિચારને એકદમ અધવચ તથા તે શબ્દો ગ્રહણ કર્યા. દરીયા કાંઠે જોણી ગમથી આવજા આવ્યો ત્યાં જોયું ને તે જોવા સાથેજ-જાણે નજરનાજ પ્રહારથી-એક માણસ-તે બોલનાર પુરુષ ધન્ય દઇને નીચે પથરાઓ ઉપર પડ્યો. તેનાં હાથ પગ તણાવા તરફડવા લાગ્યાં ને મોંહે શીણ આવ્યાં.”

“અરે ! આ શું ? ખંમાં !! ખંમાં !! તેના પડવા સાથેજ આ શબ્દો વિધાના મોંમાંથી નિકળ્યા. તે દોડતી તેની પાસે ગઈ; વિમળા પણ વાંસે દોડી.

“બેનગા ધીમે ! ધીમે ! પથરાઓમાં દોડો છો તે ક્યાંક પડશો ” નીજેહ્યાંની માટે રામો વાંસે દુર ચાલ્યો આવતો હતો તે બોલ્યો. તેના સાદથી તે સાથે છે એ વાત વિધાને યાદ આવીને તેથી તેનોજ ઉપયોગ કર્યો.

“ રામા દોડ ! ગાડીમાંથી સુરાઈ લાવ્ય. દોઝ ? શું જોઈ રહ્યો છે ? ” “આ પારકી બલા તે શું કામ વહોરતાં હશે ? ” એમ બડબડતો તે ગાડીબણી સુરાઇ લેવા ગયો.

વિધાએ તેનું માથું પથરમાં ધસાતું હતું તે પોતાના બોળામાં લીધું. તોપણ હજી પીઠ છોલાતી હતી. વિમળા આવીજ પહેચી હતી તેને કહ્યું “ જાતો બેન ગાડીમાંથી ગાદી લાવ્ય એની નીચે બીછા-

વીએ.” વિમળા પણ દોડી ગઇ. વિદ્યા એકલી રહી તેને વિચાર આવ્યો કે “ દુખી બીચારો કોણ હશે ? તેને હું કંઈ મદદ આપું ” એમ બોલી તેણે પોતાના ખીસામાંથી પાકીટ કઢાડ્યું. તેમાં રોકડા રૂપિયાઓ ભેજ હતા, પણ એક નોટ દસ રૂપિયાની હતી. રૂપિયા ખડખડશે તો પોતાનું દાન ચાલુ થશે તેથી તેણે ગુપ્ત દાન કરવા નોટ તેના ખીસામાં નાખવાનું કર્યું તેમાં તો એક કાગળ હતો “ અરે ! આ શું ! એથી કદાચ તેની સ્થિતિ સમજશે ” એ વિચારથી તેણે તે કાગળ કઢાડ્યો ને નોટ તેના ખીસામાં મૂકી. કાગળ ઉઘાડતાં તેના ડોળપરથીતો તે બહુ મહત્વતા ભરેલો ન લાગ્યો પણ જેવી તે વાંચવા બંધ છે કે વિમળા તથા રામાને આવતાં દેખ્યાં. હવે તેને યાદ આવ્યું કે તેણે આ સાહસ પણ ખોટું કર્યું. કોઈના કાગળ આવી રીતે ન લેવો તથા ન વાંચવો બેધર્મ. તે ચૂકી પણ એ ચૂક વિમળાને જણાવતાં તેની હીંમત ન ચાલી ! કારણ એથી વળી તેનું ગુપ્ત દાન પણ પ્રગટ થાય. હુંક વખતમાં, એમજ દુરસ્ત લાગ્યું કે કાગળ પોતાના પાકીટમાંજ મૂકવો એથી વિમળા સમજશે કે નોટ તપાસીને પાછી મૂકી. પછીની વાત પછી. ” તે મુજબ તેણે કર્યું. તેને કાગળ પાછો મૂકતાં બેધર્મ બંનેએ ધાર્યું કે નોટ તપાસી પાછી મૂકી. રામાએ ગાદી બીછાવી, વિદ્યાએ પાણી પાવું, વિમળા પોતાનો નાનો પંખો ઉઘાડી તેને પવન નાખવા લાગી. વિદ્યા તેની આંખઆડા હાથ દઢ રહી. થોડી વાર થઈ, તે તરફડતો બંધ થયો. શ્વાસ હેઠો બેઠો તેને પુષ્કળ પરસેવો છૂટ્યો ને અંતે હાંશમાં આવ્યો. આંખ ઉઘાડતાં તે ભડક્યો !! ફરી આંખો ઓળીને ખાત્રી થઈ કે તે સાચુંજ જૂવે છે એટલે એકદમ બેઠો થઈ ગયો. પરોપકારી વિદ્યા તથા વિમળાની તળવીજ જોઈ તે ગદગદ કંઈ થઈ ગયો. ઉપકારવૃત્તી બેધર્મ તેની આંખમાં આંસું ભરાઈ આવ્યાં, ને વિદ્યાને પગે લાગ્યો, પોતાની નીચેથી ગાદી ખંખેરી તેને આપતો બોલ્યો !! “ ધન્ય મારી માવડીયો !! ધન્ય છે તમારી જનેતાને !! આહા ? આવાં પરોપકારી પણ હજી કળીયુગમાં વસે છે ! દ્યો માજી તમારી ગાદી !! મારાપર અતિકૃપા થઈ !! ” આટલું બોલતાં તે અચક્યો પોતાનાં બીનાં લૂગડાં, છીપેલી

તુમા, તથા પાસેજ પડેલ મુરાદ તથા ચાંદીના ખ્યાલાથી તેને ખાત્રી થઈ કે તેણે પાણી પીધું. કોનું પાણી પીધું ? તે પીધા પછી પૂછવું શા કામનું ? તોપણ તેણે વચ્ચમાંજ પ્રશ્ન કર્યો. માછ આપ જાતે ?

વિદ્યા હસી પડી, તેનો ઘભરાટ સમજી ગઈ અને બોલી “ઘભરાશોમાં અમે નાગર બ્રાહ્મણ છીએ તમે વટલ્યા નથી”

માંદા માણસને હવે સંપૂર્ણ નીરાંત થઈ. તે ઘણોજ રાજી થયો ને વિદ્યાનાં વખાણ કરેજ ગયો. વિદ્યાએ તેને ચટકાવવા પૂછ્યું “કેમ ભાઈ ? તમે હવે સાગ્ન થયા ? તમને શું થયું હતું ?

તેણે તો થોડું પૂછ્યાથી બધુંજ કહી દીધું “માછ હું ગીરનારો બ્રાહ્મણ છું અને માઈ નામ નટવર છે. મારા શેઠ સાથે દુરવા આવ્યો હતો શેઠ પોતે કંઈ કાગળપર પેનરીલથી ખાતરી લખતા હતા ને તેમનો એક મીત્ર આવ્યો એટલે તેઓ તે કાગળ-આટલું બોલી તેણે ખીસું તપાસ્યું; ઉપરજ હાથ ફેરવ્યો, માંદું કાગળ હતો તેમ લાગ્યું. વિદ્યા બનીહી કે મારી ગુપ્ત વાત પ્રસિદ્ધ થશે પણ તેમ ન થયું. તે “હાછે !” એટલુંજ બોલી આગળ ચાલ્યો “મને આવ્યો ને પોતે તેની સાથે ગયા તે ગયા ને મને વાર્ષ આવી !”

“હાંહાં ! ત્યારે તમને વાર્ષનું દરદ હશે ? વિમળાએ પ્રશ્ન કર્યો.”

હામાછ પણ બાર માસથી તે નરમ હતું. આજેજ થયું, પણ તે એવું અચાનકને એવી જગે કે જો તમે મ્હારી બહાર ન ધાયાં હોત તો મ્હારા પ્રાણજ નત. ક્ષમા કરો માવડી !! આપે બહુ શ્રીધા હવે ખુશીથી પધારો પ્રભુ તમારું અખંડ કલ્યાણ કરો !!

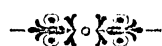
વિદ્યાનું ચિત્ત કાગળમાં હતું હવે તે પાછો પણ કેમ અપાય ! તેમાં શું છે એ પણ ક્યમ જોવાય ? ઘેર જઈએ એટલે બધું સમજશે; તેના કામનો હશે તો પછી પહોંચકાવી દઈશ એટલે માઈ દાન પણ ગુપ્ત રહેશે, ને તેની કાગળની વાત પણ ગુપ્ત રહેશે. ખેર થનાર થયું ! “માછ તમારું ઘર ક્યાં આવ્યું ?”

“કાલબાદેવી રોડપર માછ ! આપ સુખે પધારો. હવે હું મારે ધીમે ધીમે જઈશ. આપના પ્રતાપે મારામાં હીંમત આવી છે.”

“ના એમ તે થાય” વિદ્યાએ માધુને કહ્યું “અલ્યા ગાડી આમ પાસે લાવો. આપણે કાળીકા માતાનાં દર્શન કરતાં ચાલ્યાં જઈશું ને આ બાદને તેને ઘેર ઉતારતાં જઈશું”

માધુએ વિમળાને ધીરેથી કહ્યું “એન બાને સમજવો કે એને હવે પડતો મૂકે એ વળી રસ્તામાં વધારે માંદો થશે તો પારકી પંચાત ક્યાં વીંદાડશે ? વિદ્યા તે સમજીને બોલી “તુંજ કહે છે કે ગાડીમાં હોવા છતાં માંદો પડે એવો છે તો તેને આવી વખતે આવી જગ્યાએ એકલો મૂકી જવાય ? તેમ થશે તો આપણે ઘેર રાખીશું ચાલ બહેનો થા.

ગાડીઆવી; નટવર ગાડીવાળા સાથેજ બેઠો ને વિદ્યા તથા વિમળા માંહે બેઠાં. મુંબઈની ગાડીયોની ઝડપનું શું કહેવું ? સપાટા બંધ સહુ સહુને સ્થાનકે પહોંચી ગયાં.

પ્રકરણ ૨. જી

હોય કદીએ એજ, મનહરણી સગુણી સખી;

તોપણ તે મળશેજ, એક કેમ માનું નકી ?

ભૂલેશ્વર પાસે મનમોહનરાયનો માળો પ્રસિદ્ધ હતો. તેના બીજા મજલા ઉપરનું જે ખંડ રસ્તા ઉપર પડતું હતું, તે આખા માળાનું નાક હતું. કારણ શેઠની દુકાન ત્યાં હતી. આર ઉપર એ વાગ્યા હતા. આ વખતે એક જવાન માણસ તેની છેલ્લી બારીમાં કુરશી નાખી બેઠો બેઠો નીચે આવતાં જતાં લોકો તરફ એકી નજરે જોઈ રહ્યા હતા. માથે સાદી કાળી મખમલની ટોપી; ધોળા કુડના ઉપર સાદી જીણી બુટ્ટીની છોટું બાંડીયું; તથા સાદુ ધોળું પંચીયું, આ પ્રમાણેનો તે પોશાકે તો સાદો હતો; પણ દેખાવે ઘણો ભવ્ય હતો. તેની ચોવીશ વર્ષની વયને—તેના કદાવર મજબૂત ભરેલા શરીર ઉપરથી લોક ત્રીશ વર્ષની અટકળતા. અને તેના સુંદર સુકુમાર અવયવ, ગોરી ગુલાબી રંગત, તથા તેજસ્વી પ્રતાપવંત મુખાકૃતિથી તેને વગર ઓળખે શ્રીમંતનું સંતાન સમજતા. તેના રૂપમાં જેમ કોઈ રીતની ખામી નહોતી, તેમ તેના ગુણમાં પણ કોઈ વાતની એમ નહોતી. તેનું શરીર જેમ તનદુરસ્તીથી પુર્ણ હતું, તેમ તેનું મન જ્ઞાનથી પુર્ણ હતું. બી. એ. માં તે પહેલે નંબરે પાસ થયો હતો ને તેમાં સંસ્કૃત તથા અંગ્રેજીનાં ઈનામ મેળવ્યાં હતાં. તે એ વર્ષથીજ વ્યાપાર ખેડવામાં પડ્યો હતો પણ તેમાં તેણે જિત્તમ અનુભ-

વ પ્રાપ્ત કર્યો હતો. વિદ્યાના અભ્યાસમાં જેમ તે દરેક નિશાળીયાનો મિત્ર અને દરેક માસ્તરનો માનીતો હતો, તેમ વ્યાપારમાં તે દરેક ધરાકનો દોસ્ત અને દરેક શેઠનો સ્નેહી હતો. તેની પ્રમાણિકતા તથા યુદ્ધિની કુશળતાનાં વખાણ થતાં, તેથી પણ વધારે વખાણ તેના સાદા તથા મીલનસાર, અને વળી હસમુખા, સ્વભાવનાં થતાં હતાં. આ દુકાનનો તે કુલ વહિવટ સ્વતંત્રતાથી કરતો હતો પણ તે કંઈ તનો માલીક નહોતો. હર્ષદરાય-મનમોહનરાય શેઠનો ભાણેજ હતો. છેક આજકપણમાં તે માઆપના રક્ષણ વિનાનો થવાથી મામામામી-એજ તેને ઉછેરીને મોટો કર્યો, બણાવ્યો, ગણાવ્યો; અને તેના બદલામાં તે તેમની નોકરી-દુકાનનો વહિવટ-એવા ઉમંગ તથા શ્રમથી કરતો હતો, કે તેણે પોતાને સાર જેટલું, માંમાને ખરચ થએલ તેટલું તો પહેલાજ વર્ષમાં વાળી આપ્યું હતું. પણ તેનું સમજવું એવું હતું, કે જ્યાં સુધી તેનામાં જ્ઞાન અને યુદ્ધિ છે, ત્યાં સુધી તે જેના પ્રતાપથી મળ્યાં છે, વધ્યાં છે, ખીલ્યાં છે, તેનાજ ઉપયોગમાં આવવાં જોઈએ અને તેથીજ તે એટલાજ શ્રમ અને ઉમંગથી પોતાનું કામ કરે જતો હતો. ઘણાખરો વખત તેએ વિષયમાંજ ગાળતો પણ આ વખત તો તેનું મન નિચે જતા આવતા લોકોમાંજ હતું. દૃષ્ટિ રસ્તાપરથી જેવો એક સિપાઈ માળામાં પેટો કે વળી તે દાદર તરફ ગઇ. એટલે દાદરપર થઇ તેજ સિપાઈ ઉપર આવ્યો. દૃષ્ટિ તેમાંજ હતી. સિપાઈમાં એવું શું હતું? કશું નહીં.

“ડીપ્યુટી સાહેબને સલામ કીયાહે ઓર યે કાગળ દીયાહે” આટલું બોલી તેણે એક સુફેદ પુત્રીસકેપ કાગળ ધડી કરેલો હર્ષદ બણી ધર્યો; હર્ષદે કાગળ તેના સ્થામા જઈને લીધો. એટલું બધું કાગળને માન આપ્યું, કેનો કાગળ હતો ?

તેણે ઉઘાડ્યો ને બોલ્યો “વાહ ! એવા હાથના આવા સારા અક્ષર હોવાજ જોઈએ. વાહ ! મારાથી પણ સારા ! તે કેટલે દરજે ?” હશે કે નહીં, પણ આ વખત તો તેવા લાગ્યા. પણ તે કોના ? હર્ષદે કાગળ ઉઘાટાવી છેડે જોયું. નામ દામ ન મળે ! કવિતામાં છેડે શોધ્યું. પણ નામ ન મળે !! વાહ લખનાર-અરે બનાવનારની કેવી સાદાઈ !! પણ તેને તો આ વખતે તેના નામ, તેના આપના દાદાના નામ અને તેના રહેવાના ઠેકાણા સુધાંનો ખપ હતો ત્યાં

આ સાદાઈ શા કામની? તેણે સિપાઈ સામું હવે ફરી જોયું “ક્યું-
જી? સાહેબને કોઈ ચીઠી નહીં દીતી?” તેમાં બધું હશે.

“હાંહાં સાબ મે જૂલ ગયા” એમ બોલી સિપાઈએ પોતાના કોથળી જેવા ડગલાના ધુન્નમાં સાપ જેમ દરમાં પેસે તેવો કાળો હાથ નાંખ્યો. ખીસું ફાટેલું હતું. તેથી ચીઠી તો પડી ગઈ હતી. સિપાઈ ધબરાયો ને ખીસામાંથી હાથ કઢાડી એ હાથ બેગા કરી ઊરતો ઊરતો બોલ્યો “સાબકું” સ્ટેશનપર પહોંચાનેકું” ગયા તો વહાં ગડબડમેં ગીર ગઈ સાબ.

હર્ષદ નાપુશ થયો. પુરશીપર જઈને ખેટો, ડીપ્પટી અમદાવાદ રજાપર જવાના હતા તે ગયા. “ખેર ખીજેથી તજવીજ કરીશું.” તેણે મનનું સમાધાન કર્યું. સીપાઈના હાથ હજી છૂટા થયા નહોતા. “અચ્છા મત ધબરાઓ જાઓ” રજા મળી; સિપાઈ ગયો-

હર્ષદે ખારીના કહેરાપર પગ મૂક્યા. પુરશીને ભીંત તરફ આ-ગલા પાયાથી ઊંચી કરી ઝુલતાં ઝુલતાં કાગળ ખુલ્લો કરી તેમાં ધ્યાન પહોંચાડ્યું. તે બોલ્યો.

“આહા!! ગજલ! મને એવી તરજથી ગાતાં નથી આવડતી એનો ઉસ્તાદ કોઈ હોંદુસ્તાની ગવઈયો હશે. આપણા દેશી ગવઈયાની તરજ નીરાળી છે, પણ પીઆનામાં તે બરાબર ઉતરી હતી તે તો તેણેજ ઉતારી હતી. માટે એ તરજ પણ તેના મનની ઉઠાવેલીએ હોય? વાહ! તેણે કેવી કુશળતા સંપાદન કરીછે? ચાલો આપણે તો આપણા કોનસ-રટીનાની તરજમાં આપણે એ સાથે શીખ્યા છીએ. “કાગડો હંસની ચાલ ચાલે તો ઉઝડી પોતાની પણ જૂલે માટે ખોટી નકલ ન કર-વી.” તે પોતાની અસલ રીતથી કાગળમાં જોઈ વાંચવા-ગાવા-લા-ગ્યો. તેનો આવાજ પણ મીઠો હતો-સુરોક્ષો હતો. ચીજ તો સા-ધારણ હતી પણ તે ગાયનમાં ઉતરવાથી વધારે મીઠી લાગી; ગા-યનના પોશાકમાં દીપી નીકળી. તે ગાતો ને વળી વગાડતો. છેક સુ-ધી એમજ કર્યું.

ગજલ.

“ખરી દેવી અમે સેવી સરસ્વતિમાત બલીહારી”

સફળ થઈ જંગલી એવી મહા સુખાધારી ઉપધારી.”
અહીં ટેક છે. હાં.

ત્રણે રૂપે પ્રકાશી એ, પ્રથમ યુજરાતી ભાસીએ;
દીડી ઇંગ્લીશ ખાસીએ, માતા સંસ્કૃત મસ પ્યારી. ૧

“અરાવર ત્રણે ભાષાનો અભ્યાસ કર્યો છે! તેમાં ઇંગ્લીશ ખાસી! હાસ્તો તેનું રાજ્ય છે. ને સંસ્કૃત “માતા મસ પ્યારી” વા-
હ! પોતાની ધર્મ ભાષા ઉપર એવીજ પ્રીતી જોઈએ અથવા તે
એવીજ સંપૂર્ણ છે કે બહુ પ્રિય લાગે”

બૂદ્ધ પોશાકમાં ત્રણે, બૂદ્ધ આવાજની ત્રણે;
દીડી નયને ધરી શ્રવણે, જણાઈ એની એ નારી.

“પોશાક? અક્ષર, લીપી ને આવાજ? ભાષા” ઠીક છે “એ-
નીએ” હાસ્તો એનાં તો ધણું રૂપ છે. લાટીન, ફ્રેન્ચ વગેરે, પણ
મૂળે વિદ્યા તો તેજ.”

“ત્રણેના ભક્તજન બૂદ્ધ, વખાણે શક્તિયો ઉમદા;”

“વિવિધભાતી વિવિધસુખદા, ખુખી જતલાવિ વિસ્તારી.”

બૂદ્ધ બૂદ્ધ આજ્ઞતાનાં શાસ્ત્રો, એ તેની શક્તીનાંજ વખાણુછે.
ને તે પ્રત્યેક બૂદ્ધાં બૂદ્ધાં સુખનાં દેનાર છે. એ લખનારા તે ભક્ત.
વાર પછી ?”

“રૂડા ભક્તો તણી વાણી, ત્રણેરૂપે અમે જાણી,”

“ખુખી પ્રત્યેકની માણી, મજા ચાખી માણભારી.”

“વાહવાહ! તેને વિદ્યાપર કેટલો સ્વાદ છે. તે વળી ત્રણે ભા-
ષાપર. ને તેમાં પણ રૂડા ભક્તની વાણી”એ પણ ખરૂં છે. ભુંડા
ભક્તોએ છે. નહારાં પુસ્તકના કાંતો. તે નજર વાંચવાં.

“હજારો વર્ષની વીતી, બધાએ દેશની રીતી”

“અમે દીડી ભૂ અયદતી મદદ એ માતની ધારી”

“આતો ભૂગોળ દતિહાસની ખુખી આવી ?”

“નીતીની વાટ જતલાવી, રરજ પ્રત્યેક સમજાવી.”

“કરાવી પ્રીત ઈશ્વરથી, ખરી જે મોક્ષ દેનારી.”

“હા એતો જોઈએજ. પ્રભુના નામધિના કવિતા લુખી થાય.
ને તેની મહત્વતા પણ “ મોક્ષદા ” કહીને ઠીક જાળવી છે.”

“ખજાનો નમ્રા ગંભીરતા, હુનર, ધનખાણુ કીંમતના;”

“ દીધા અમને ન રાખીમણ, થયાં નીશદીન આભારી. ”

“ હુન્નર ધનખાણ કીંમતના ” એ ઠીક છે હુન્નર ધનની ખાણ છે ને તેમાં તારું ભરત, ચિત્ર, શીવણ, તો મેં જોયું. હા! ધારી ધારીને જોયું હતું; તે ધન થાંપણની કીંમતનું છે. ”

“ રૂડાં વાણત્ર ને ગાયન-કવિતારૂપ-ચોરેમન; ”

“ મળ ધન ધન્ય આનંદ ધન, ચખાડી સર્વશ્રી સારી ”

“ ખરે ખાતમનહરણી! તારું મન તો શું ચોરે પણ તેણે મારું મન ચોર્યું; બેશક એમ જાતે સંપૂર્ણ ચાખી છે તેમાંથી થોડું ધણું મને ચરે! આખી સમાને ચખાડ્યું તેથીજ તમામ છક યથ ગયા હતા. ગાયનની શોકીન છે તેતો બરાબર છે. પ્રભુએ આંખો ઢોકાવ કંઠ આપ્યા છતાં ન ગાયતો કતાંની મહેનત અકળ જાય. ”

“ સખી શાણી, સલાહકારી, સુરખી, શીખ દેનારી; ”

“ વિપતમાં પીડા હસારી, સદા સાચાં સુખો કારી. ”

“ ઘણું દીધું ઘણું દેશે, રહી સંગે સદા રહેશે; ”

“ વશી અથે વિવિધ વેશે, નથી કાકાળ તજનારી. ”

“ ઘણું દેશેને સદા સંગે રહેશે. હજીતો અબ્યાસ જરી રાખવાનો છે? વાહવાહ ધન્ય છે? વહા! આ ઢોહીનુર મને રાંકને શી રીતે મળે? પ્રભુ દયાળ છે. ”

આ પ્રમાણે હર્ષદ દવિતા વાંચે ગયો ને વચમાં બબડે ગયો. પ્રેમઅંધ માણસ એકાંતમાં બેઠો બેઠો બેઠો છે. શું તેનું બકતું સંકળ થશે? તે કોને સાચ લાગે છે? તત્તપે છે?

વાંચનાર સમજ ચૂક્યા છે કે વિદ્યા સાચ. આ કવિતા તેનીજ હતી. હર્ષદે તે સમામાં સાંભલી હતી ને તે પોતાના મીત્ર ડીપ્પુડીની મારફત મંગાવી હતી, તેમાં ખાસ હેતુ એ હતો કે તેનું ઢેકાણું જાણી ત્યાં પ્રયાસ કરવો કારણ પોતે હજી કુંવારો હતો.

ઓવીશ વર્ષ સુધી તે કુંવારો રહી શક્યો એ વાતનો જરા ખુલાસો જોઈએ.

પંદર વર્ષનો તે થયો ત્યાં સુધી તો નાતમાં એમજ ગણાયું કે આખાપવિનાના છોકરાને કોણ દે? કાલે માંમાને પ્રજા થાય તો પછી એ પારકે ઘેર બહારેલ ઘર મીલકત વિનાના છોકરાને દીકરી દઈને શું કરણું? પણ પછીથી જેમ વખત જતો ગયો તેમ માંમાને પ્ર-

જા થવાનો સંભવ ઘટતો ગયો; અને હર્ષદેનો વિદ્યાભ્યાસ વધતો ગયો. તે જ્યારે એકવીશમે વર્ષે ખી. એ. માં પાસ થયો, ત્યારે તેનાં માગાં મામી પાસે ચોતરફથી આવવા લાગ્યાં. પણ મામીનો વિચાર જૂદોજ હતો. તેમના મનથી તેની સગાઇ થઇ ચૂકી હતી. કન્યા ધરમાંજ હતી એટલે તેમણે કોઇનું માગુ સ્વીકાર્યું નહીં. હવે તેમનું મન પણ તેને વરાવવા પોતાના મનમાં સંતાડી રાખેલી ખીના બહાર પાડવાનું થયું હતું પણ હવે તો વરાવવું નેં પરણાવવું સાથેજ એમ ધારી તેઓ લગનસરાની વાટ જોતાં હતાં. અને એ રીતે હર્ષદ કુંવારો રહી શક્યો હતો.

હર્ષદ પોતે આ મામીના મનસુઆથી છેક અજાણ્યો હતો. તે એમજ સમજતો હતો કે પાસ થયા પુઠે પરણવાની મારી હઠને મામા મામીએ સ્વીકારી હતી, તેથી તે કુંવારો રહી શક્યો. વિદ્યા-શાળામાં મુસાફરી કરતાં પોતાના સાથીઓમાંથી જેટલા પરણ્યા ને વહુને મળ્યા તેમાંના મોટે ભાગે વિદ્યાને છોડી વિનતા સાથે અટકી ગયા હતા. ને થોડાક હિંમતવાન તે સફર કરે ગયા પણ તેમને વેગ ધણો મંદ પડી ગયો હતો. આ અનુભવથી વિદ્યાભિલાષી હર્ષદે ગમે તેમ થાય પણ એજ્યુએટ થતાં સુધી એ વિષય સંભારવોજ નહીં એવો નિશ્ચય કર્યો હતો. ને તે નિશ્ચયથી મુરખીઓને સંપૂર્ણ માહીત એટલાજ માટે કર્યા હતાં કે તેમની ભૂલ પોતાને ન નડે. તે હઠ તો પુરી થઈ, તેને તો ત્રણ વર્ષ થઈ ગયાં. હવે શું કરવું? મામી તો કહેતાં કે “કન્યાનો ક્યાં કાળ છે? વરવું ને પરણવું લગનસરો આવે એટલે બધુંએ ભેગું. જ્યાં લેખ હશે ત્યાં થઇ જશે” પણ હર્ષદને એ વિચાર પસંદ નહોતો. ભણેલી ગણેલી ને સદગુણી કન્યા વિના તે નહીંજ પરણે એ વિચારતો મામીએ જાણ્યા હતા. પણ તેનો પણ તેઓ મોઢમ જવાબ દેતાં કે “તારી મરજી હશે તેમજ કર-શું” તેની મરજી તો ઘણીએ ઉત્તમ જ્ઞાન, રૂપ, ગુણવાળી, ચૈદ વર્ષની, પદમણી સાથે વરવાની હતી પણ તે કામ શું આવે? એવી કન્યા લાવવી ક્યાંથી? નાતમાં મૂળે કન્યાની અછત. તેમાં પાંચ વર્ષની વરાવી દે, ને સાત વર્ષની પરણાવી દે, ત્યાં ચૈદનીવતી ખારની કુંવારી મળવી પણ કઠણ તો તે વળી વિદ્યાવાળી ને ગુણવાળી હોય તેની તો શી આશા? તેણે પણ ખાનગી શોધ કાઢીયાવાડમાં યોગમ

કરી, પણ પોતાની પહેલા નંબરની આશા તો પાર પડે એવું તેહેને લાગ્યું નહીં. તોપણ તે પોતાના નિશ્ચયથી ડગ્યો નહીં. જોડ મેળવવી તો લાયકજ. સંસાર ગાડીનાં પૈડાં તો એક સરખાંજ જોડજો. તેમાં પણ આ ટલા સમજણ થયા પછી—આટલાં વર્ષ હઠ રાખ્યા પછી—તે ગમે ત્યાં પ-રણે, એ કેમ થાય? થાય, તો પણ એવું પરણીને જન્મ દૂખી થવું તે કરતાં ન પરણવું શું ખોટું? હજી શું વહી ગયું છે? આશા હતી. તેણે ગુજરાતમાં પ્રયાસ કર્યો. ત્યાં વિદ્વાનો ઘણા છે, તેઓ પુત્રીયોને કેળવે છે, ને યોગ્ય જીમરે વરાવે છે. પણ તો સાટે પુત્રો ક્યારે મુખી રહે છે? ને પોતાના ગામમાં જાણીતા જમાઇ લાયક મળે, તેવા ઘણામાંથી એકાદો પસંદ કરવાનું હોય, ત્યાં પરદેશીના ભાવ શું કામ પૂછાય? ગુજરાતના પ્રયાસનું પણ આ પરીણામ આવ્યું. તેની પહેલી આશા તો મરવા પડી; તેના મનથી તે મરીજ ગઈ. પણ પરણવાનો વિચાર મુલો નહીં. તે પોતાના નિશ્ચયમાં એ વર્ષના પ્રયાસ—અનુભવ—પછી પાછો હઠ્યો. ભણેલી નહીં તો ભણતી—વધારે ભણી શકે—એવીની શોધ કરી. તેમાં પણ એયાર ટેકાણેથી ના મળી અરેરે! તે આશા પણ ઝાંખી થઈ! લગનસરા પાસે આવ્યા! “હવે માંમી કરશે તે શું વેડું પડશે? તે શું કરશે? અરે પ્રભુ! માઈ થશે!”

આવા સંકલ્પવિકલ્પમાં તે દિવસ કાઢતો હતો તેવામાં મેટ્રી-ક્યુલેશનનું પરીણામ જણાયું. તેમાં એ ગુજરાતી બાળાઓનાં નામ પાસ થએલમાં વાંચ્યાં. “હા! પૃથ્વીપર કલ્પવૃક્ષપણ નીપજે છે પરંતુ તે હજારો સ્ત્રી તરૂમાં એ છે તેમાંનુંજ એક મારે હીરસે એ કેમ ખતે?” તેણે તજવીજ કરી તો એક પરણેલી નીકલી! તેનો ભાગ્યશાળી વરતો કાલેજમાંજ હતો. ખીજી? કુંવારીતો હતી. તેમાં શું? તેની નાતની હતી. મુલેલી આશા હાલવા માંડી. તેમને ઉત્તેજનાર્થ મેળાવડો થયો ત્યાં નજરે જોઈ! વાહ જ્ઞાન પ્રમાણેજ રૂપ! તેના હુતરના નમુના જોયા! વાહ રૂપ પ્રમાણેજ આવડ! તેના ગુણનાં વખાણુ દ્રષ્ટાંતો સાથે તેના શીક્ષકથી સાંભળ્યાં. ધન્ય પ્રભુ! તેવોજ જિત્તમ ગુણુ? અને તે પૂડે પીયાનો સાથે તેની પોતાનીજ ર-એલી કવિતા તેણે ગાઈ ખતાવી! હદ થઈ!! હર્ષદ તો ધાયલ થઈ ગયો!! ગાંડો થઈ ગયો!! માંડ ટેકાણે આવ્યો!! માહા મહેનતે ઘણીજ યુદ્ધિ અને જ્ઞાન તેનામા હતાં તેની મદદે તે હદમાં રહ્યો!!

આં રત્નની કિંમત ઇંદ્રાસનથી પણ અધીક, કુબેરના ભંડારથી પણ વધારે ગણી! તેના સંગી થવું ને સંસાર માંડવો! એ સુખ જે તેને મળે તો તે કૃતાર્થ થયો. અમર ઇન્દ્ર થયો! તેનું ભણવું તેનું જન્મવું તેનું કુંવારું રહેવું અધું સફળ થાય!! તે જે ધારણથી કુંવારો રહ્યો તે ધારણા ન બને એવી નહોતી એમ તો સિદ્ધ થયું. તેની નાતની, પંદર વર્ષની, તેણે ધારી હતી તેથી સર્વ વાતમાં ચ-દીયાતી, એવી કુંવારી કન્યા તો તેણે દીડી!! પણ એ તો વધારે વેદનાંતી વાત હતી! હવે તે વધારે આતુર થયો!! કે વધારે વિ-કળ થયો તેના મનની સ્થિતિનો વિચાર વાંચનારેજ કરી લેવો.

હર્ષદે કાગળ સામું જેઠ યડયડવા માંડયું “ શું ઊત્તમ વિ-ચાર! શું ઊત્તમ ગાયન એવું ગાયન તે શું હું ફરી સાંભળવાનો હતો? ” આટલું બોલીને તે વિચારમાં પડ્યો. થોડીવાર ચૂપ રહ્યો. વળી બોલ્યો “ અરે! આ શું મને ભણકારા થાય છે? ” વળી તે વિચારવા લાગ્યો પાછો બોલ્યો “ વાહ! શું તે અંતરગ્નમી છે? મારું આ યડયડવું તે ક્યાંથી સાંભળે ને ફરી ક્યાંથી ગાય? પણ હા! સંભળાય છે તો એવોજ સ્વર! એવોજ લેહે! દુરથી સંભ-ળાય છે. હા! એજ ચીજ! એજ રાગ! એજ ગાનાર!! આશુ?” દ્રાંનમાં આંગળીપો ધાત્રી ફરી કહાડી નાંખી. જે તેણે સાંભળ્યું “ હા એજ આવાજ એજ ગાય છે. નકો વાત! જમણી તરફથી આવાજ આવે છે. ”

શું આ ખરું હતું? તેને ભ્રમણા તો નહોતી થતી? પ્રથમ તો તેને પણ એમજ લાગ્યું, પરંતુ ગાયન તો જરૂરી રહ્યું, તમામ કડીયો પુરી ગવાઈ રહી. સંભળાઈ રહી, બરાબર કનોકાન સાંભળી, ઘણું દુર તેથી શબ્દે શબ્દ ન સંભળાઈ, પણ પ્રતીતી થઈ કે ગાનાર તો એજ! તેથી તેને વિચાર થયો “ શું તે આટ-લામાં રહેતી હશે? અથવા કોઈને ઘેર આવી હશે? તેના જેવું ગા-નારનો ખીન્નું મુખમાં હોયજ નહીં. મને તો લાગે છે કે એની જોડ પ્રભુએ ધરીજ નથી વાડ સ્ત્રી જાતીમાં જોડ નથી તે તો ઠીક પણ તેને હવે પુરૂષની જોડનો જોઈએ! તે કોણ ભાગ્યશાળી થશે? આ વાત મ્હારા ભટવિના ખીજને તો કહેવાયજ નહીં. કેવો નીમક-હલાલ, ખચરદાર, રમુજ, શુમારતો! તે બે દિવસથી આવ્યોજ નથી”

તેને આ વખત જાણે જે થવાનું હોય તેનુંજ પ્રથમથી સ્મરણ થતું હતું. ગાયનનું સ્મરણ થયું, તેને સાંભળાયું તેમ જાણતું સ્મરણ કર્યું. ને તે શું આવ્યો? હા તુરતજ બારણામાંથી ડોકું કાઢતાં બોલ્યો “મને પણ જે દિવસથી એજ વિચાર થાય છે કે જી જાતીમાંતો પ્રભુએ એની જોડ નથી ઘડી પણ તેને પુરુષની જોડ તમારીજ જોઈએ.”

હર્ષદ આશ્ચર્ય પામી તેનાં બણી જોઈ રહ્યા. તેની ટીખળી રીતથી તે વાક્ય હતો. તેણે અટકળથી કહ્યું કે તે બાદારના ખંડમાં બિમો બિમો તેનો બડબડાટ સાંભળતો હશે તેથી જવાબ દીધો

“વાર જા! હસવાની વાત નથી, જે આ કાગળ” ગજલ-વાળો કાગળ બતાવવા માંડ્યો.

“હવે હું તમારો કોઈ કાગળ જોવાનો નથી ને મારા મનમાં ખીછ વાત આવવાની નથી.”

“તે નથી જોએજ ત્યાં સુધી ગમે તેમ કહે” હર્ષદે કહ્યું ને તેણેજ જવાબ બંદે દીધો.

“જોએજ છે માટેજ કહ્યું. હા! તે સાક્ષાત દેવી સ્વરૂપ! કેવી સુંદર! કેવી દયાળુ! કેવી નમ્ર!!!

“પણ અરે હા સાંભર્યું” એમ બોલી બંદે ખીસામાં હાથ નાંખી એક કાગળ કઢાડ્યો ને તે સંકેતોએજ શેકતા હાથમાં આપતાં બોલ્યો “હો બાઈ સાહેબ આ તમારો સુસવદો!!”

હર્ષદે હાથમાં લીધો, બિંદો, જોયો, તે તો દસ રૂપિયાની નોટ હતી, તેથી બોલ્યો “અરે જા! આશ્ચર્ય! મરકરી! વાહ! આ નોટ ક્યાંથી લાવ્યો?”

બંદે અન્યખીથી જોયું. તે નોટજ હતી. “શું સાહેબ નોટ છે? આ શો ભોદ?”

“નોટને તું પણ જાણે છે, જુવે છે, હાથે કરીને આપે છે, ને વળી બાબરો શું થાય છે?”

જાલ વિચારમાં પડ્યો. નોટ પોતાની તો નહોતી ત્યારે આવી ક્યાંથી? તેણે યાદ કર્યું તે સમજ્યો “હોય ન હોય પણ એજ ચોર” મારા ખીસામાં કોઈ હાથ નાંખે છે એમ મને કંઈ લાગ્યું હતું ખરું મેં તે બ્રમણા ગણી હતી પણ તે હવે સાચી ઠરી. વાહ! તારી

બિદાર વૃત્તી! હા! એજ ભક્તી આપની ભલામી! ખીજું બિદારી નોટ આપે કાણુ?” આ પ્રમાણે બબડ્યો.

આ શું બકે છે તે હર્ષદ ન સમજ્યો. ક્યાંથી સમજે? તેને ખબર નહોતી.

ભટ નામથી ભૂલવાનું નથી. દરીયાકીનારે વાઇના દરદથી પડી ગયો હતો એજ તે નટવર. તેણે પોતાની વીતી શેઠને કહીને વધારે કહ્યું કે નોટ તેણે આપી ઠરે તો કાગળ પણ તેણેજ સાટે લીધો ગણાય, બંને એ ઉભર સ્વરૂપ તથા પોશાક તે બાળાનાં મળી રહ્યાં. પણ તે વિદ્યાજ હતી એમ ખાત્રી શી રીતે થાય? સંભવિત હતું, માટે માન્યું. નિશાન બધાં મળી રહ્યાં તેથી હર્ષદ છેવટ બોલ્યો.

“ત્યારે તો તારી પાસેથી કાગળ લખને તેણેજ આ નોટ મુકી હશે. મને પણ એમજ લાગે છે કે એજ ચોર! તેણેજ મારા રાંક પુસ્તકની ભેટ સ્વીકારી છે! તે શું માફ બધું એ સ્વીકારશે? તે સ્વીકારે તો હું તેને માફ તનમન અને ધન પ્રાણ સુધાં આપવા તૈયાર છું નટવર કંઈ તજવીજ કર ”

“બરાબર મને યાદ આવ્યું” નટવરે રાજી થઈ પ્રસન્ન મુખે કહ્યું. “વાત મળી! તમારી ને મારી પરીક્ષા એક ઠરી. તમારુંજ પુસ્તક તેના હાથમાં હતું. મેં તે પુંકાથી ઓળખ્યું હતું. મને કહેવાનું મન થયું હતું કે હુ કહુ કે આ પુસ્તકવાળાનોજ હું નોકર છું. પણ દુરંથી મારી યથાર્થ પ્રતીતી નહોતી થઈ. રાંકા રહી હતી. હવે તે મટી.

“શું તેણે મારા પુસ્તકને એટલું બધું માન આપ્યું કે તે તું દીવસની સાંજ સુધી તેના ગમતના,—એકાંતના—વખતમાં પણ તેની સાથેજ હતું? એ પુસ્તક તો શું કહે? તેને સાટે હુ હોત તો ફીક થાત. મારા વિચાર હું તેને જણાવત.”

“તે તો તેણે જાણ્યા. તમારી ચીજ તેણેજ લીધી. મને હવે તો બરાબર ખાત્રી થાય છે” નટુએ કહ્યું.

“ત્યારે શું તેણે મારા વિચાર જાણ્યા? હજી તો કલ્પના છે. પણ તે ખરી ઠરે તો શું એ ઘેલા ગાંડા વિચાર તેણે જાણ્યા!! એની પેનસીવથી લખેલી ભાગી દુટ્ટી લાંબીયો!! તે પણ કેવા અ-

વ્યવસ્થિત ચિત્તે લખેલી ! તે શું એના હાથમાં ગઈ ? એથી તો તે મારે માટે હલકા વિચાર બાંધશે. ક્યાં એના મોતીના દાણા જેવા અક્ષર, ને ક્યાં મારાં પેનસીલનાં ખીલાડાં !! ક્યાં તેની આ મર્યાદા-શીળ કાવ્ય ને ક્યાં તે મારી ભ્રમ્હંકળ અધુરી ગીતીયો !! મેં તેની પીંગળ પ્રમાણે માત્રાઓ પણ નથી મેળવી. નહુ ! ખોટું કર્યું. ભટા ! 'તે' ઉતાવળ કરી " નટવરે હર્ષદનું ભાષણ અટકાવ્યું. " શેઠ જે થયું તે સારાને. જે એ ચીઠી એનેજ હાથ ગઈ છે તો તેથી તમારા વિચાર તેણે યથાસ્થિત જાણ્યા. વળી તે અહીં પાસેજ છે તો હું રખડ જાઉં ? જે એના વિચાર જાણું. "

તે આટલું બોલે છે એટલામાં લવંડરની ભભક આવી. ખુટનો ચમચમાટને અસ્ત્રીબંધ કપડાંનો ખટખડાટ, નીસરણીના ધબકારા સાથે સંભળાયો. 'તેનું' ધ્યાન અટક્યું ને જોયું, તો મોતીભાઈ આવ્યા. ફકડ કોટ, પાટલુન, ખુટસ સ્ટેકીંગ્સ, લાકડી, ચશ્મા, રમાલ, ને તે પર લવંડરનો ભભકો !! કપાળમાં ઝીણી રાતી છીનાળ બીંદી જેવી ટપકી, ને વાળમાં ડુલેલનો ધમધમાટ; શ્રીમંતના પુત્ર, મેટ્રીકયુ લેશનમાં તો પાંચવાર નાપાસ થયા હતા; પણ ભભકો ભારે રાખતા; મોતીભાઈ હર્ષદના સાધારણ મિત્ર હતા. "પધારો મોતીભાઈ" કહી હર્ષદ બેઠો; હાથ મેળવી બારીની ખુરશી તેને આપી પોતે બીજી ખુરશી પર બેઠો.

"તમારા પરમ દીવસના ભાષણેતો કંઈ ખુબ સુવાસ ફેલાવી છે" મોતીભાઈએ કહ્યું. "તે કંઈ તમારા લવંડરને ધૂપેલની બરાબર આવે?" નટવરે મસ્કરીમાં જવાબ દીધો. "ના ના ભટ હું હસતો નથી. બધાં પેપરોમાં તેનો સાર આવ્યો છે તેતો ઠીક. ઘણું સાંભળનારા દરેક અહરથ તેનાં વખાણ કરે છે ને તેથી ઘણાં તમને રખડ મળવા ચાહે છે.

"જ્યાંસુધી જોને સાર મેં એ ભાષણ કર્યું તે મને મળવા ન ચાહે ત્યાં સુધી તે શા અર્થનું" હર્ષદે મનમાં કહ્યું. મોતીભાઈએ પોતાનું વાક્યપુરું કર્યું. હું એટલા સારજ આવ્યો છું કે વ્યંકટરાંમભાઈ એ પૂછાવ્યું છે કે તમને દુરસદ હોયતો હું મળવા આવું?"

"શું તેઓ મને મળવા ચાહે છે?" હર્ષદે તેમને પૂછ્યું, ને મનમાં કહ્યું ભલે પણ, મારા મનના તર્કનોજ જવાબ આવ્યો. હા, તેનાજ આપતું નામ વ્યંકટરાંમ એજ!!

“હાજી તેઓ મધ કાલથી આ જોડે ભાવનગરીનો નવો માન જો છે તેમાં રહેવા આવ્યા છે; અમારા જૂના સ્નેહી છે. તેમણે મને ઘાહીને આજે તેડાવી કહ્યું, કારણ તેઓ જાણે છે કે મારે ને આપ ને સ્નેહ છે.

“નાદાનકી દોસ્તી જીવકાળન’ તેજ કદાચ તેમના મનમાં મારે માટે હલકો વિચાર ઊત્પન્ન કરશે; કારણ તેઓ મને તેનો સોખતી ગણતા હશે તો મારા પુરા ભોગા!! ચાલો રૂબરૂ મળે બધું ઠીક થશે.

હર્ષદે મનમાં સમાધાન કરી કહ્યું “બહુ સારી વાત છે. એઓ તો આપણથી ઉમરે મોટા તેથી મુરખી કહેવાય માટે આપણેજ ત્યાં જઈએ. “આમ કહેતાંજ તે ઊઠ્યો. પોતાનો સાદો કોટ લીધો ને પે-હેરવા લાગ્યો. કેટલી બધી આતુરતા!! હોયજ ના!!

“ઠેરો ત્યારે હું હમણા આપને આગળથી જઈ ખબર દઉં છું.” તેઓ તો આવવાને તૈયાર હતા. મોતીબાઇ ચમચમાટને ધમધમાટ કરતા પધાર્યા. હર્ષદ લુગડાં પેહેરતાં એક પુસ્તક માંહેની જૂની સાખી ખોલ્યો.

ગડગડાટ ઘંટીનો માને ચાતુક મેહ નીશાની,

સુખ વિકાસી નભ ભણી નીહાળે ન ગણે નીજ નાદાની;

અસંભવિત વાતને સંભવિત આતુર મન ઝટ માને,

નટવરને ચોથી લીટી આવડતી હતી તે પુરી કરી “પણ વ-પાર્વતી વાદળ ઘટા કહો તે મુરખ શાને.”

પ્રકરણ ૩ જી.

ગીતિ.

સુખ દુખ ફેરા ફરતાં, સુખ જોગાં દુઃખ તુરત સમીપ આવ્યું;
ચક્ર વિચિત્ર નસીબનું, પ્રથમજ પગલે વિધીએ સમજાવ્યું.

બ્યંકટરામના માળામાં વિદ્યાલક્ષ્મીને ખેસવાનું ખંડ જીવન હતું. તેવી નાની લાયઝેરી—અબ્યાસ ગ્રહ—આખામાળામાં સ્વચ્છતા અને સુઘડતાનો નમુનો અથવા તેના હસ્ત કૃત ઉત્તમ હુન્નરનાં કા-મોનું સંગ્રહસ્થાન જે નામ આપીએ તે યોગ્ય હતું. ચિત્રેલી તથા ભ-રેલી છબીઓમાં કે બીજે ક્યાંહી બીજો ઉપર પણ જેતાં દાગદુગ કે અઘટિત રચના નહોતી. તેમ પુસ્તકોના સંગ્રહમાં પણ કોઈ પુસ્તક

એવું નહોતું, કે જ્યાં તેની લાયચેરીને ડાઘ લાગે. તેમાંથી તમે ગમે તે પુસ્તક ઊઘાડીને જુવો, તો તે તેણે માત્ર કંજુસના ધનની પેઠે વગર વાપરે સંધરી નથી રાખ્યું પણ તેનું દરેક પાતું તેણે વાંચ્યું—તે મનન કરીને સમજી છે—એમ તેની આજુ બાજુની તોટ તમને ખાત્રો કરે અને તેમાં કોઈ કોઈ જગે તો પેનસીલથી એવી રીમાર્ક કરી હોય, કે જો તે પુસ્તક લખનારના જાણવામાં આવે, તો તેને પણ ખીજી આવૃત્તી વખતે તે ઉપયોગી થાય. એક ટેબલમાં તેની પોતાની લખેલી કવિતાઓ, નિબંધો અને ખીજું લખાણ હતું. પણ તે હરેકને જોવાનો હક નહોતો. માત્ર તેની જુજ સખીયોજ જાણેતે કાંઈ ગુપ્તવાત હોય તેમ જાણતી હતી. અને તેમ રાખવાનું કારણ—એજ હતું, કે પોતે એવી વિદ્વાન છે, એમ લોકોને જાણાવતાં તે અત્યંત શરમાતી હતી. જેમ તે પોતાનું મોં અતી સુંદીર હોવા છતાં ખીજા અજાણ્યાને દેખાડતાં શરમાતી, તેમ પોતાનું લખાણ સાફ હોવા છતાં ખીજાએને દેખાડતાં શરમાતી. તે કેટલાંક ચોપાનીયાંમાં લખતી, પણ જેમ તેનું દ્રવ્યદાન ગુપ્ત હતું તેમ તેનું વિદ્વતા ભરેલું લખાણ પણ ગુપ્ત હતું. એ ટેબલની કુચીયો તેની પોતાની પાસેજ રહેતી. હમણાજ તે વિમળા સાથે પોતાની ઓરડીમાં પેઠી; જે ખારણું તેના પિતાવાળી બેઠકના ખંડમાં પડતું હતું તે અટકાવ્યું; ને એજ ટેબલ ઊઘાડી, જેવી તેમાંથી ઉપરજ મૂકેલા ધોળા સાદા કાગળને ઉપાડવા લાગી તેવા ત્રણ વાગ્યા.

“શુકન તો સારા થયા. લાવ્ય બેન મને ખતાવ્ય.” વિમળા બોલી.

અને જણુ ટેબલના થડમાં વગર હાથાની ખુરશીયો પર બેઠાં. વિદ્યાએ ટેબલપર પેલો કાગળ પહોળો કર્યો. તે ફુલીસ કેપનું અડધું શીટ હતું. પેનસીલના અક્ષરને લીટીયો બરાબર સીધી હારમાં નહોતી. તોપણ તેમાં એકજ છેકો હતો, શિવાય એમને એમજ હતું. તે જોઈને વિમળા બોલી “મુસવીદો જણાય છે.”

“હા. પણ જોને ક્યાંહી જરાએ છેકતું પડ્યું છે? શીઘ્ર કવિ તે આ ! !” વિદ્યાએ કહ્યું.

વિમળાએ તેના સામું જોઈ જરા મોં મલકાવ્યું ને બોલી “એનાપર કાંઈ બહુ કૃપા થઈ જણાય છે? આવી. સહજ વાતમાં પણ લખાણ?” વિદ્યા શરમાઈ ગઈ.

“કંઈ નહીં. જો વાંચ ” તે બોલી. વિમળા વાંચવા લાગી.

“સોરઠ” શું? સોરઠ? તુંતો કહેતી હતી કે ગીતિયો છે? વિમળાએ એટલુંજ વાંચી પ્રશ્ન કર્યો.

વિદ્યાએ જવાબ દીધો “વાહા એટલું પણ નથી જાણતી? ગીતી તો સોરઠમાંજ ગવાય છે. પેલી હરદાસીમાં તને યાદ નથી? હર દાસ છેડે “જય જય રઘોત્તમા રાંમા ” કરીને બધી ગીતીયો સોરઠમાંજ ગાતા હતા તે ?” વિમળાને યાદ આવ્યું.

“હા હા !! ખરીવાત. મને સાંભર્યું.” ના ! લખનારનાં વખાણ કરવાંતો ચોખ્ખો છે. તે ગાયનનો તો શોકીન જણાય છે. વાર પછી?” તે વાંચવા લાગી.

“વિણા? નહીં તે નીર્જીવ; કોયલ? નહીરે તે તો મસ કાળી.”

“રંભા? નહીં તે નીર્લજ; અનુપમ બાળા કંઠે હદ વાળી?”

ઠીક પ્રશ્નોત્તર કરેલ છે. “ત્યારે શું એ અનુપમ બાળા તે તુંજ કે? વિમળાએ પ્રશ્ન કર્યો.”

“ભારી ક્યાં પંચાત છે? લખનાર કોણ જણાય છે તે કહેને? વાંચ આગળ” વિમળા વાંચવા લાગી.

“જયમ ભુજંગ મુરલીથી, બંસી સ્વરથી મોહીત વૃજનારી;”

“ત્યમ હું મોહિા સુણતાં, અપૂર્વ ગુણમય ગજલ ચમત્કારી.”

“આનો તુંજ ! ગજલતો તારીજ હા ! વળી બીજું જોયું ?”

“જ્યમ” “ત્યમ” એ શું સૂચવે છે ?”

“કાઠીયાવાડી છે. તે તેથીજ મને પણ શક પડે છે કે તે વળી કોણ?

“એ ખરું હો ! એતો ગુજરાતી જણાય છે. વાર આગળ જો-જી” વાંચનારી તો વિમળાજ સમજવી.

“ખ્યાર ઉરે છે કે નહીં, તે ન જણાયું મને હજી સુધી,”

“તોપણ ખ્યારી લખવા-કયમ બપજવે-ઇશ્વર ઉર બુદ્ધી ?”

“થવા કાળ એમજ હશે.” વિમળાએ જાણે લખનારને જવાબ દીધો.

“પવિત્ર નિર્મળ હૈયું, જ્યાં કોની નવ કદીએ છાંય પડી ”

“ત્યાં કોટો’ સમ પળમાં છબી પ્રિયા ત્રીયાની પૂરણુ ધુસી ખડી!!

“ વાહ માણસતો નિર્મળજ છે. ઠીક છેમ્મું છે તે પણ નઆવડ્યા ખાતે નથી છેમ્મું, પણ પ્રીયા લખ્યા પછી વિચાર આવ્યો છે

એટલે તે કહાડી નાંખ્યું છે.”

“રૂપ થકી ન ડગ્યું જે, ધન, સ્વરથી, જે જરી ડગી ન શક્યું;

“તે વિદ્યાની સંજે, સદ્ગુણ દેખી ક્ષણ પણ સ્થીર ન ડગ્યું.

“બેન! આ તો તારું નામ પણ ચોખું આપે છે. ક્ષમ્યું છે તો તારા ઉપરજ.”

“એમ હશે. વ્યાક્રી અહીંતા બીજને અર્થ વિદ્યા એટલે ખરેખરી વિદ્યા એવો લાગે છે.”

“હા હા હું પણ ખરેખરી વિદ્યા-મારી પાસે બેઠી છે તેનીજ વાત કરું છું. કલ્પિત વિદ્યાદેવીની નહીં.”

“નારેના! મસ્કરી શું કરે છે. વિદ્યા એટલે સરસ્વતી. વાર્ આગળ વાંચ્ય.”

“જે જાણત પરનારી, તો વૃત્તિને ગણત દુષ્ટ ભારી;

“પણ છે હજી કુંવારી, ત્યારે શું હું શકું ન ઉર ધારી ?

વિમળાએ લખનારને જવાબ દીધો. “ખરું એમાં તું કંઈ પાપ નથી કરતો. કુંવારી વિશે પરણવાની વૃત્તિથી વિચાર કરવો એ પણ જો પાપ હોય તો ક્રોધની પણ સગાઈ એ પાપ વિના ચાલજ નહીં. શુદ્ધ પવિત્ર માણસ તું દોષિત નથી. ભણે ઉર ધાર. અમે ધારીયે છીયે તેજ તું છે, તો એ પણ તને ઉર ધારશે. ઉર ધાર એટલે જીર ઉપર ધાર હો ?” તેણે વિદ્યાને કહ્યું.

“વાર વાર એ ક્યાં એમ એમ કહે છે? એ તો કહે છે જીર ધારવું એટલે જીરમાં ધારવું.” જવાબ દીધો.

“હા હું બૂલી. ઉર ઉપર ધારવું તે તો બહારથી સમજાવવાનું. ખરું તો જીરની અંદર ધારવું એજ છે તો.”

“હવે મસ્કરી જવાદે આગળ વાંચ્ય.”

“મસ્કરી શું? એજ વાત છે જો.” વિમળાએ આગળ વાંચ્યું.

“ઉર ધારી કે ચોટી, મૂર્તિ પેઠી નયને થઈ હૃદયે ”

“હવે ઉખડવી દુર્લભ, કદી ઉખડશે તો તે પ્રાણ ગયે ! ! ”

“આતો હૃદ થઈ! તે તો બીચારાને જખરો ફસાવ્યો છે? ગરીબ બીચારો! તું ન મળી તો પુરો દુખી થશે. ના પણ એમ તો શું! બીજી પરણે તો કદાચ બૂલે ને તને ઉખેડે.” તેણે પોતેજ સવાલનો જવાબ દીધો. વહી કાગળ બણી જોયું ને બોલી. “નાનકા

ઉખેડે શું ધૂળ ? આતો છેક ચાલ્યો છે. ”

“ પ્રાણુ જતાં પણ રહેશે, ઊરમાં બળશે ઊર સંજે મૂર્તી.

“ સતી નિવડશે અંતે, ધન્ય છબી એ પતીવ્રતા પુરતી ! ! ”

“ સાબાશ ! તોપણ આખર પ્રશંસાતો પ્રિયાનીજ ! પોતાના સાચા પ્રેમની નહીં. અને તેમાં વળી પોતાને જન્મ કુંવારો રાખે તે માટે તેને નીંદવા-શાપ દેવાને બદલે “ ધન્ય ” કહેવું ! એટલી બધી બલાધ—ભૂંડાઈના બદલામાં બલાધ—તો તારામાંજ દીડી ! ! ”

વિદ્યા બોલી “ ગાંડી છે તું તો ! એતો બધી વાતો. કવિયોની અતિશયોક્તિથી તું ક્યાં અબળણી છે. ” વિમળાએ જવાબ દીધો. “ નાના એમ કહીને એને ગેર ઇનસાફ ન કરીશ. આંકંઘ તેણે તારાપર મોકલવા નથી લખ્યું. આતો પોતાના મનોવિકાર દર્શાવ્યા છે ને છેલ્લે વળી શું ” તેણે કાગળઊલટાવી જોયું. પછવાડે કંઈ નહોતું. બે લીટીજ રહી હતી તેણે વાંચી.

“ જોને પરણ્યો મનથી, તનથી પરણું તો એને પરણું ; ”

“ નહીંતો રહું કુંવારો, વ્યભીચારી હું કદી નહીંજ બણું. ”

વાહ વાહ ! હવે તો હદ થઈ ! કવિતાની પણ હદ આવી ને એના નિશ્ચયની પણ હદ આવી તેમાં ખૂબી જો ? “ વ્યભીચારી બનું માટે બીજો નહીં પરણું ” પછી વધારે લાયક મળે તો પણ શું ? માનસિક પાપ પણ ન કરવું એવો નિશ્ચય, મનથી તેતો વરીજ ચૂક્યો. ગળે પડ્યો. મને લાગે છે કે એજ લખનાર છે. આવા સુ-વિચાર વાળો—કુંવારો ને તારાપર પ્રસન્ન થએલ માણસ બીજો ન હોય. તારા સાચા પ્રેમની એના અંતઃકરણ પર કુદરતી રીતે છાપ પડી છે ને તેનીજ આ અસર છે. નક્કી માનજે કે જોને તું ન સ્હા-તી હોય તે તને આટલું બધું ન સ્હાય. ને તું બીજા કોઈને નહીં પણ એનેજ ચાહે છે તો આ પણ એજ નર હોવો જોઈએ. ”

વિદ્યા આટલી વાર તેનું ધ્યાનવું અને રીમાર્ક બંને સાંભળતી હતી તે બોલી ઊડી.

“ અરે આ શું ? મોટા ભાઈ પાસે કોણ આવ્યું છે ? ” બંને જણે કાંન દીધા તો બાહારના ખંડમાં “ પધારજો બાપ સાહેબ. ” “ વાઈ મહેરબાન ” એવા સવાલ જવાબ સંભળાયા. પગ સંચાર, પગરખાં પહેરવાનો ખડખડાટ, ને છેલ્લે વીસરણીપર ઊતરતાં પગોનાં

ધનકારા સંભળાયા. હવે તો એ કાણ છે તે જાણવાને માટે આરી-
માંજ જોવું રહ્યું; આરીમાંથી જોયું. શું જોયું? કાણ હતું?

હર્ષદરાય અને મોતીલાલ બંકટરામને મળવા આવ્યા હતા ને
તે મળીને પાછા ચાલ્યા પણ ખરા. ત્યારે તેમને શું વાતચીત થઈ?
આપણે તે ન જાણી તેની તો કંઈ ચિંતા નહીં પણ વિદ્યાએ તે
ન જાણી એ માટે તેને બહુ પરિતાપ થયો. તેને એ સાંભળવાની
બહુ જ ઊત્કંઠા હતી. પણ હવે શું થાય? એ ખાતે તેના મનમાં
ઘણો અસંતોષ રહ્યો પણ તેમ વાંચનારને રહેવા કારણ નથી. પહેલી
સુલાકાતમાં તે ખીજી શી વાતો થાય? સહજ શ્રેષ્ઠાચાર ને એક ખી-
જની સ્થિતિની જોળખાણ, એમજ હશે.

વિદ્યા અને વિમળાએ આરીમાંથી નિચે જોયું કે મોતીલાલ
તથા હર્ષદરાય બેઠે જતર્યા ને બૂલેશ્વર બણી ચાલ્યા. “હા એજ”
વિમળા ધીમેથી બોલી.

“મેં જોયા વિના ક્યમ કહેવાય?” વિદ્યાએ જવાબ દીધો.

“મેં જોવાની ઊત્કંઠા સ્વાભાવિક થાય. એને પણ થઇ હશે.
તેં ખીચારાને છેક નિરાશ કર્યો, ચાલીને તારે ઘેર આવ્યો, તો પણ
તું દેખાઇ વતીક નહીં? એ તે શું વિવેક? શું તારે માટે નહોતો
આવ્યો?”

વિમળાએ આટલી મસ્કરી કરી તેટલામાં હર્ષદે જરા આગળ
જઈ પાછળ જોયું જોયું. વિદ્યા તો નીચું તેના બણી જોઇજ રહી
હતી. અનેની દ્રષ્ટિ મળી. એક ખીજની આંખમાં એક ખીજની પ્રતિમા
જોતરી મેળાપ થયો. એ મેળાપનું સુખ પણ થોડું નહોતું. પરંતુ
તે કટલી વાર? તસખીર પાડે એટલી વાર. અંતઃકરણમાં તે જો-
તરી કે વિદ્યાએ આડું જોયું ને હર્ષદ આગળ ચાલ્યો. કેમેરાનું ઢા-
કણું બંધ થયું ને દ્રષ્ટિ પણ ખીજગમ વળી. બરાબર તસખીર ન જો-
તરી હોય તેમ એક બે વાર હર્ષદે ચાલ્યા જતા આરી દેખાઇ ત્યાં
સુધી-પાછળ જોણે કાંઈ આવતું હોય ને તેને જોતો હોય તેવા નિ-
મિત્તથી-પાછળ જોવા સાથે જોયું જોયું. વિદ્યાએ પણ એવીજ સુક્તી
થી દ્રષ્ટિ મેળવી. બે વાર ફરી એમ દ્રષ્ટિ મળી, ને તે અદ્રશ્ય થયો.
વિદ્યા વિમળા પાછાં બેઠાં. વધારે વિચાર કરવા જતા હતાં, તેવામાં
વિદ્યાનાં મા રાધાલક્ષ્મીને પીતા બંકટરામ વચ્ચેની વાતચીતે ધ્યાન

ખેંચ્યું. એ સાંજળવાની પણ જરૂરત હતી. કારણ જે હમણાં ગયો તે વિશેનીજ એ વાતચીત હતી. સ્ત્રી પુરૂષના સાદ સ્પષ્ટ જૂદા પડતા હતા. પેહેલો પુરૂષ બોલ્યો.

“ના તમારા મનમાં હજી પણ કંઈ શંકા રહે છે”

“બીજી શંકા જેવુંતો કશું નથી. એની વિશેષ યોગ્યતા એના પોશાક અને વાતચીતેજ કરી આપી. જીવેને બેઠ નમુના જોડે હતા. ક્યાં મોતીલાલને ક્યાં એ? સાદો પોશાક, સાદી વાતચીત, બધુંજ વખાણવા લાયક. મારા મનમાં જે રહે છે તે એજ કે તે પ-રદેશી છે, આજે આંહી છે ને કાલે દેશ જાએ, ત્યારે મારે મારી દીકરીથી વિયોગ રહે. ”

“જે એજ હરકત હોય તો તે તુચ્છ છે. દીકરી તો પારકું રત્નજ કહેવાય. તમે પોતે મને પરણ્યા પછી તમારાં માતૃશ્રીને સં-તોષવા કેટલી મુદત પિયર રહ્યાં છો? માણસનું અન્નાદક અમુક જગ્યા એજ પ્રભુએ નક્કી કર્યું છે એ કેમ કહેવાય? ગામમાં પરણાવે તે દીકરી ગામમાંજ રહે એવો કંઈ નિયમ નથી. તેમાં આજના વખ-તમાં તો સહુ બદલ પોષણાચે પરદેશ ફરે છે. ને તે સાથે સ્ત્રીઓ જ્યાં પોતાનો સ્વામી હોય પછી તે વગડો હોય દરીયો હોય પાહાડ હોય કે રણ હોય ત્યાં સ્વર્ગ માનીને રહે છે. જીવેને યુરોપીયનો ક્યાં ક્યાં ફરે છે? માટે એટલાજ વિચારથી આવો લાભ ખોવો એ મને તો ઉચિત નથી લાગતું.”

“ઉચિત શું? હું પણ સમજી છું કે એતો લક્ષ્મી ચાંડલો કરવા આવે ત્યારે મોં ધોવા જવા જેવું છે, કેમકે મારો વિચાર મૂળથીજ ઘોડીઆમાં ખુલતોતો પ્રભુ ન કરે પણ નિશાળમાં બંધતો પણ જે વાનો નહોતો. કેમકે બહુ બણેલા પછી ગણેલા નથી હોતા. ઉત્તમ એજ કે ધંધે લાગેલ, નિવડેલ જમાઇ એવો. તે આપણી નાતમાં જોતતાંવેત આવડો મોટો ને આવો સારો કુંવારો ક્યાંથી મળે. પણ આજ સુધી તે કુંવારા કેમ રહ્યા એ વિશે કંઈ જણાયું?”

“એ સવાલજ મને મુઝ્યો નથી તજવીજ કરીશ. બાકી તે-ની ખાનગી રીત ભાતની તજવીજ કરીતો વખાણવા લાયક છે; સ્વ-ભાવનાં વખાણતો સહુ એક સરખાં કરે છે ને વધારે ખુબી એ છે કે પાન સોપારીનું પણ વ્યસન નથી.

“ વાહ વાહ! અતિ ઉત્તમ !!” રાધાલક્ષ્મીના મોમાં આ શબ્દો-
જ હતા ને માધુ તથા નટવરે એ ખંડમાં પ્રવેશ કર્યો. નટવરને તેમણે
ઝોળખ્યો નહીં; માધુને રાધાએ પૂછ્યું “ એ ઝો કોણ છે?”

“ એતો પેસો રાતવાળો મેં આપને નોહોતી વાત કરી કે બે-
નખાએ સાંજે કર્યો તે બેનને મળવા આવ્યો છે” માધુએ ઝોળખા-
ણ કરાવી. વિદ્યાએ ખીજી વાત સાથે આ શબ્દો પણ સાંભળ્યા.

તેણે માળાપની વાતચીત સાંભળી તેતો તેને સંપૂર્ણ ગમી હ-
તી. પણ કવિતા લખનાર વળી કોણ છે એ વિશે તેને યોગો રહ્યો.
અટકળેતો ધાર્યું કે એજ હશે પણ જો તેમ ન હોય તો વળી કોઈ
ખીજી પીડા ગળે પડી ઠરે એ વિશે નક્કી કરવા તેણે નટવરનેજ બો-
લાવવો ધાર્યો હતો- કારણ એ કાગળ તેના શેઠનો હતો એતો નક્કી
હતું, ત્યારે તેનો શેઠ કોણ છે એ જાણવું તો માત્ર એકજ સવાલનું
કામ હતું પણ તેને એટલી પણ તરદી લેવી પડી નહીં તે આપો-
આપ આવીને હાજર થયો.

વિદ્યાને વ્યંકટરામે બોલાવી. તે બાહાર આવી તેની સાથે વિમળા
પણ આવી; બંને રાધાલક્ષ્મી સાથે હીંચોળા ઉપર બેઠાં. નટવર તેને
નમી પડ્યો ને બોલ્યો “ અહો ! મારાં પ્રાણદાતા માડી ? મારા પ-
ડોસમાંજ છે, એ વાતની તો મેં નીચે ડહેલામાં માધુબાઈને હમણું
જેયા ત્યારેજ ખબર પડી !!” આમ બોલતો તે નીચે શેત્રંજી ઉપર
બેઠો. વ્યંકટરામ ગાલીચા ઉપર બારીમાં તકીયો પડ્યો હતો તેપર
અલેઢી લાંબા થઈ સૂતા હતા.

નટવરના પડોસ શબ્દ વિદ્યાને ગમ્યા. તેણે તો તેના તર્કને પુ-
છી દીધી, પણ તે તર્કનો નિશ્ચય એકદમ કેમ કરાય? ધીરે ધીરે થશે.
“ કેમ ભાઈ હવે તમારી પ્રકૃતિ સારી થઈ?”

“ હા બેન આપના પ્રતાપથી સવારનો મારા શેઠની નોકરીમાં
પણ હાજર થઈ ગયો છું.”

“ તે કોણ છે?” એવા પ્રશ્ન કરવાનું વિદ્યાને મન થયું. પણ
તે કેમ પૂછાય? શું કામ ન પૂછાય? તેના મનમાં આ સંકલ્પ થતાં-
જ નટવરે વગર પૂછે વ્યંકટરામ સામું જોઈ પૂછ્યું “ મારા શેઠ
અહીં પધાર્યા હતા વાર?”

“ કોણ હર્ષદરાયભાઈ ? ” વ્યંકટરામે પ્રશ્ન કર્યો. વિદ્યા આતુર

બની શું જવાબ આપશે?

“હા હા.” નટવરના આ જવાબે વિદ્યાને ધણી નીરાંત કરી, ધણો આનંદ આપ્યો. તેનું સુખનું સ્વપ્ન—તેની કલ્પના-અટકળ મનમાની રીતે સાચી પાડી. તેને પ્રીતિ પેલા કાગળનું સ્મરણ થયું. તેની અસર તેના અંતઃકરણ પર યથાર્થ થઈ. આ ક્ષણથી તેના મન પર એ મનહર છાપી એવી ચોંટી ગઈ ને તે નીચે તેની ગીતીઓ એવી જડાઈ ગઈ-છપાઈ ગઈ, કે તે કદી ઊખડીજ નહીં.

રાધાએ તેને હર્ષદ તરફનો પેતાનો પ્યાર બતાવવા આવકાર દીધો. “હા. એમ કે? તારે તમે એમના ગુમાસ્તા છો. ઠીક ઠીક, બલે આવ્યા.”

નટવર પકડે હતો તેણે યુક્તિબંધ વાત છેડી “એ અમારા અન્નદાતા છે પણ બેનતો મારાં પ્રાણદાતા છે તેથી હું તો એમનો પણ ચાકરજ છું. અને તેથી પ્રભુ પાસે માગું છું કે મારે હાથે બંનેની સેવા પરીપૂર્ણ કરાવજે.”

દાંણો દાખી બેવા આ વાત કાઢી વિદ્યાને તેની વાત બે રીતે ગમી. તે હર્ષદના તેમજ તેનાં માળાપના વિચાર દર્શાવનારી હતી, ને તે પોતે પૂછીને જાણી શકે તેમ નહોતું. નટવરને પ્રભુએજ મોકલ્યો. રાધાલક્ષ્મી પણ ચતુર હતાં તેમણે પણ મર્મમાંજ વાત ચલાવી.

“તે કેમ બનશે? તારા શેઠતો આજે આંહી છે ને કાલે દેશ જશે, ત્યારે તારી માગણી શી રીતે ફળીભૂત થશે?”

નટવર સમજ્યો કે મારા મોથી વાત કઢાવવા માગે છે. તેનેતો એટલા સારજ શેઠે મોકલ્યો હતો તેથી જવાબ દીધો “આપ જેવાં મુરખીની કૃપા થશે તો એવો પ્રસંગજ નહીં આવે.”

રાધાએ ચતુરાઈજ ચલાવી “એવો પ્રસંગ આણવો કંઈ અમારા હાથમાં છે? કારણ સ્વામી તારો શેઠ છે એટલે તેની મરજી મુજબ બધું બને.”

નટવર જરાક હસ્યો ને સમજ્યો કે સ્વામી શબ્દ મારા પ્રત્યે નથી પણ પોતાની પુત્રીના સ્વામી (પ્રભુ તેમજ કરો) પ્રત્યે છે. વાઈ ઠીકજ છે ચોખી વાત કહું. “એમ ગણીયે તો તો મારા શેઠ પણ મોટા શેઠના તાબેદાર એટલે તેમની મરજી જોઈએ.”

આ વાત સહુને સાચી લાગી. તેમની સંમતી પણ અવસ્ય

જોઈએ. રાધાએ પોતીકી શંકા નીવારણ કરવા પૂછ્યું, “તમારા શેઠને કંઈ સંતતી છે?” મુદ્દાની વાતથી સવાલ ધણો આધો હતો પણ નટવરે જવાબ મન મમતોજ દીધો.

“અરે માણા હજી સગાઈ વતીક નથી કરવા દેતા. આગળ સ્ત્રીઓ સ્વયંવર કરતી હવે પુરૂષો સ્વયંવર કરવાનો રીવાજ કાઢે છે. માઆપની શરમ નહીં, નાની કન્યા પસંદ નહીં, ને મોટી પણ વળી બણીગણી ડાહી રૂપાળી જોઈએ. એવી આશા રાખનારા ધણા ને વહુઓ થોડી ઓટલે પછી નાની મોટી કરતાં કુંવારા રહે; ને અત્યાર સુધી તો એમજ થયું છે. મેં તો બહુવાર કહ્યું કે જે આવે તેને પરણો ને તેને પછી રીતભાત, બણવું ગણવું, શીખવજો પણ ધ્યાનમાં ઊતરતું નથી.”

“ધ્યાનમાં નજી ઉતરે. પાકે ઘડે કાંતા ન ચડે. બાળકપણથી કેળવાએલ હોય, સારા ઘરમાં ઉછરી હોય તેજ સારી નીવડે. તમારા શેઠના વિચાર સ્તુતિપાત્ર છે. પરણવું તે સુખ માટે જે હાલત હોય તેને વધારે સારી-સુખી કરવાને, કે ઉલટી દુખી કરવા-બગાડવા ?”

“આપનું કહેવું યથાર્થ છે તણ માણ આજે એવાં રત્ન-કન્યા રત્ન-દુર્લભ છે. આપ જેવાં વિદ્વાન માઆપની-અને તેમને પેટ આવી સદગુણ મૂર્તી-વિદ્યા સ્વરૂપ, વિદ્યા બેનની-દેશમાં ધણી ખોટ છે. વાહા ધન્ય છે આપના વિચારને ! જેના આવા સારા વિચાર છે તેને પેટ સદ બાગીનેજ પ્રભુ જન્મ આપે ! અને તેથી મને લાગે છે કે મારાં આ ત્રાતા બેનને માટે પણ આપે એવી ઉત્તમ ગોઠવણ કરી હશે ?” નટવરે પૂછ્યું. જાણીને તેમને મોઢે બોલાવવા પૂછ્યું. જવાબ મનમાન્યો મળ્યો.

“હજી એની પરણવા લાયક ઉમર હમણાંજ થઈ. વહુ લાયકના ગુણો મેળવ્યા પહેલાં વહુ થવું ધણું વિષમ છે; હવે એજ વિચાર ચાલે છે. તમારા જેવા બ્રહ્મદેવના આશીર્વાદ મુજબ પ્રભુ સાંજે કરશે.”

“હો માણ રજા લઈશ જરૂર સમજજો કે મુજ ગરીબની આશીર્વાદ-ધમ્મા-પ્રભુ પાર પાડવાનોજ થયો છે. મારા શેઠ ખાંચ વાગે બેકમે ઉપર ફરવા જવાના છે તેનો વખત થવા આવ્યો માટે

હવે જઈશ.” નઠવર ઉઠ્યો. હાથ જોડીને સહુને નમ્યો.

“ હાભાઈ ભલે પધારો. કદી કદી આવજો ” રાધાલક્ષ્મીએ કહ્યું.

“આવીશ માણ. આપની આટલી બધી કૃપા થઈ છે તો હવે તો આપણુ મારા માલીકનુંજ ધર હું સમગ્નું છું. આવીશ ધણાં રૂડાં કામે આવીશ.” આમ બડબડતો તે ફરીને સહુને નમીને ગયો.

સહુને તે ગમ્યો, તેની વાતચીત ગમી, તેના શેઠના વિચાર પણ ગમ્યા. હવે એખી વાતચીત કરવાને અડચણ નહોતી. બંને પક્ષની મરજી હતી ને તે બંનેને સમજઈ “ પાંચ વાગે ફરવા જવાના છે ” એ વાત નઠવરે વધારે કહી તેનો અર્થ પણ સહુ મનમાં સમજ્યાં; બંને પક્ષને ખાત્રી થઈ તેમ ખાસ બંને પક્ષકારોને ખાત્રી થવી જોઈએ. પણ રાધા સમજી કે હવે વિદાનો પગ પોતાની મેજે નહીં ઉપડે; તેથી તેણે વિમળાને કહ્યું. “કેમ બેન! આજે ફરવા નથી જતું? પછી આરે જશો. અલ્યા માધુ ગાડી જેડ. ” આ હુકમ વિદાને ધણોજ મીઠો લાગ્યો. તે શરીરથી ધીમે પણ અંતઃકરણથી ઉતાવળી-પરવારી; ને વિમળાની સાથે નિચે આવી ગાડીમાં બેડી. તેવીશ મીનીટમાં ચરનીરોડનું સ્ટેશન ઓળંગી દરીયા કિનારે આવી ઉભી રહી. બંને ઉતર્યા, ને પોતાના એકાંતસ્થાને જઈ બેઠાં.

થોડીવાર ત્યાં બેઠાં, પણ વિદાને એન પડતું નહોતું. વિમળા તેનું કારણ સમજતી હતી પણ તે શું કરી શકે? તેનામાં કંઈ ચિત્રલેખા જેવી શક્તિ હતી કે ઉડતી જઈને તેના અનિરુદ્ધને ઉપાડી લાવે? આડી અવળી વાતો કરાવીને તેણે વખત કઢાવવાનું કર્યું. જેમ જેમ વખત જતો ગયો, તેમ વિદાને વહેમ થતા ગયા. “આવડા મોટા ફરવાના મેદાનમાંથી તે આ જગ્યા ક્યાંથી શોધી કહાડશે? તે કદાચ આવી ગયા હશે! તેનો આવવાનો વિચાર બદલાયો હશે? ન બદલાયો હોય તોપણ તે મળવા આવશે એમ ધારવું તો માત્ર કલ્પનાજ હતી- કલ્પનાતો ખરી પણ પડે ને ખોટીએ નિવડે! ખરી ન પડે તો કમબખ્તી!” તેને મનમાં વિચાર ઉઠ્યો. “અહા !! આશું મારી સ્થિતીનો વિચિત્ર ફેરફાર ! આટલામાંજ વૃત્તી તેના બણી દોડી ? તેના વિના વિકળ થવા લાગી! બુદ્ધિ આડો તે પડદો નાખવા, ધીરજને હાડાવવા લાગી! હજી ન આવ્યા. ઓ પેલી ગાડી આવે તેમાં એ હશે? ના એતો જૂઠાબોલા હશે! નહુ તડાકી

હશે ? કંઈ વિધન આવ્યું હશે ? કશું બંધ ન બેસે. શી રીતે બેસે ? જિતો બધા મનના તકં વિતર્ક હતા. તે ખીજી અડધી કલાક સુધી બેસી રહ્યા. “હવે તો હદ થઈ. નજ આવ્યા !” તે વારંવાર વિમળાથી શરમાવાને લીધે જુઠાં બાંહાંનાં કાઠી બેંચ ઉપરથી ઉડે ને વળી આવીને બેસે, તેની ઘડિયાળમાં સાડા પાંચ થયા, ઘડિયાળ તો ખરી હતી, સ્ટેશનની ઘડિયાળના તથા તેના સાથેજ પાંચ લાગ્યા હતા, ત્યારે થયું શું ?

સખર કરો !! પાંચ મીનીટ થઈ કે નટવર દુરથી આવતો દેખાયો. “એકસો કેમ ? શેઠ નહિ આવે એમ કહેવા ? અથવા શેઠ ફલાણે ઠેકાણે બેઠા છે એમ કહેવા ? ગમે તેમ-તેના શેઠના સમાચાર એથી મળવાના એતો નક્કી. પણ તેને એ વાત ચોખી કેમ પૂછાય ? કલ્પનાથી જે વાત અટકળી હતી તેનો પ્રશ્ન કેમ ? કલ્પના ખોટી હોય તો પોતાની કેટલીબધી નબળાઈ જણાય ? કંઈ ફિકર નહીં તે તો યુક્તિ બંધ કરશું,” આ પ્રમાણે તેના મનમાં ઉચ્ચપાચ્ચ થઈ, નટવર પાસે આવ્યો, પગે લાગ્યો ને હસતો બોલ્યો “કેમ બેન આજે કંઈ વહેલાં વહેલાં પધાર્યા છો ?

“વહેલાં શાનાં ? પોણા છ થવા આવ્યા. અમે તો રોજ પાંચ વાગે આવીએ છીએ તેમ આજે પણ આવ્યાં છીએ” વિદ્યાએ જવાબ દીધો, નટવર બેઠ સમજ્યો, તેણે ભરમ ભાગ્યો.

“તે તો મદ્રાસી હશે ને આતો મુંબઈ શહેર છે.” તેણે પોતાના ખીસામાંથી સોનાની સાંકળીવાળી ઘડિયાળ કહાડી, તેમને બતાવવા તેમાં વખત બેઠ હાથમાં રાખી મૂકી.

વિદ્યાથી તો પૂછાયું નહીં. વિમળા તેની મદદે આવી, તે બોલી “આ ઘડિયાળ તો તમારા શેઠની દેખાય છે; તે દિવસ જેમ પેલો રૂકો આપીને ક્યાંહીં ચાલ્યા ગયા હતા, તેમ આજે વળી આ ઘડિયાળ આપીને ક્યાંહીં ગયા છે શું ?”

“નૂરે બેન તે હવે આવશે, પણ આ ઘડિયાળના ભભકાથી અંજશો નહીં, એતો મોતીભાઈની છે. ઘડિયાળીને ત્યાં સમી કરાવવા લઈ ગયો હતો; તે હવે ઘેર જઈશ ત્યારે પહેંચાડીશ; શેઠની સમજશોમાં. ‘એતો ભરમ ભારીને ખીસા ખાલી’ નટવરે વાત છેડી.

“વાર, તેમાં ભરમ ભારી ને ખીસા ખાલી શું” વિમળાએ

ખુલાસો માગ્યો.

“હમ દોલ ને માંહે પોલ; કુંગર દુરથી રળીયામણા; ભરેંસાની બેંશ પાડો જણે.”

“વાહ! કંઈ કહેવત સંગ્રહજ મોઢે કરી છે શું? આ બોલવાનો અર્થ શું છે?”

“એન બા શ્રીમંતનાં પુત્રી, માહા સુખમાં બિછરેલાં, ને એ બિચારા પરતંત્ર મામાને ઘેર પળીને મોટા થયા છે. આજે પણ પોતીકી દમડીએ નથી રાખી!! કહોવાર એવા પતિને પરણવાથી તેની ચાકરી કરવા શિવાય બીજું શું પામવાતું છે?” નટવરે વિમળાને પ્રશ્ન કર્યો. વિમળા શું જવાબ દે? વિદ્યાથી ન સહેવાયું તે લાજ મૂકીને બોલી બીડી.

“ગરીબી એજ ને એજ હોયતો વધારે ખુશીની વાત છે, હુન્નર, આવડ, ને મહેનતું શરીર સફળ થાય. તે બધાનો મથાર્થ ઉપયોગ કરવાનો પ્રસંગ મળે; અને તેથી તેની ખરી કદર થાય. ત્યારેજ દૃઢ પ્રીતિ થાય. પ્રીત વધવા-સાચી પ્રીત સાખીત કરવાનો પ્રસંગજ ગરીબી છે, ‘માણસ નસીબથી મ્હોટો થાય પણ નસીબથી સારો થઈ શકતો નથી’ એટલે એ અડચણ મારા મનથી તુચ્છ છે. તમને મ્હોટી લાગે તો તેમાં તમારી બુદ્ધિની નબળાઈ સમજજો. માફ કરજો.

“કહેવું સહેવું છે પણ કરવું કઠણ છે; કરીને પરતાવા પછી ઇજાજ નથી. તે કરતાં ન કરીને પરતાવું સારું છે” નટવરે બેધડક વધારે છેડખાંની કરી.

“અલબત્ત છે, અને તેથી એ પરીક્ષા તો મારે આપવીજ ને-છએ. પ્રભુ મહારી સહાયે છે. જે શ્રીમંતાઈથી મોઢે તેને એમ થાય, તમારું ધારવું ઠીક છે, પણ તમને મારા અંતઃકરણની ખબર નથી, પૈસાને હું તુચ્છ ગણું છું, માત્ર પૈસાવાળાની મને દયા આવે છે. ગુણ વિદ્યાનીજ હું વેચાણ છું. અખૂટ ખજાનો-અચળ ધન-જેની પાસે વિદ્યા છે, જેનામાં સદગુણ છે, તેને ગરીબ ધારે તેની અકલજ ગરીબ છે. વિદ્વાન રાજથી પણ મોટો છે તે બધા દેશમાં પૂજ્ય છે ને એવા બધા દેશમાં વખણાતા દેવની ઉપાસના-તેની શક્તિ-તેનો મહીમા-જાણીને-શ્રદ્ધા પૂર્વક જે કરવાને ચાહે છે તેને આ

તમારો તર્ક ડગાવવાને તૃણરૂપ છે. હસવા સરખો છે તમને એની સમજણ પડવાનીજ નથી.

વિમળાથી પણ ન રહેવાયું તે બોલી બી “કેવો વિચિત્ર નીમકહલાલ નોકર છે? પોતાના શેઠની સગાઇ થતી બલટી અટકાવવા કોશીશ કરેછે.

નટવરે ખરો ભેદ બોલ્યો “માફ કરો એન મેં અટકાવવા કોશીશ નથી કરી પણ તે દ્રઢ થવા કોશીશ કરી છે. આવા ઉત્તમ વિચાર કાંતો કાન મારા શેઠને સાંભળાવવા કોશીશ કરી છે. તે પ્રભુએ પાર પાડી. તમે પાર પાડી, તેમ પ્રભુ તમારી પણ કોશીશ પાર પાડે, જુવો પછવાડે કે પાર પડી” એમ કહેતોજ તે ચાલતો થયો. વિદ્યા તથા વિમળાએ પછવાડે જોયું, તો હર્ષદરાય વેલાના ઓથમાંથી બહાર આવતો જણાયો.

તે ક્યારના બિભા હતા? કોણ જાણે. શું તેમણે આ બધું સાંભળ્યું? હા તેમાં શી હરકત હતી? તેણે આવું સાંભળવાજ એક બાજુથી નટવરને મોકલી બીજી બાજુથી પોતે આવી છૂપી રહ્યો હતો. તે સાંભળીને ખૂબ રાજ થયો. વિદ્યા તથા વિમળાને પણ સંતોષ થયો કે વાઈ એ પણ સારી પરિક્ષા થઈ. પણ એ પરિક્ષા તો પુંક પછવાડેની હતી. ખરી પરિક્ષા તો હવેજ હતી.

નટવરતો ખસ્યોજ હતો. વિમળા પણ ગાડીમાં જઈ પાણી પી આવવાના બહાનાથી ખશી, વિદ્યાએ તેને ધીમેથી કહ્યું “એન મને એકલી મૂકીને ક્યાં જાય છે?”

વિમળાએ જતાં જતાં જવાબ દીધો “એકલી થવાની કોશીશ કરવા.”

“પણ અત્રી, કોઈ આપણી પાસે આવે તેને આવો બેસો તો કહે, કંઈ વાતચીત તો કર્ય”

“મારાથી તું વધારે વિવેકી પણ છે ને ડાહીપણ છે. તારી આગળ મારું ઉલટું ઝાંખું દેખાય.”

આટલું બોલીને વિમળા પણ ગઈ. વિદ્યા એકલી રહી? બાજુ બાજુ તો ઘણાએ માણસો આવજ કરતાં હતાં. સામેજ હર્ષદ માંડવાના વેલાની ડાળ પકડી તેનાં પાંદડાં તપાસતો ઉભો હતો છતાં બંને જાણે એકલાંજ હતાં. કાંઈ બોલેજ નહીં. તાકીને એક બીજા સા-

મું જીવેજ નહીં. આતે શું ? મોટી મોટી સભાઓમાં કલાકોના કલાકો સુધી બાણજી કરતો—તે વક્તા તરીકે આખા દેશમાં પંકાષ્ટ ચુક્યો હતો. પણ આ વખત તો તે નાપાસ થયો. સોએ પાંચ દોઢકડા પણ ન મળ્યા. એક વાત પણ ન કરી શક્યો. તે પુરૂષ બી. એ. વક્તા ન બોલી શક્યો ત્યારે વિધાનું તો કહેવુંજ શું ? તે પણ શાળામાં સેંકડો ગ્રહસ્થો વચ્ચે મધુરા અને મોટા સાદથી નવી કવિતા બતાવીને ગાઇ શકી. પણ આ વખત તો તે પણ મુંગીજ રહી. વહુવર તરીકે તેમને પહેલુંજ બોલવાનું હતું. એ બોલવું તેઓ આજેજ શીખવાનાં હતાં. પાંચ મીનીટ સુધી એક મુગાં રહ્યાં. વિદ્યા જે બેન્ચપર બેઠી હતી ત્યાંજ બેઠી હતી ત્યાંથી જરા સરી પણ નહોતી શકી. તે નિચે પોતાના પગના અંગુઠા ઊપરજ જોયાં કરતી હતી. અંગુઠામાં તો કશું જોવા જેવું નહોતું. પણ તે તો નજર ચુકાવીને પતીનું મુખ જોવાની ઓથ હતી. પ્રિયતમના દર્શનથી જે અતી ઉમંગ ઉભરાઇ જતો, તેને બહાર દેખાઈ જતો થોભાવવાની આડ હતી. પ્રેમતો દ્રષ્ટીને દોરીને મુખપર સામી દ્રષ્ટીથી ભેટવા લઇ જતો; પણ જરા દ્રષ્ટી-ઓતો મેળાપ થતાંજ શરમ વચમાં વિદ્ય નાંખતી, તે આંખના પોપચાપર આવીને પડતી, તે તેમને નીચે નમાવી દેતી, ત્યારે શું શરમ છેક વિદ્ય રૂપજ હતી ? ના એમ પણ ના કહેવાય. તેણે દ્રષ્ટી મેળાપની કિંમત વધારી. તે મેળાપ તેણેજ ઘણો દુર્લભ—મનમાન્યો પામવો દુર્લભ—ક્યો, એથી તેમને આ સુખની તૃપ્તિ ન થઈ ગઇ; તે લ'આયું, પાંચ મીનીટ સુધી ચાલ્યું, ત્યાંમુધી બીજી ક્રિયા થઇજ નહીં; બન્નેએ એ સુખજ અનુભવ્યું, હર્ષદ શું બોલવું, તે શોધવાજ મથતો હતો. તે બહુ મથ્યે. પણ તેને કંઇ નવું ન સુઝ્યું ને હવે બોલવું તો જોઇએજ; ત્યારેજ અનુભવ થતો હતો, તે વિષેજ બોલવા ધાર્યું. પણ શું કહેવું ? શી રીતે કહેવું ? ત્રીજા પુરૂષમાંજ વાત કરવી. સાદીસુધી સહજ અને એવી ગીતીજ ઠીક પડશે. પોતાના મુખ દર્શનની ચોરી જે પ્રિયા કરતી હતી તે પોતે સમજતો હતો, કારણ પોતે એજ ધંધો કરતો હતો. તેથી તેણે પ્રિયાની ચોરી પકડવા કહ્યું. બરાબર સોરઠમાં તો ન ગવાઈ પણ ધીમેથી તે વિદ્યા સામું જોઇ નિચેની ગીતી બોલ્યો.

રાખી નીચી દ્રષ્ટી, નજર ચુકાવી જીવે પ્રિયા-મુખને;

શરમ સ્નેહ એ સાથે, કરે અમલ ધન્ય ધન્ય ! આ મુખનો!

વિદ્યા સમજ કે હું તેના મુખને જોઉં છું એ ચોરી તેણે પકડી તો એ પણ ક્યાં શાહુકાર છે. લેને જણાવું. સામું જોવાની તો હિંમત ન ચાલી, નીચી નજરેજ તે બોલી.

“ પ્રીયાના મુખને યોગ્ય છે. ”

હર્ષદ સમજ્યો. બહુ પ્રસન્ન થયો. તે ધાયલ થઈ ગયો!! વિદ્યા એ કરામત કરી! યોડું બોલી પણ તે તેણે થાંભલો કોતર્યો શી રીતે? આપણે પણ તે સમજ્યે.

. તેમાં ધણા અર્થ હતા. એક તો એમ કે સ્નેહ સાથે શરમ રાખવી એ પ્રિયાના મુખને યોગ્ય વાત છે. તેનાથી શરમ પણ ન તોડાય ને સ્નેહ પણ ન છોડાય. બંને તેનાં ભૂખણ છે. એ રીતે તેનું કહેવું પ્રમાણ રાખી પોતાનું કરવું પણ વાજખી ઠરાવ્યું.

વળી તેણે વિદ્યાની ચોરી પકડી માટે પોતે પણ હર્ષદની ચોરી પકડવી જોઈએ. એ વાત પણ તેણે આ વાક્યમાં બતાવી કે એ ગીતી પ્રીયાના મુખે કહેવી યોગ્ય છે. કારણ હર્ષદ એમ વર્તે છે. વાર એપણુ ઠીક કે એવી મતલબથી પ્રિયાએ કહેવું જોઈએ. પણ ના તેથી પણ વધારે તેમાં સમાસ હતો. એજ ગીતી હર્ષદનીજ ગીતી, તેણે જવાબ તરી કે પાછી આપી. તે એટલાજ ખુલાસા સાથે કે “ પ્રીયા-મુખ ” શબ્દ છે ત્યાં વચમાં છડી વિભક્તિ લખી છે એટલે એવી રીતે જોનાં “ પ્રીયાના મુખને ” એવો તેનો અર્થ થાય છે. તેમ કરવાથી જોનાર હર્ષદ ઠરે છે ને તે પોતેજ પોતાની ચોરી કપુલ કરે છે તે યોગ્ય છે.

હર્ષદ સમજ્યો કે પોતે પકડાયો. પોતાનાજ હથીયારે પોતે હાર્યો. પણ તેણે વળી બચાવ કરવા ધાર્યું. તેના કહેવાની મતલબ પ્રિયાના મુખને જુવે છે એવી હતી, તેજ અર્થ સ્થાપન કરવા તેણે કહ્યું. “ પ્રિયા કર્તા છે ”

એક રીતે પ્રિયા કર્તા એટલે ચોરી કરનાર પ્રિયા છે ને તે વાત સિદ્ધ એમ કરી કે વ્યાકરણની રીતે ગીતીમાં પ્રિયાને કર્તા ગણી છે.

વિદ્યા સમજી. તેણે વ્યાકરણથીજ બચાવ કર્યો. “કહેનારજ કર્તા કહેવાય” પ્રિયા મુખ તેનું કર્મજ છે. આ બચાવ એવો હતો કે હ-

વેદથી ન ના પડાય. કારણ ગીતીનો કહેનાર બનાવનાર પોતેજ હતો. તેમ છતાં પ્રિયાને કર્તા શી રીતે કહે? પ્રિયા-મુખ તેમજ કર્મ દ્યુ એટલે ચોર હર્ષદેજ રહ્યો. વિદ્યા જીતી.

કેટલીવાર! તુરત હર્ષદે તેને જીતી લીધી. એજ વાક્યથી તેણે અર્થ ફેરવી વ્યાકરણની તથા ગીતીની બાબતને પડતી મુંડી પોતાની મતલબની વાતપર તે લઇ ગયો ને બોલ્યો. એમ હું મનથી તો માનતોજ હતો.-પણ પ્રિયા ખુદ તે કયુલે છે એ જાણીને આજે કૃ-તાર્થ થયો. હું ધન્ય થયો. “વિદ્યાને ચોખું સમજાવવા તે હવે ચો-ખુંજ બોલ્યો” પ્રિયામુખ-તેનુંજ કર્મ છે તેનુંજ ભાગ્ય છે. હા! બરાબર! મારી પ્રિયા એજ મારું કર્મ. મારુંજ કર્મ. મારુંજ ભાગ્ય. હું એ કર્મથીજ કરમી થયો. એ ભાગ્યથીજ ભાગ્યશાળી થયો !!

હર્ષદના મોંમાં આ શબ્દોજ હતા ને માળાનો ભયયો ત્યાં આવ્યો. તેણે હર્ષદને નમોને તેના હાથમાં તાર આપ્યો. વિદ્યા સા-વધ થઇ તેણે જાણ્યું કે તાર આવ્યો તે હવે જરૂર જવાનો. હર્ષદ-ને પણ આ રંગમાં ભંગ બહુ અણગમતો લાગ્યો. ઉમરભરમાં જે કદી ન અનુભવેલું તે સુખ અનુભવતાં પહેલેજ પગલે ઠોકર-પહેલે આસેજ મક્ષિકા આવી. તેને તાર વાગવામાં વખત જન્ય એટલે પણ પ્રથમતો ભારે લાગ્યો. તે જેમ તેમ ટાળવા તેણે તાર ઉઘાડ્યો. તે-ણે ધાર્યું કે હમણાં પતાવી દઉં છું, પણ એ ધારયું ખોટું હતું. તાર વાંચ્યો ને વિચારમાં પડ્યો. કંઈપણ બોલ્યા વિના તેણે વિદ્યાના હા-થમાં આપ્યો, “મને કેમ આપતા હશે” એમ કહ્યના કરતાં તેણે તે લીધો. વાંચ્યો તે પણ ઉંડી ઉતરી ગઇ. પ્રેમાનંદમાંથી નિકળી ઉ-ચાટમાં પડી. તેવામાં હર્ષદના ચહેરામાં ફેરફાર થયો. તેપર કંઈક તેજ પ્રકાશ્યું. તેને નવો તર્ક સુઝ્યો ને તેણે તે ભણે સુઝ્યો ગણી તુરત બહાર કહાડ્યો.

“પણ કરે તે સારાને; તાર ભણે આવ્યો તેણે આજનો મે-ળાપ ટુકો ક્યો તે ભવિષ્યનો નિલનો મેળાપ જલદી કરાવવાને આ વિ-ચોમની કિંમતથી આપણે સદાનો સંજોગ ખરીદીશું. મારે એમની સંમતિ લેવી જોઇએ, એમને કાને નાંખવું જોઇએ, એટલે તેઓ પણ આ ઉત્તમ અવસરને દીપાવવામાં ભાગ લે.

વિદ્યા પણ સમજ કે એટલો વિજેમ જરૂરિયાતનો હતો. એ એ-

સડનો કડવો છુટડો પણ પીવેજ નોંધએ ત તેણે પણ હીંમતથી પીધો; ને તે તેને જણાવવેજ નોંધએ. શી રીતે જણાવવો? શું કહીને જણાવવો? પરાણે ઝટ ન સૂઝયું. પગના અંગુઠાથી તેણે થોડી વાર ભોંયપર લીટાં કઢાડ્યાં. ને તેમાંથી જાણે તેને જડી હોય, તેમ તેણે એક સાખી ધડી કઢાડી. અને તે તેમાંજ પડી રહી હોય, તે ધૂળ ખસેડીને વાંચતી હોય તેમ બોલી.

“ તાર અદેખા ભણે દુરકર દ્રષ્ટીથી મુજ (ખ્યારો) ”

“ તનથી દુર કરે, નથી તાકત પાડે ચિત્ત વિસારો; ”

“ વાત નહીં કરવા દે તો દીલ જણવીશ પત્ર લખીને. ”

“ નજરે મુખનહીં દેખું તો હું નીરખીશ ધ્યાનધરીને. ”

“ દ્રષ્ટીથીમુજ ” પછી શું તે શરમાઇ જવાથી ન બોલી પણ

પ્રાસના તથા પ્રસંગના સંબંધથી હર્ષદ સમજ્યો કે “ ખ્યારો ” શબ્દ છે. તેજ શબ્દ તેને કહેવાની મરજી હતી પણ તે બાહાર ન કઢાડી શકી. મનમાંજ રાખ્યો એ નોંધને હર્ષદને નવો વિચાર આવ્યો. તે સાથેજ તેણે તેની સાખી કમુલત લેવા ચુકતી કરી તેણે મનમાં ગોઠવ્યું ને બોલ્યો;

“ મુખથી બહાર ન કાઢી મૂક્યો મનમાં પૂર્યો ખ્યારો. ”

“ ઉરધારી પોતાને જાણી અદેખો દીધો સારો. ”

“ પણ તેણે તો તન પણ અરખ્યું છે તે શું જાણે છે! ”

ચોથી કડી હર્ષદે ન કહી; જવાબ સાંભળવાજ ન કહી. ખોટું કર્યું. તુરત કાવ્યમાં ચોથી કડી પુરવીને તેમાં પોતાના વિચાર જણાવવા એ કઈ ઝટ અને? ન અનેતો શું જવાબ ન દેવો? સાખી અધુરો રાખી મોહોડે જવાબ દેવો? હર્ષદ પણ સમજ્યો કે મેં સાહસ કર્યું પણ એકજ મીનીટના વીસામાએ વિધાને સુઝાડયું તે બોલી. “પ્રાણ અને તન પામનાર કયમ આ શંકય આણે છે. ”

સાખાશ વિધા સાખાશ ! એણે તને તન અરખ્યું. તે અવલતો તેને તે પ્રાણ અને તન બેજો આપી દીધાં છે છતાં તેણે શું તે હજી સ્વીકાર્યો પણ નથી કેશંકા થઈ? વાંચનાર, આ સાખીનીજ મજા ચાખવામાં રહો; અમે તેઓના છુટા પડવાના દુખો વૃતાંતની વાત બાંધજ નશું. તમે સમઝી લ્યો કે છુટયાં પડયાં.

પ્રકરણ ૪.

દાહરો.

કુટુંબ દોલત એકગમ, બીજી ગમ શુભ નાર;

એક તજે બીજું મજે, શું કરવું તે ઠાર ?

બુનાઘટમાં હેઠાણુ ફળીયાના એક ત્રણ માળને ઉપર ચોથી અગાશીવાળા-અદારથીજ ભવ્ય દેખાતા ઘરમાં સવારના પહોરમાં છ વાગે આપણે પેશીએ. ઉપર માળીયાવાળી ટેલેલીમાં થઈ. એક તરફ દોરવાડીયું તથા જનરૂ, અને બીજીગમ ચાકરોની કોટડીએ વાળો ખૂલ્લો ચોક ઓળંગી, ઘરમાં પેઠા, મોટી ઓશરીમાંથી અંદર પડશાળમાં ગયા, તો તેની બંને બાજુ ચોકાઓ કુટ હંચા હતા. જમણી તરફના ચોકાપર એક ગમ દેવધર ને તેના સામુ બીજી ગમ રસોડું હતું. દેવધરની શોભા આ વખત ઘણી ભવ્ય હતી. સુંદર નાના દેવ ધરની ભીતો ઉપર અવતારો તથા લીલાનાં ચિત્ર-ઉપર સુંદર રંગીન કાચની જાહેલી છતમાં હાંડીઓ, ગોળા, -તથા વલી સુદર અભરાઇ ઉપર અરિસાઓની હાર એ બધું-નિચે પાટલા ઉપર જે બે ધીના ઝગઝગતા દીવા રૂપાની દીવીઓ ઉપર બળતા હતા, તેથી ઝગઝગાટ કરતું દેખાતું હતું. સામે સુંદર કાચનાં આરણુંવાળા હાટડામાં પાલખામાં પાંચે દેવ સંખીને આ વખતે તો ન્હાઈ ઘોઈ ખાઇ પીને પુલોની તથા ધુપની ખુશબો લેતા ચંદનમાં ચરચાએલા બેઠા હતા. ને તેમના સામે તેમનો નમ્ર આરિત્તક સેવક સાઠેક વર્ષની વયનો શરીરે પણ શ્વેત, વાળથી પણ શ્વેત, વસ્ત્રથી પણ શ્વેત, કપાલના તીલકથી પણ શ્વેત દેખાતો પલાંડી મારી બેઠો હતો. ને તેની આજુ બાજુ પડેલ ચાદીનો પુખ્તો જે શ્વેતતામાં ખામી રહી હતી તે પુરી કરતો હતો. હમણાંજ તે કપુર આરતી કરી રહ્યો ને પુષ્પાં જળી કરવા માંડ્યો, તેવામાં ચોકા ઉપરથી અવાજ આવ્યો. ધોરા-જીની સુંદર સાંગામાંથી ઉપર તેવીજ ભવ્ય તેનીજ સ્ત્રી પંચાવન વર્ષની બેડી બેડી પોતાનો લગભગ ઘોળો થવા આવેલો ચોટલો ઓળતી-પાસેની જળીમાંથી પ્રકાશ આવતો હતો તેના ભણી મોં કરી એક હાથે અરીસો પકડી બીજે હાથે કાંકસીથી સેથી સમારતી બોલી.

“ કેમ ત્યારે હવે વાત બાહાર પાડું? આજ વાર સારો છે,

ને દિવસ પણ ચોખ્ખો છે. મેં કરણાશંકર પાઠકને કાલે પૂછ્યું હતું. તે કહે ફરી આઠ દીવસમાં કોઈ સારો જોગ નથી. ઘરમાં ફરીયો પણ સામટી છે, તે રસ પુરી કરીએ. ને થોડો શુકન જોડશે કંસાર કરશું. આજે તો કપીલોજ કરશું. આપણે હોશની એટલી નવાઈ. ને ભાણો આવે તે દીવસ નાત.”

ડોસો પુખ્તાંજી કરી રહ્યો એટલે જવાબ દીધો “એમ ઉતાવળાં ન થાઓ. ભાણો કાલે ન આવી શક્યો તો આજ આવશે. એની હઠ બણેલી માટે હતી તે પાસ થએલી મળી છે પછી શું કામ ના કહેશે?”

વહુ મોઢ્યાં “સારે પછી એને પૂછવાની શી જરૂર છે? ગામ ગયું સુતું જાગે, કાલે ન આવ્યો તો કેમ જાણ્યું કે આજે આવશેજ? તમેજ એને મોઢે ચઢાવી દીધો છે. એના વિવાહમાં તે એની સલાહ હોય? આપણે તે એનાં ભાઈજી કે મુરખી?”

તેને શાન્ત પાડવા ધણીએ સમજાવી. “પણ સારે એટલામાં ખાટું મોઢું પણ શું થાય છે? તે ખચીત આજે આવશે. કરશું એજ પણ એને પૂછીએ તો સાફ લાગે. એ લડીશે છે તેતો તમે જાણો છો. હવે એ કમાઉને મોઢો થયો માટે આવી મોટી બાબતમાં એને નાખુશ કરીએ તો આપણું કૃત્ય કારણું બંધુ આખર એજે જાય.”

ઉપદેશે અસર ન કરી. “ગાળ અધારે પણ ગળ્યો લાગે. એના કરમમાં તે આવું રત્ન ક્યાંથી? એતો કોણ જાણે કોના મોંને માંકડાની કોટે રત્ન બંધાય છે? મારી બેનનું ચાલે તો એવા ચી-બાવલા આપવિનાનાને દે પણ નહીં. પણ મારી મરજી તે ન તોડી શકે, ને વળી એના વરની પણ બણેલા ખાતે તાણ, એટલે ચોખ્ખું બેસે છે, તો બલા આપણે પણ સતોપ કે એ તમારું છોકરું ને વહુ મારું છોકરું. ખીરમાં ખાંડ જેવું.”

આ ક્યો ભાણો? હર્ષદરાય. વાતચીત કરનાર તેના માંમા મ-નમોહનરાય અને ચંપકલક્ષ્મી હતાં. હર્ષદરાયની સગાઈ ચંપકની નાંતી બેનની મોટી દીકરી માહાલક્ષ્મી વેરે કરવાની આ ભાંજગડ હતી. ઘણાં વર્ષથી એ વિચાર થયો હતો અને તેને પ્રસંગે પુછી આપવાથી આજસુધી નબ્બો હતો. બેરાંએને અણપરવડની વાત હોત તો કંન્યા તેર વર્ષની અને વર ચોવીશ વર્ષનો કુંવારો રહેતજ નહીં.

પણ ચંપકને પોતાની લાખોની મીલકતનો વારસ હર્ષદેજ હતો ને તેને પોતાની ભાણી પરણેતો જેવો ઘરમાંજ પોતાની દીકરીનેજ વારસો મળ્યો એમ હતું. એ વાત તેની બેનને પણ શું કામ ન ગમે? એટલે તેઓ નિર્ભય હતાં કે વર મોટો થાય છે તે કન્યા માટે, ને કન્યા મોટી થાય છે તે વર માટે. હર્ષદની તો હઠ પાસ થયા પછી પરણવાની હતીજ. પણ તેવીજ હઠ ચંપકના બેનની પ્રેમરાયની પાસ હતી. પોતાની લાડકી માહાલક્ષ્મીને કળેડાનાં કપડી બચાવી; ભણાવી ગણાવી લાયક વરને આપવી એવો તેમનો નિશ્ચય હતો. ને જમાઈ ઘરમાંજ હતો, એટલે એ નિશ્ચય પારપડી ચૂક્યોજ તેઓ માનતાં હતાં. તેમાં હર્ષદ તો ત્રણ વર્ષથી ખી. એ. થઈ ચૂક્યો હતો પણ માહાલક્ષ્મી હજી ભણતી હતી. પંદર દીવસ થયા તે પાસ થઈ અને તેર વર્ષ થઈ ચૂક્યાં હતાં એટલે હવે વખત ખાવાનો નહોતો. માહાલક્ષ્મી સાતમી ગુજરાતીમાં પાસ થઈને તે સાથે ઈંગ્રેજી ત્રણ ધોરણ ખાતગી શીખી હતી. પણ જીનાઘટમાં એટલું સ્ત્રી વર્ગમાં તેજ પહેલી ભણી અને નાગરની નાતમાં તો કાઠીયાવાડ બાર ગામમાં તે એટલું ભણેલી પહેલી હતી, એટલે માહાલક્ષ્મીના મનથીજ નહીં પણ તેના માઆપતાં મનથી આખી નાતના મનથી—બલકે આખા ગામના મનથી—તે બહુજ ભણી હતી. ડીપ્લોડીએ પરીક્ષા લઈ ઇનામ આપતી વખતે તેનાં વખાણ કર્યા ને એ સભાનો આહવાલ હીતેશ્ચુમાં આવ્યો, માહાલક્ષ્મી બેનનું નામ પણ આવ્યું એટલે તો જાણે હદ થઈ ગઈ!! બેરોના મનથીતો જાણે ન થવાનું થઈ ગયું!! પ્રેમરાયે તેર વર્ષની દીકરી કરી ને ખાતે તેની વહુપર નાતનાં બંરાં ચીથરાં મુકતાં હતાં પણ ધણીની હઠ ભણાવી પાસ કરવાનીજ હતી એટલે તેનું આજ સુધી સાલ્યું નહીં. હવે તે પાસ થઈ એટલે તેના વરને પણ કાંઈ બાંધાનું નોહોતું રહ્યું. બાંધાનું કાઢવાનું કંઈ કારણ પણ નહોતું. સહુને એમ લાગ્યું હતું કે આની વિદ્વાનને કુટડી તેર વર્ષની કન્યાને હર્ષદ શું કામ ન પરણે? બાર ગામમાં તેવું કોઈ નહોતું. પણ મનમોહનરાયના મનને એટલુંજ રહેતું હતું કે હર્ષદને કાંને નાંખી તેને મદતમાં સારું લગાડવું જોઈએ. તેની હઠ આજ સુધી પાડી છે તો હવે છેલ્લે વખતે તેપર પાણી ન ફેરવવું. પણ તેના મનનું આટલું દુખ પણ ઝાઝીવાર ન રહ્યું. ડોશીનું વાક્ય પુરું થયું ને હર્ષદરાયની ગાડીના ધુધરા ખડખડા.

“હ્યો ભાઈ પણ આવ્યો. વાહ વાહ ! આયુષ્ય તો લાંબુ” ! છુટા વાળ પછવાડે નાખી માથે ઓઢતી ચંપકલક્ષ્મી બહાર ગઈ. બિરમાળ ભાણે મળ્યો. માંમીને પગે લાગ્યો. માંમીએ આશીરવાદ દઈ દુખણાં લીધાં. તમામ આંગણાંના ટાયકા ફુટ્યા ! હેતતો ખર ! ને તેમાં આજે વળી રોજ કરતાં પણ વધારે જોરથી એટલા માટે ફુટ્યા કે તે પોતાની ભાણીને વરવાનો હતો. કદાવર દેખાવ—જવાનીનો ઊઠાવ—જોઈને ડોશીની આંખમાં હર્ષનાં આંસુ આવ્યાં. ભાણે ઘરમાં ગયો ને ડોશીએ પાસેજ ચાકરડી બિભી હતી તેના કાંનમાં ઝૂંક મારી, તે દોડતી બહાર ગઈ, એટલે પોતે પણ અંદર આવ્યાં. ભાણે દેવને તથા માંમાને દંડવત્ પ્રણામ કરી બેઠોજ હતો. “ભાઈ આવ્યો મા ? સારો છે ? ઠીક આવ્યો હોં” તેના વાંસાપર હાથ ફેરવતાં મામી વ્હાલ કરી બોલ્યાં. “હા માંમી આપના આશીરવાદથી આનંદમાં છું” હાથ જોડી હર્ષદે બિતર દીધો. પોતાને તાર કરી એકદમ કેમ બોલાવ્યો છે એ વિશે તે પૂછવા જતો હતો તેવામાં માંમીજ હસતાં બોલ્યાં.

“કેમ ભાણાભાઈ ! તારી સગાઈ પ્રેમરાયની માહલી સાથે કરીએ ? ગુજરાતી સાતમીમાં પહેલે નંબરે પાસ થઈ. અંગ્રેજીમાં પણ પાસ થઈ. અધું છાપાખાનામાં છપાઈને આવ્યું હતું; તેં એને જોઈજ છે. રૂપનો તો કટકો; કાચની પૂતળી જેવી છે. ને વર્ષ પણ તેરની ખાસી. તારી હઠ ભણેલીને પરણવાની હતી તો ભણેલીને તે પણ એવી કે કાઠીયાવાડ બાર ગામમાં બીજી એવી કોઈ નથી. કેમ અભણ મામીએ વહુ તો ભણેલી ગોતી દીધી ના ? તારે માટેજ ભણાવીને આવડી કરી છે એમ જાણજે. બલટાં સામે પગે દેવાને ટમટમી રહ્યાં છે એવી પેરવી લગાવી છે. તું હા પાડે એટલી વાર.”

આ ભાણુથી મામા મામીને ઘરનાં નોકર ચાકર સહુ ધારતાંજ હતાં કે ભાણે હા પાડશે. તે પ્રસન્ન થશે. પણ થયું તો તેથી ઉલટુંજ. હર્ષદે ધીમેથી કહ્યું “પણ એટલી બધી ઊતાવળ શી છે ?”

ચંપકલક્ષ્મીએ તેના એ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપ્યો. “પ્રેમરાય મહીનાની રજા ઉપર આવ્યા છે તેમાં પાંચ દીવસ તો ગયા. હવે વિવાહ મળે, લગ્ન કરે, ને લગ્ન કરે, બધી પચીશ દીવસની રમત. રાત થોડીને વેશ ધણા. તેમાં વળી આજનો દિવસને આ પહેલું ચોધ-

ડીયુંજ ચોખ્ખું છે. પછી પાંચ દીધસ સુધી જોગ નથી એમ પાઠ-
કજી કહેતા હતા; ધરમાં તાકડે કેરીયો પણ સામટી આવી છે. તે
આજે નવાઇનો કમીસો કરશું ને કાલે નાત જમાડશું. હ્યોને ખરું
કહું, મેં તો હા પાડી ને વાત પણ બહાર પડી હશે. હમણાં દેવા આ-
વશે.” પોતાના વરને કહેવા લાગી “તમે ઝટપટ પુજા કરીલ્યો
પછી પાડ ચઢાવવા જવું પડશે. હાડે !! તાંસાં દોલ સુરનાઈ વા-
જાં સાથે ઠાઠથી જશું. મારે બાણાને પેટના દોકરાથી પણ અધિક
લ્હાણુ લેવરાવવી છે.”

મનમોહનરાય આશ્ચર્ય પામી બોલ્યા “ક્યારે વાત બહાર પા-
ડી ? મને પણ પૂછ્યાવિના ?”

“વાહ ! કાં ભૂલી ગયો ? બાણો આવ્યા પહેલાંજ તમને પુ-
છ્યું હતું તો કહ્યું હતું કે બાણો આવે એટલે વાત. તેને કાંને ના-
ખતું. તે કાંને નાંખ્યું. તે આવ્યો એટલે મેં રૂપલીને મારી બેનને
ત્યાં કહેવા મોકલી છે કે દેવા મોકલો “હ્યો એતો આવી પણ ખરી!
બહારથી ધુધરીયેનો ધમકાર સંભળાયો. તુરંતજ એક આઠ વર્ષની
છોકરી છેડે રૂપાની ધુધરીયો વાળો ચળીયો તથા બનારસી ઉમદા
દુપટો એઢેલી ઘરમાં દાખલ થઈ. તેના હાથમાં રૂપાની કંકાવટી હતી.
હીંડી હીંડી પાસે આવી એટલે ચંપક બોલ્યાં. “જે આ બેઠો વર.
કર્ય એના કપાળમાં ચાંડલો.”

સહુ જોઈજ રહ્યાં હતાં. છોકરી પણ ચતુર ખરી. તે અચકાઈ
નહીં. સીધી તેના ભણી ગઈ. કંકાવટીમાં જમણા હાથનો અંગુઠો
બોળી હર્ષદરાયના કપાળમાં ચાંડલો કરતાં બોલી “તમને મારી મ્હા-
લી બને દીધી હર્ષદને તો એ રાતો અંગુઠો તપાવેલા ડામીયા જેવો
ને તે ચાંડલો તેનાથીડામ દીધા જેવો લાગ્યો. ચાંડલો શું કર્યો જ-
ણે અંગુઠાથી તેનું કપાળ ફેડાયું. તે તો ફિક્કોજ થઈ ગયો પણ
તેની કોને પરવા હતી. સહુનુંધ્યાન આજની ધુમધામના વિચારમાં
વિવાહ માલવાના ઉમંગમાં હતું તે ઉમંગમાંજ ચંપક બોલ્યો છો-
કરીની ભૂલકાદી. માહાલી બેનશું કહે છે મહાલક્ષ્મી બેન કહે ચાલ્ય
હું તને ગોળ ધાણા ખવરાવું ને વધામણી દઉં. તે છોકરીને લઈ
ઝોરડામાં ગઈ. ધરનો માણસોથી બરાઈ ગયું. નાગર બ્રામણીયો એ-
મને એમ દોડી આવી “હર્ષદની સગાઈ થઈ બાણાનો વિવાહ મળ્યો

માહતુને દીધી.” કોઈ કહે “હા એમ કે? હ્યો બહુ રૂઠું કીધું. વાહ જોડે જોડ મળી. મોટા કર્યાનું પ્રમાણ રાખ્યું. ઠીક કર્યું ઠીક ખી-રમાંખાંડ દુધમાં સાકર” આમ સહુએ વિવાહ વખાણ્યો. આખા જીનાઘટે પસંદ કર્યો તો પણ તે હર્ષદ તથા તેની સાથેના નટવરને ન ગમ્યો. સહુ પાડ ચઢાવવા તથા જમણ કરવાની ગડબડમાં રો-કાયાં. તેમાં હર્ષદનું કંઈ કામ નહોતું એટલે તે નવરો થયો. મેઢી ઉપર ગયો ને ઉંડા વિચારમાં એક અલગ બારીમાં બેઠો. હવે શું કરવું?

પ્રેમરાયની દીકરી વિદ્યા જેટલું ભણેલી નથી. પછી તે રૂપાળી હોય તો શું? અરે કદાચ તેથી અધિક ભણેલી, બધી બાબતમાં વ-ધારે લાયક હોયતો પણ શું? એક જવાન ભોળી બાળાનું અંતઃ કરણ ચોરી તેને વિશ્વાસ આપીને પછી વિશ્વાસઘાતી થવું! એક સ્ત્રીને મન વચનથી પોતાની ગણી, તેના પ્રત્યે સ્ત્રીભાવની ઇચ્છાથી દ્રષ્ટી પાત કરી, પછી બીજી ભણી તેમ વરતી નીતિભંગ થવું? અરે તેથી પણ અધિક પૂર્ણ ચાહત બતાવીને વચન દીધું જે ગી-તીયોમાં લખી દીધું તે તોડીવચન ભંગ થવું? તેનો દૃઢ પ્રેમ! તેનું સત્ય આત્માપણ! તેના ગુણ તેની વિદ્યા તેના સુવિચાર! અને તેનો પોતા પ્રત્યે ભાવ એ બધાનું તેને સ્મરણ થયું એવું અમુલ્ય રત્ન પ્રભુએ એકજ પેદા કર્યું, તેને આંજ માંજ આપી શણગારી તૈયાર કર્યું ને તે આપવા માંડયું ત્યારે શું તેનો અનાદર કરવો? રાત્ર્ય લ-ક્ષ્મી વરવા આવે તેને નાપાડતાં જીભ કેમ ઉપડે? નીતી તથા સ્વા-ર્થ અંતેનો ત્યાગ કરવો? વાર ત્યાગ શા સાર કરવો?

જે મુરખીએ પાળી પોશી આવડો કર્યો, જેમનું કહ્યું આજ સુધી નથી જાણ્યું તેમનું કર્યું આજે જાણવું પડે. તેમની દેશમાં અપકીર્તિ થાય. તેમની ધારેલ આશા—જીમરબરની બાંધેલ મુંરાદ—નિષ્ફળ જાય બેશક આ ગોઠવણ વિના—પદમણી સાથેની ગોઠવણ પણ માંમીને ફાવશે નહીં. તે પોતાની મીલકતની ભાગીયણ પોતાની ભાણેજ શીવાય બીજી કોઇને પણ થતી જોઈ પ્રસંન થશે નહીં ત્યારે શું એ વારસાની મીલકતનો ત્યાગ કરવો એ સ્વાર્થ સાધવાનું કામ છે? એવાં ઉપકારી વડીલનું અંતઃકરણ કચવાવવું, તેમને દુઃખી કરવાં એ નીતીનું કામ છે?

સુડી વચ્ચે સોપારી! કરવું કેમ? તેણે ધણો વિચાર કર્યો. ધણી

ગડમથલ કરી. આખર ઠરાવ ઉપર આવ્યો. પૈસાને તે ચળીત ગ-
 લે છે તેની પાસે જ્ઞાન છે, તે અખુટ ધન છે. તેની બી. એ. ની સનદ
 એજ તેનું મોટું વારસા પત્ર છે. તેના આધારે તેને ઘણું ધન મળશે
 માટે મામાના વારસાની—મામાના ધનની—તેને પરવા નથી. તેમને
 માહું ન લગાડવા તે ઇલાં સુધી કહેવા તૈયાર છે કે મહાલીને ગમે
 તેને પરણાવો ને તેને મીલકતનો વારસ કરો. તે એમ કહે પણ કંઈ
 એમ થાય? તેના માંમા એમ કરે? કરે કે ન કરે પણ તે પોતેજ એ વાર-
 સો છોડે તો તે તુચ્છ ગણે છો! મુરખીની અપકીર્તિ થાય? એતો
 ધારવુંજ ખોટું. એમનું કહ્યું હું નમાનું તેમાં તો મારી અપકીર્તિ થાય
 એમને તો કંઈ નથી. તેતો આ કાઠીયાવાડમાંજ થશેના? થવાયો
 ચાર મહિના એ અપકીર્તિ વહોરી ને જે રત્ન ખરીદીશ તે જગત
 જાણશે ત્યારે મેં મારી અપકીર્તિ વેચી સારી કમાણી કરી એમ
 જાણી લોક મારી પાછી કીર્તિ કરશે, ને કદાચ અણસમગ્રુ બબડેતો
 તેની પરવા નથી. ખરું માહું તો મામીને લાગશે પણ તેમાં શું હું ઈ-
 શ્વરનો દોષીત થઈશ? તે તેમના સ્વાર્થ—ના તેમની ભાણેજના સ્વા-
 ર્થ સાથે મારી જાંદગી બગાડે? એશું વ્યાજખી છે? તે બીજા મા-
 ટે મને દુખમાં નાંખે ને હું તે મારામાટે ન ક્યુલું એમાં શું હું પા-
 પ કરું છું? તેમનું કયું હું નથી ઉઠાપતો પણ માઈ કરેલું તેઓ
 ઊઠાપવા માગે છે તે હું ન ઊઠાપવા દઉં તેમાં શું ખોટું? મને કંઈ
 આ ભેદની ખબર નહોતી. આ વાત જાણ્યા અવલ હું બંધાયો છું
 મારી દાંત એ બંધનમાં પડતાં સાદા દત્તી માટે હવેતો એજ ન-
 ક્કી. એ પહેલું થયું છે ને આ પછીનું છે; એમ હોવા છતાં મને કો
 ઇપકો શી રીતે દઈ શકે છે? એ આના કરતાં ઘણું દરજે યોગ્ય
 છે છતાં મેં ખોટું કયું એમ કોઈ શી રીતે કહી શકે છે? વાતતો
 વારસાનીજ છેના? કરામાતતો એટલીજના !! નથી જ્ઞેષ્ટતા! એ
 વિદ્યા કોહીનુંરપરથી કુરખાન કર્યો એ વારસો !! એ પદમણીની
 કીંમત આગળ તે તુચ્છછો! વચન પાળવું, નીતી પાળવી, વિશ્વાસ
 પાળવો ને અમુલ્ય રત્ન પ્રભુ કૃપા કરી આપે છે તો તેતો ઊપકાર
 માની તે સ્વીકારવું, એજ નક્કી; પણ કરવું શી રીતે? તે ઘડી
 પાસે આવે. આ બધામાં તે ન લપટાય માટે કરવું શું? છાનામાના
 નાશી જવું.”

આ પ્રમાણે હર્ષદના અંતઃકરણમાં કામ ચાલ્યું. જાને તરશી તક-
રાશે થઇ ને અંતે ઠરાવ થયો. તે ઠરાવનો હવે અમલ કરવાનો હતો.
શી રીતે કરવો તે વિશે તેણે નટવરને પુછ્યું. ઠરાવ તો નટવરે પણ
સ્વીકાર્યો પણ તેનો અમલ તેણે એવી રીતે કરવા માગ્યો કે
જેથી નુકસાન થોડું થાય. “ પ્રેમરાય સમજી માણસ છે.
જેણે પોતાની દીકરીને આવડી કરી, આટલું શીખવ્યું, તે તેને પ-
રાણે કેમ પરણાવશે? તેમાં દલીલ એટલીજ હુંકી કે સગાઈ થઇ
ચૂકી છે તે બધાઇ ચૂક્યો છે ” આ પ્રયાસ કરવો ને એમ સલાહ
સંલુકથી-સમજાયથી આ સગાઇ ફેક કરવી. માંમી પછી તેમ
છતાં નાખુશ રહે તો બચે!! વખત વીતે પણ મનાશે. ને
માંમા તો મરજી ઉઠાપવાનાજ નથી, હુમ્મડાઇ માંમીની છે. તાર કરી
ખોલાગ્યો સંમતી લેવા સાર, ને છતાં વગર સંમતીએ કર્યું તો તે
ફેક થાય તેમાં કોનો અપરાધ!! માંમાની પણ સંમતી નથી લીધી
બલકે તેમની આજ્ઞા લોપી છે. માટે હીંમતથી લઢીને-દલીલથી
તકરાર કરીને-સલ્યને વળગીને-જીતવું. તેમાં જેટલું આખર ખમવું
પડે તેટલું ખમવું. ને તેમ છતાં પણ વિજય નજ થાય-ધાર્યું નજ
થાય-તો છેલ્લે ઉપાય છાશનો કરવો” આ ઠરાવની બજવણી કર-
વાનો ઠરાવ વળી નટવરે ધડ્યો. તેણે પોતેજ તે કામ માથે લીધું.
ઘભરાગેલા હર્ષદે પણ તે સ્વીકાર્યું. એક ચીડી લખી તે નટવરને
આપી, ને પોતે દાતણ પાણી કરવા નિચે ઉતર્યો.

ઘરમાંતો હૂમધામ થઇ રહી. પાડ ચઢાવવા ગયાં, પાડ ચઢાવીને
આવ્યાં, ત્યાં સુધી નટવર ન ફાવ્યો. હવે પ્રેમરાય નવરા થયા
હશે, એમ જાણી તેમનું ઘર શોધતો ગયો. મુંબઈનો માણસ એટલે
તેને બધાં બરાબર એળખતાં નહોતાં. ઘરમાં પેસતાંજ દીવાનખાનામાં
એક જવાન છોકરી બેઠેલી દીડી “હા એજ મહાલક્ષ્મી” તેણે મનમાં
કહ્યું “રૂપે તો વિદ્યા જેવીજ પણ ડોળથી અધુરો ઘડો દેખાય છે.
આ દેશમાં પારસણના જેવાં લુગડાંજ તે કહી આપે છે. વાર જરા
તપાસુંતો ખરો મારો ટીંખણી સ્વભાવ સખણો નથી રહેતો” તે
હવે જાહેર ખોલ્યો “એનઆ બાઇ ઘરમાં છે.?”

“કેમ શું કામ છે? બાહાર ગયા છે.”

“મારે એક ચીટ્ટી આપવી છે.”

“કાની છે? લાવો હું જોઉં.” તે ક્ષેવાને આગળ ધસી, પણ જવાબ મળ્યો “કે હાથો હાથ આપવાની છે.”

“ત્યારે બેસો નીરાંતે. પંદરેક મીનીટ થશે” આમ બોલી તે જવા લાગી. નટવરે યુક્તીથી અટકાવી.

“નિરાંત તો પરમેશ્વર કરશે ત્યારે થશે; પણ શું મારે એકલાં બેસવું? અગર મને ગરીબ ધારો તો મારાપર ચોરીનો આરોપ ન આવે માટે, ને કદી સારો માણસ ધારો તો હું તમારે ઘેર આવ્યો છું માટે,—સહ્યતાની ખાતર બેસો. તમારા સુવિચાર જણાવો. બલા હું પરદેશી માણસ શું જાણીશ.”

“વાહ! કોઈ રમુજ માણસ છે.” તેના ચટપટીયા જીવને આ વાત જાણવાની ઉત્કંઠા પણ થઈ તે એ કુરશીપર બેઠી ને ફરી બોલી “તું કાની ચીડી લાવ્યો છે.?”

નટવરે તેને ઉડાવી “મારા શેઠ મુંબઈ રહે છે. તેમની પાસે તમારા પીતાને મુંબઈનો એક શાહુકાર બેઠે માગે છે. તે ખીચારા એકને તગાળે બંને તરફથી થાય છે તેથી ધભરાયા છે. તેથી જ તમારા પીતા માને ને માફ કરે તો મુંબઈ જઈને ખીચારો પતાવે. બહુ દયા ખાવા લાયક વાત છે; બોરબોર જેવડે આંસુએ ખીચારો રૂવે છે. તમે કંઈ શીફારસ કરો તો ખીચારો છુટે.”

માહાલી હતી તેવી જણાઈ આવી. તે સમજ કે પૈસા લેણાની વાત છે. તે નટવરને ઓગળતીજ નહોતી તેથી બોલી “વાહ! પૈસા લેણા માગવા તેમાં દયા શાની? એ તો વહેવારની વાત છે. દુનીયાં નો તમામ સંબંધ પૈસાથીજ છે.”

“વાર પોત તો જણાયું, જરા વધારે તપાસું;” નટવરે મનમાં ધાર્યું ને બોલ્યો “વાર આજ આ ઘરમાં શી ધૂમધામ છે? છાલકી છોકરીએ બેઠડક જવાબ દીધો “ મારી સગાઈ એક મોટા શ્રીમંતને ઘેર થઈ.” “એટલે શું એ શ્રીમંત શેઠ તમારા વર?”

“નહીં નહીં તેના બાણેજ. તેની લાખોની મીલકતના વારસ.” ગાંડી ને ભાંગ પીએ તેમ મૂળે છાલકી ને આજે વરને જોયો. લાખોનો વારસો મળ્યો જાણ્યો તેથી પુરીજ છાકી ગઈ હતી. પૂર ની-શામાં હતી. નટવરે વધારે છેડી “ એ સગાઈ તમને ગમી નહીં વાઈ?”

બેશક લાખો રૂપિયાનું માલીક થવું કોને ન ગમે? પૈસા સમાન

ખીજીં શું સુખ છે ?

“પણ કદાચ તે કુલક્ષણો ખોટા સ્વભાવનો હશે તો ?”

“હોયજ નહીં તેતો. ખી. એ. છે. ને હું તો જાણું છું કે ગરીબી એજ કુલક્ષણ નહારા સ્વભાવનું મૂળ છે.”

વાહ ! બરાબરા કેવા સારા વિચાર છે ! ધન્ય ! ખરું કહ્યું બેન. ત્યારે તો બસ ધણીની ચાકરી કરીને વશ કર્યો એટલે આનંદ ! ! પૈસાનીજ દુનીયાં છે ખરું છે.”

“શું ! એવા ખોટા ધનાઢ્યને પરણ્યા છતાં તેની ચાકરી કરવી પડે ? તને ગરીબ માણસને અમીરીની શી ખબર પડે. એને ક્યાં નોકર ચાકરની કમી છે.”

“ત્યારે તમે શું કરશો ? તમારું શું કામ ?” નટવરે પ્રશ્ન કર્યો. જવાબ તેવોજ મળ્યો.

“મારું કામતો તેની સાથે ગાડીમાં ફરવાનું; બગીચામાં ગમતમાં તેની સાથે ભાગ લેવાનું; તેનાં વસ્ત્રાભુષણને શોભાવવાનું. પત્નીની સંભાળ રાખવી એ કામ સ્ત્રીનું નથી. તે તો અખળા છે. સ્વામીએ સ્ત્રીની સંભાળ રાખવી જોઈએ. કારણ તે પરણતી વખત ધર્મ, અર્થ, તથા કામે હું તેને સંતોષીશ એમ કરાર કરે છે અને વિદ્વાનો તો હમેશા તે મુજબજ પાળે છે.”

નટવરે વધારે ચઢાવી “ખરું કહોછો બેન, અમારા સુધરેલા મુંબાઇમાં તમામ ઘેર એમજ છે. સ્ત્રીજન નાનગુક માટે તેને ઝાઝી તરદી ન આપવી. તેનું મન કુમળું માટે તે દુખાય તેની બહુજ સંભાળ રાખવી; તેને જેમ બને તેમ માંત આપવું તેને પુરૂષના જેટલી સ્વતંત્રતા આપવી.”

“હાનુંજ જોઈએ, હાલની વિદ્યા અને સુધારાનું એ મૂળ છે. હજી આપણા મુર્ખ લોક ઐરાંને ક્યાં છુટ આપે છે. અરે ! હું આમ છુટથી હરેકથી વાતચીત કરું તેની પણ અજ્ઞાન લોકો ચરચા કરે છે ! ! ધણીની વાતતો કરાયજ કેમ એવા વહેમી છે. પણ મને એવા વહેમ નથી. ત્યારે પછી બહુલ અભણમાં શો ફેર ? એમાં શરમની શી વાત છે ? ધન્ય છે સાહેબ લોકોને ! તેઓ બરાબર સ્ત્રીઓની કદર જાણે છે.”

“ખરું બેન મુંબાઇમાં તો સાહેબ ઘોડો દોરે ને મડમ તે પર

એટલીજ હોય અને તેને વળી ઘણી વખત ખીજે હાથે છત્રી પણ ધરે ! ! એક વખત મોટાં મેમ સાહેબને ઘોડાપર ચઢવું; ઘોડો જી-ચોને પાસે ઝોટલો નહોતો. તેથી સાહેબ વાંકા વળી ઘોડી થયા એટલે મેમ સાહેબ તેના વાંસાપર પગ દઇ ઘોડાપર ચઢી ગયાં.”

“હવે એ લોકોના સંસર્ગથી આપણા લોકો પણ ધારેધીરે સુધરશે. મારા વડીલ સુધરેલા છે તેથીજ તેમણે મને સુધારી છે. ને મારે પણ મુંબાઈમાંજ રહેવાનું છે તેથી ત્યાંતો તમામ સુધરેલી રી-તભાતજ હું દાખલ કરવાની. પૈસાની તીજેરી મારી પાસે ! ! હીસાબ કીતાબ મારી પાસે ! ! “કોણ? મને કોઈ અંદર બોલાવે છે.” તેણે સાદ સાંભળી કહ્યું ” તમે બેસજો હું હમણા આવું છું ” તે ગઈ.

નટવર બબડ્યો “ ન આવે તો પડજો જાંડી વાવમાં તે પા-છી ન નીકળે તો મારા શેઠને નીરાંત થાય ને ખીજા કોઇ ગરીબનું પણ ધર ન બગરે. જેના મગજમાં આ ખુમારી છે તેને ઘણીથી બનશેજ કેમ? હા! કોઇ બાબતને પરણશે તો તે જોડા ખાશે ને હાથ હાથ કરશે. વિદ્યા જેવી પુરી કેળવણીનો નમુનો છે તેવીજ આ અધુરી કેળવણીનો નમુનો છે. કેવી છાત્રા! કેવી નિર્લજ્જ! હોયજ! ! જિજ્ઞાસુ ગામમાં એરંડા પાક્યો છે. વળી પોતે પૈસાને પરણે છે તે કાલે જતો રહે તો ધણીને ધગજ નાંખે કે? ધણીની સેવા કરવી તો ભોગ લાગ્યા સમજે છે! નહીં નહીં. મારા શેઠ આ સ્ત્રીને લાયક નથી.” તે આમ વિચાર કરે છે એટલામાં પ્રેમરાય આવ્યા. તે ઉતાવળમાં દેખાતા હતા. નટવરે ઉભા થઇ સલામ કરી તે લેઇ બોલ્યા “કેમ! શું છે?”

“સાહેબ, જરા બેસોતો કંઇ અગત્યની વાત કરવી છે.” નટવરે નમ્રતાથી કહ્યું.

“માફ કરો. મને એટલી દુરસદ નથી. દુકામાં કહેવાય તેમ હોય તો કહી દો. નહીં તો કાલે આવજો.”

નટવરે તેના હાથમાં ચીડી આપી. તેણે કવર ફાડ્યું. માંહેથી ચીડી કહાડી “ શું! કોની? ” નિચે સહી જોઈ “ હર્ષદરાયની? વાહ! શું કામ?” તે વાંચવા માંડ્યો.

“ મારો જન્મ સાર્થક કરવાને ઈશ્વરે પેદા કરેલ સ્ત્રીને-હું મન અને વચનથી વરી ચૂક્યો છું. આ દેહ ખીજી સ્ત્રી માટે નપુંસક છે, બાકી બરાબર છે...વચન ભંગ અને વિશ્વાસઘાતી થવા કરતાં

તમામ સુખ-ધન-કુટુંબનો ત્યાગ થવાથી પણ હું સંતોષિત રહીશ. આ શબ્દો મારા અંતઃકરણમાં મરતાં સુધી પાળવાને કારાએકા છે. કોઈથી પણ ભુંસાવાના નથી. મારો નિશ્ચય કદી ફરવાનો નથી. માટે આપે બનતી ત્વરાથી વિવાહ ખુશીથી ફેક કરવો, નહીં તો એની મેળે તો થશેજ.”

“મારા વિચાર જાણ્યા વિના આપ જેવા વિદ્વાને આ સાહસ કર્યું એ બહુ આશ્ચર્યકારક છે” અને એ આપની ઉતાવળ-ભૂલને માટે આપને કંઈ ખમવું-હજી કંઈ ખમવા જેવું થયું નથી-નાતમાં ધણું લગ્ન ફેક થાય છે, અને વળી હું ફેક ન કરતાં આપનાજ અખીયારમાં તે સોંપુ છું તેથી આપવાની અપૂર્ણિતિ થવાની નથી; મારી ના લાયકી ઠરવાની છે તે તમે તે ગમે જાહેર કરો; આટલું હું કરું છું છતાં આપ માનતા હોકે કંઈ ખમવું પડશે તો તેનો હું અપરાધી નથી.”

ફેક પુરો થતાંજ તે વાળતા પ્રેમરાય પાછા ફર્યા ને બપોળા. “વાહ ! બહુ આશ્ચર્ય ! ! તેણે ક્યાં ક્યારે વિવાહ કરીયો ! ! શું પુનર્લગ્ન કર્યું કે વટલ્યો ! ! એમજ ! બીજું કોણુ આપ દે ! ! આશી બત્તા ! ! હું જાણું એના મામા પાસે ને એની શુદ્ધ ઠેકાણે લાવું ! શું મહારી મહાત્મી કોઈ પણ રીતે ના લાયક છે? તેના જેવી રૂપમાં, વિદ્યામાં, કાઠીયાવાડ આર ગામમાં તો કોઈ નથી ! હવે શું એ દુનિયામાં મારી ફજેતી કરાવવા માગે છે ? એવી છીનાજ તો એણે મુઅર્ઝમાં કાઢીક રાખી હશે. એથી શું એનો જન્મ-મારો નિકળવાનો હતો ? ! મુર્ખ બિચ્છકળ છોકરો ! ! જુવો આ નવી કેળવણી ! ! મુઅર્ઝના સુધારાના ગ્રાન્થુએટના-ફજેતા ! ! હું આજ સુધી એની ડીગ્રીથી અંગ્ગ-યો. આવો તરેહવાર હશે એવું તો મેં સ્વપ્ને પણ નોહોતું ધાર્યું.” આમ બોલતો તે બાહાર નીકળ્યો. નટવરે પોતાનું સાંભળવા ઉતાવળા ન થવા ધણું કહ્યું ! પણ ફોગટ ! તેને તો નખસીખ શરસો ચઢી ગયો હતો “ચાકર માણસથી શી ભાંજગડ.” એટલેજ જવાબ નટવરને મળ્યો.

ઝપાટાબંધ તે મનમોહનરાયને ઘેર આવ્યો. ઝાઝાને ભેગાં કરી ઘરના ભવાડા શા કરવા? એવા વિચારથી ઘરના ઊંડા ઓરડામાં બે વેવાઈ અથવા સાદુ ચંપકલક્ષ્મી કણ્ણાશંકર પાઠક, અને

ત્રણચાર અંગનાં સગાં એટલાંની કોઈ બેડી. પ્રેમરૂએ ફરીયાદ કરી પુરાવામાં રૂકો રજુ કર્યો. સહુ દીલગીર થયાં. મનમોહનરાયે પ્રથમ અપરાધી ચંપકને ગણી નાની લદાઇએ જાગી પણ તુરત પતી ! ! હર્ષદેવર સમન્સ નિકળ્યા તે ન આવ્યો. વારંટ નીકળ્યું. પાંકજી પકડી લાવ્યા. તે પણ હવે તો હીમ્મતથી આવ્યો. બાહાદુરીથી પોતાનું કૃત્ય પોતાની કોશીશ કયુવ કરીં એટલુંજ નહીં. તે એજ અપરાધ કરશે એમ ચોખ્ખું તમામ લાગતા વળગતાના મોંપર કહ્યું. તેમાં તો તેની બહુ બાહાદુરી નહોતી પણ તેણે તેને માટે જે સજા થાય તે આનંદથી ખમવા પોતાની પૂર્ણ ચાહત બતાવીએજ તેની ખરી બાહાદુરી હતી ? જૂદી જૂદી દલીલોથી ચોતરફથી તેના ઉપર હુમલા થયા. આજ સુધી જે શબ્દે સામે ન બોલ્યો તે જાણે આજ બોલવાને માટે સામટું એકઠું કરી રાખ્યું હોય તેમ એકદમ બાહાર ફલાડ્યું. બધાને હલાવ્યાં. તમામની દલીલોના કટકેટકા કરી નાંખ્યા. તે અડગ, અચળ રહ્યા. સહુ ધમરાયાં. આખર ડોશીએ ડાટ વાળ્યો. તે તો ખરીજ બાહાદુરી પકડી મરવા આવી “નાપાડે તો તુરત ઝેર પીને કે વાવમાં પડીને મરું ને જન્મ કાલીટીલી આપું.” આ તેની દલીલ હતી. તે ખરેખરા જોશમાં આવી ગઈ ! ! સ્ત્રી ચરિત્રથી હર્ષદ ડર્યો. તત્કાળ તો તેણે જોયું કે હવે ના પડાશેજ નહીં. તેણે “દીકજ છે, એમ ન કરશો, વિચારીને જવાબ દઇશ.” આટલું કહ્યું. સહુ સમજ્યાં કે હર્ષદ હાર્યો. ડોશી ઝીતી. ડોશીને શર વધારે આવ્યું. તેણે સહુને હીમન દીધી. સહુને ખાત્રી પણ થઇ કે “જે મુદત નાજ પાડતો તે હવે આટલો ઠેકાણે આ છે તો જરૂર હવે ઠેકાણે આવી જશે” તેથી સહુ વેરાયાં. સગાંને જમાડવાનું કામ ડોશીની જામીનગીરીપર ધમ ધોકાર ચાલ્યુંને હર્ષદને વધારે વિચાર કરવા દેવા તેની મેદીપર જવા દઇ સહુએ તે ખુશીમાં જાણે કંઈ થયુંજ નથી એમ ગણી ભાગ લીધો.

પ્રકરણ ૫ મું.

- “વધતા ધન્ય છે તારી રચના જગતની અનંત” એ દેશી
 “અહો પ્રિય પ્રાણપતી મારી શુધ ના લીધી હજુ કેમ? ટેક
 “વાયદાથી દિન વધતા વિલા, જુઠા છોકે દિલથી વિસાચો પ્રેમ ?
 અહો. ૧
- “વકળ નવરી કરે વિવિધ કલ્પના, પ્રભુ ! નહીં હોય ત્યાં શું સુખ શેમ !
 અહો. ૨
- “ખાન, પાન, ગાન, તાન, ગમે નહી, કાઢું ગુમ રોતાં વખત જેમ તેમ !
 અહો. ૩
- “પળ પળ લોહી સુકાય ફિકરથી, દાઝે દીઝ ઉપજ્યાથી વિધ વિધ બહેમ !
 અહો. ૪
- “થાકી ટપાલની વાટ જોઈ જોઈ, થાકી જોઈ રેલવેની બહુ ટ્રેન. !!
 અહો. ૫
- “આશા પૂરો આ આતુરતા મટાડી, લાગો દીનદાસી તણી દીઝ રહેમ !
 અહો. ૬

આ પદ આપણી વિદ્યાલક્ષ્મીએ ઊદાસ એહેરે, મીઠે પણુ
 ધીમે સાદે, સમુદ્ર તટ ઉપરના નિત્યના માંડવામાં બેશીને ગાયું. પદ
 પુરું થતાંજ તેની આંખમાં આંસુ આવ્યાં અને જાણે મોતીની લટ
 તુટી પડી હોય તેમ કુમળા ગુલાબી ગાલપર થઇ ખરવા લાગ્યાં.
 આટલાં વર્ષ તેનાં સહજ ગયાં. પણુ જ્યારથી તેણે હર્ષદને જોયો,
 જાણ્યો, પોતાનો ગણ્યો, ત્યારથી તેની યુવાવસ્થા તેના ઉપર ફાવી
 હતી. વિદ્યા-હુન્નર-શીખવાની હેંશ-પાસ થવાની ઊત્કંઠામાં-રાત દી-
 વસ જુતીઓ રોકાઈ રહેવાને લીધે બે ત્રણ વર્ષથી જે યુવા ન ફાવી
 શકી, તે જાણે તે બધા વખતનું વૈર વાળતી હોય-તે બધા રોકા-
 જીવું પુર જાણે એકઠું થઇને એકદમ આવ્યું હોય-તેમ તેના ઉપર

અસર કરવા માંડી. માટે તેને હવે એક ઘડી એક પહોર જેવડી લાગતી હતી, પણ તે આજે જે રડતી હતી તેમાં ખીજું પણ કારણ હતું. હર્ષદ ગયો તે પછી ત્રણ દીવસ સુધી તો તે પૂર્ણ હાં-મત-આશામાં હતી. તેણે તેને કાગળ લખ્યો ને એકાદ દિવસમાં હર્ષદનો પણ કાગળ આવશે એમ ધાર્યું. વખત જતાં તેમ તો ન થયું. પાંચ છ ને સાત દિવસ થયા. કાગળ ન આવ્યો. પોતાના કાગળનો જવાબ ન આવ્યો એટલેથી પણ બસ નહીં. આજે તો તેનો મોકલેલ કાગળ પણ પાછો આવ્યો. ત્યારે તે ધભરાણી. ટપાલમાં માણસ મોકલવું, ટ્રેનમાં તપાસવું તેણે બંધ કર્યું અને તેને થયું શું એ ધુંચવણીમાં તે આવી પડી. પહેલાં તો તેને આ વિચારનું દુખ કાપવામાં વિમળાની મદદ હતી પરંતુ તે પણ ગદ્ય કાલથી એ ધુંચવણી કાઢવાને-તેના મતને મળી દુખની ભાગીયણ થવાને બદલે ચુપ રહેતી. કંઈ બોલતી તો તે તેના મતથી વિરુદ્ધ જેવું-એટલે હવે તે આ ધુંચવણીમાં એકલીજ ગુંગળાતી હતી ને તેથીજ તે ઉપર પ્રમાણે રોષ પડી. વિમળા જો કે તેનાથી વિચારમાં જૂદી પડી હતી પણ કંઈ તેના દુખમાં દીલાસો દેવાથી વિરુદ્ધ નહોતી પડી. તેણે પોતાના રમાલથી વિધાનાં આસુ લોઢાં ને બોલી.

“બહાલી બેન! આમ ધભરાઈશ તો તો તું ગાંડી થઈ જઈશ. છેક ઘેલાં શું કાદે છે? અહીંથી એને બોલાવે છે તે એ શું સર્વસ છે? તું ગમે તેટલી ચિકળ રહે પણ તે શું જાણે પણ છે? જનની કાગલ પણ પાછો આવ્યો, પછી તૃથા ચિકળતા શા કામની?” જવાબ મળ્યો;

“તૃથા નથી પણ ખરી ચિકળતાનું એજ કારણ છે કે તેમણે તે કાગળ કેમ ન રાખ્યો. નાના. ન રાખે એમ તો ન હોય. તે તો મારા કાગળને ઉપાડી છાતીથી દાખી સાતવાર બચીયો કરે! પણ તેમને તે પહોચ્યોજ નહીં હોય. તેઓ ત્યાં હશેજ નહીં. ત્યારે તે ગયા ક્યાં? થયું શું?”

વિમળાએ જરા મોં મરડી કહ્યું. “છેકજ બોળી! તું જો તારા મનથી ગણે છે તેમ તે ગણે છે એમ જાણ્યા પછી આવું કરતી હોત તો હું દોષ ન દેત.”

“જાણીતી નથી તેથી શું? હું એમ માનું છું” વિધાએ માર

દઈ કહ્યું. એ જણ વચે વાતચીત ચાલી.

વિમળા.—“ માનવાને કંઈ આધાર ? ”

વિદ્યા.—“ હા તેનું વચન. ”

વિમળા.—“ તે કયું ? ”

વિદ્યા.—“ હવે ઉખડવી દુર્લભ, કદી ઊખડશે તો તે પ્રાણ ગયે. ”

વિમળા.—“ હારે પેલી ગીતી! તેના મનનો મનસુઓ! એવા તો દસ મનસુઆ થાય અને બદલાય. ”

વિદ્યા.—“ બદલાય તેવા મનસુઆ નહીં, પણ બુદ્ધિપૂર્વક મનન કરી ધારેલ નિશ્ચય. ”

“ જેમ પરણ્યો મનથી, તનથી પરણું તો એને પરણું; ”

“ નહીં તો રહું કુંવારો, વ્યભીચાર હું કદી નહીંજ બાણ. ”

વિમળા.—“ વાદ ! તેમાં શું ? એમાં વ્યભીચારી શાનો ? ત્યારે તો લગ્ન ફેક કરવાનો રીવાજ વ્યભીચાર ઉત્તેજક ? મનથી પરણવું તે પરણવું ગણાય તો ક્રિયા નિષ્ફળ ઠરે ! એતો કવિતા છે. કવિતામાં અતિશયોક્તિ તો આવેજ. તેમ પણ નહીં તો તેતો તેના મનનો ખાનગી મનસુઓ હતો. તે ચોરીને જનશ્યુ તેમાં શું ? કંઈ તને એમ કહ્યું છે ? એ કવિતા તેને તો હવે યાદ પણ નહીં હોય ! ”

વિદ્યા.—“ હા. મને રૂબરૂ પણ કહ્યું છે. તું તો ખરી ગઈ હતી ચાલતી વખત. હા ! (તેને તે વખત યાદ આવવાથી નિશ્વાસ નાંખી બોલી.) તે મનદર છબી મારી આંખમાં રમી રહી છે. આજ બેચ ઉપર-આમજ હું બેઠી હતી. પોતે આજ વેલી પાસે બિમા હતો ને છેવટ ચાહીને મને પૂછ્યું. મારી કપુલત લેવાજ-ત્રણ ચરણ કહીને મારી પરીક્ષા લેવાજ મને પૂછ્યું. મને ખરાબર યાદ છે તે. ”

“ પણ-તેણે તો તન પણ અર્પ્યું છે તે શું જાણે છે ? ”

કોલ પ્રતિજ્ઞા-વચન-વિશ્વાસ, એ નહીં શું ? અને તે દીધા પછી શું તેનો એ ધાત કરે ? એવા તે ખરાબ માણસ છે ? નહીં નહીં ! વિમળા એના પર શંકા કરીને તું એને ચરે એની ડીઝીને-એની કોલેજને-બહુ ગેર ઇનસાફ કરે છે. બ્યારે આવા વિદ્વાન માણસ પણ જૂઠા, પ્રપંચી, વિશ્વાસઘાતી હોય, ત્યારે તો પૃથ્વીનો છેડો આવ્યો; નહીં નહીં, તારી મતિજ કંઈ ફરી છે. ”

“ મારે સાંભળીશ ? હું કારણ સહીત પુરાવા સહીત કહું, તે

સાચું હોય છતાં મારી મતિ ફરી છે એમ તું માને તો પછી મ્હો-
ટી છે. તારી બધી દલીલ ખરી હું તે હવે કમુલ કરું; હું જાણું
છું, પણ તે પછીની બિનાથી તું વાકીફ છે?” વિમળાએ પ્રશ્ન કર્યો.

“ ના તેનો હું પણ નથી ને તું પણ નથી!” વિદ્યાએ નમીંતા-
થી જવાબ દીધો.

“ધીમી થા. કાલેજ આ વાત હું તને કહેવાની હતી પણ તે
લુલો પુરાવો હતો. આજે પાકો પુરાવો મળ્યો એટલે હવે કહેવી
જોઈએ. ”

વિદ્યાનું કાળજીનું ધડકવા લાગ્યું તે જોલી “ઝટ કહે. એવું શું છે?”

વિમળાએ દીવાસો દીધો. “કઈ નહીં, તું ધભરાય છે શું કા-
મ? હું તો એમ કહું છું કે તે ત્યાં ગયા છે. એમના ઉપર એમનાં
મામા મામીનું કેટલું અહેસાન છે તે તો તું જાણે છે. હવે તેઓ
જ્યારે એક વાત કરી ચૂક્યાં હોય ત્યારે તે ના મંજુર કરી તેમનું
દીલ દુખાવી તેમની અપકીર્તિ કરાવે છે?”

વિદ્યા—“કહી શકાય નહીં. વખતે કરાવે પણ માફ મનતો
એમ સાક્ષી પુરે છે. એમને પૂછ્યા વિના કંઈ હોય તો પછી એમ-
નો શો દોષ ?”

વિમળા—“એમ પણ નહીં. તેમાં વળી બીજું સખળ કારણ છે.
દુનીયામાં સૌથી મોટી વસ્તુ પૈસો છે. ન કરવાનાં કામ એ કરાવે
છે. તે હાઈકોર્ટના જજ અને કોલેજના પ્રોફેસરોને પણ તે વખતે
ડગાવે છે. તે એમને પણ ડગાવે તો ? તેનાં મુરખીને તો કદાચ તે
તારે માટે ના ખુશ કરે, પણ શું તે તેની લાખોની દોલતપણ તા-
રે સાર ખુવે ? પછી પેલાં તેને વારસો કેમ આપે ?”

વિદ્યા—“મને લાગે છે કે પૈસાથી પણ ખરા જ્ઞાનવાળા તો
કદી ન મળે. મોટા માણસોની જે આપણે એવી વાતો સાંભળીયે
છીએ તે કંઈ નજરે જોએલી છે ? એમ હોયજ નહીં. સૂર્ય ઉગે ત્યાં
અંધારું રહેજ નહીં. પાપી લોકો એવી વાતો અદેખાઈથી ઉડાડે તે-
થીજ તેઓ બિચારા નિંદાય.”

“બહુજ હડીલી, લે આ કાગળ જો.” વિમળાએ ખીસામાંથી એક
લીફ્ટાફ કાઢી તેમાંથી કાગળ કાઢી વિદ્યાના હાથમાં આપ્યો ને કહ્યું.
“અહીંથી વાંચ.” તેણે બીજો પેરેઆફ બતાવ્યો.

“શું છે? ધ્રુજતે હાથે વિદ્યાએ લઇ ધબકતી જાતીએ તે વાંચવા માંડ્યો.

“મનમોહનરાયના ભાણેજનો વિવાહ પ્રેમરાય વકીલની દીકરીથી મળ્યો. નહીં તો એ વર “તમારા લાગનો હતો” આટલું વાંચી વિદ્યા અટકી નિચે જોવા માંડી. “શું કાણે લખ્યો છે?”

વિમળાએ જવાબ દીધો “તારી સગાઇ માટે પ્રથમ દેશાવરમાં મોટા ભાઇએ કાગળ લખેલા હતા તેમાંના એકનો જવાબ છે.”

“છટ! છટ!! તેના તેમના ત્યાં પહોંચ્યા અવલના સમાચાર હશે. ખરાબર એટલાજ માટે તેમને તાર કરી બોલાવ્યા હશે. ને એમણે જતાં વેંત ના પાડી હશે. એટલે તે ફેક થયો હશે. આપણી નાતમાં ફેક થવાનો ચાલ સાધારણ છે” આમ મન ગમતો તર્ક કરી તેણે તે અણુ ગમતો કાગળ ફેંકી દીધો.

વિમળાએ તે જાયકી લીધો અલગત આ ઓસડ ધણુ કડવું હતું પણ તે તેને પાવુંજ જોઈએ. તે વિના હર્ષદની મૂર્તિ તેના મનમાંથી નિકળે નહીં. ને તે ન નિકળે ત્યાં સુધી ખીજની સાથે તેનો સંબંધ કરાય નહીં, એટલે વ્યંકટરામ તથા રાધા બદ્ધમીના કહેવાથી વિમળા આપણી આ જવાન આજાને એકદમ ધક્કો ન લાગે તેમ ધીમે ધીમે તેના હૃદયમાંથી વહાલી વસ્તુ ખસેડતી હતી. તે બોલી “એમ શું કરે છે? કાગળ તો પૂરો વાંચ્ય. આગળ તારી કલ્પનાનોજ જવાબ આવે છે.” પાછો કાગળ તેના હાથમાં દીધો. વિદ્યા આગળ વાંચવા લાગી.

“તેને આજ રોજ બોલાવ્યો તે એક નોકર સાથે આવી પહોંચ્યો” વિદ્યાના હાથ ધ્રુજતા હતા તેથી કાગળ પડી ગયો વિમળાએ તે ફરી જાયકી તેના હાથમાં દીધો તે આગળ વાંચવા લાગી “ને આ વખત તેની સગાઇની માત્ર બહાર પડી છે. તે તમારા પડોસમાંજ રહેતો હતો એટલે તમે તેને જોયો તો હશેજ. પણ હવે એ વિશે વધારે લખવું વૃથા છે.” ખસ કાગળમાં એટલુંજ હતું.

“શું એ વિશે હવે વધારે વિચારવું પણ વૃથા થશે?” વિદ્યાની આંખમાં આંસુ ભરાઇ આવ્યાં. કાગળે તો તેને કંઈ કં તેનો પ્રિયતમ તેણે જોયો. પણ તેનું હૃદય ના પાડતું હતું. તે જાણે તેમાં ખેડો હોય, તેને ધીરજ દેતો હોય એમ લાગ્યું. તેણે ફરી એક

તર્ક ક્યો. “વાર બધાંની મરજી વિરુદ્ધતા પાછળ એ કંઈ ઘડી પ-
ળતું કામ નથી. તે વખત તેનું નહીં ચાલ્યું હોય; ખારોખાર થયું
હશે, આપણા દેશમાં વરને કાણુ પુછે છે? તેને ચાંડલો કરવો અ-
વશ્ય તે બધું નક્કી કરી તે સારજ તાર કરી બોલાવ્યા હોય તે જતાં
વિવાહ મળ્યોજ નજી તે શું? પછી તે વાંધો લે ને આખર ન
પરણે! તેમજ કરશે.” વિદ્યાએ પાછું મનગમતો તર્ક કરી સમા-
ધાન કર્યું.

વિમળાએ છાતી કઠણ કરી તે જાણે પોતાની બહાલી સખીના
હાથમાં ઝેરનો પ્યાલો આપતી હોય તેમ તેણે બીજે કાગળ પોતાના
કબજાના ખીસામાંથી કઢાડ્યો; ને તે વિદ્યાના હાથમાં આપતી વખત
તેની આંખમાં પણ આંસુ આવ્યાં. કારણ તેનું તથા વિદ્યાનું માત્ર
શરીરજ જુદું હતું. પણ તેણે તે આંસુ અટકાવ્યાં. દાકતર નરમ
થાય તો વાહાડકાપ શી રીતે કરી શકે? તેણે એ વિચાર કરી હીંમત
આણી ફરી કહ્યું “તારી કલ્પના ખરી છે. તેમ થયું પણ આખર
તે હાથે” ગરીબ બિચારે!! તેણે તારે સાર ઘણું કર્યું! બધા ગા-
મમાં ફળેતો થયો! પણ આખર તેનું ન ચાલ્યું!” વિદ્યાને જાણે
કોઈ જન્મ કેદ અથવા ફાંસીનો ઠરાવ થયાનું કહેતું હોય તેનું લાગ્યું
—તેણે વગર અપરાધે વગર કોર્ટે તે અનુભવ્યું. આખર મોતનું વા-
રંટ જેમ હીંમતથી વાંચે તેમ આ છેલ્લો કાગળ તેણે ટટાર થઈ
હીંમતથી હાથમાં લીધો. હવે તો તે જાણતુંજ જોઈએ. કલ્પનાજ
કરવી જોઈએ. એમ ધારી તેણે તે વાંચવા માંડ્યો.

“તમને લગતી બીના ટપાલના વખત પછી જાણવામાં આ-
“વી માટે મોડી લખી છે. હર્ષદની મંજુરી શિતાય સગાઈ થએલ
“તેથી તેણે વાંધો લીધો. પ્રેમરાયને ચોખ્ખું લખ્યું કે તેની સગાઈ
“મુબંધમાં થઈ છે તે હવે નહીં ફરે એ ઉપરથી તેના ઘરમાં બધાં
“ભેગાં થયાં. ગરીબ બીચારા હર્ષદપર પંચઘટાળી થઇ. તોપણ તે
“ન ડગ્યો. આખર બ્યારે તેની મામીએ મરવાનો ડર બતાવ્યો ત્યારે
“તે પાછો હઠ્યો. પ્રથમ તો વિચાર કરવાનો વખત માગ્યો ને છે-
“લ્લે હાંપાડી. હવે તો પાછી લગ્નની તૈયારીઓ થવા માંડી છે.
“કારણ દસખાર દિવસમાં લગ્ન થવાનાં છે. મુબંધમાં જે સગાઈ
“કરવાની વાત તેણે કહી તે આપણી વિદ્યા વિશે હતી. આપ તો

“તેથી સંપૂર્ણ માહિત હશે, બેશક આવો થોડા જમાણા આપે જો-
 “થો તે ખાતે હું દીલગીર છું. પરંતુ જે કંઈ થયું છે તે છેક અ-
 “ધટિત નથી. કારણ મનમોહનરાયને ભાણેજ શીવાય કોઈ વારસ
 “ખથી ને જેની સાથે તેની સગાઈ થઈ તે તેમની વહુની સગી
 “ભાણેજ છે. એટલા માટેજ તેણે આગ્રહ કર્યો અને તે હર્ષદે સ્વી-
 “કાર્યો. લાખોની મીલકતનો વારસો તે શી રીતે મૂકે? વળી પ્રેમ-
 “રાયની દીકરી પણ રૂપાળી, અંગ્રેજી ગુજરાતી ભણેલી તથા તેર
 “વર્ષની છે. ખેર! ...” વિદ્યાએ બીજા સમાચાર ન વાંચ્યા ને
 “ખોલી. થઈ ચૂક્યું! સાંભળ્યું!! મારા ભાગ્યના મોતનું વારંટ વાં-
 “ચ્યું!!! એકજ રત ઇશ્વરે પેદા કર્યું, અને ધર્યું ને મેં તે લેવા હા-
 “થ ધર્યો, એટલે તે ડુકાવી બીજાને દઈ દીધું!! વિચિત્ર માણસ! મારે
 “માટેજ પ્રજેત થયો, મને ફોજત કરી ને આખર પાણીમાં બેઠો!!
 “મારા માખાપની સંમતિની પં પહેલીજ વાટ જોઈ તેમ તેનાં મુર-
 “ખીની સંમતિની વાટ મારે જોવી જોઈતી હતી. એ તો વિશ્વાસે ઠ-
 “ગાયો તે ન ઠગાયા ખરાબર!! પોતાની ભૂલ જાણી ફરી ગયું!!
 “પણ મેં જે ભૂલ કરી તે મને ધણી ભારે પડી!! મારા કુમળા મ-
 “નપર તેની જે છખી ઉમરભરમાં પહેલીજ ચોટી તે હવે ઉખડવાની
 “નથી. કાચા ઘડાપર જે ભાત પડી તે જવાની નથી!! માફ મન
 “ખીજે લાગવાનું નથી. મારો દગ્ધ થએલ-જખગી-પ્રેમ દીપવાનો ન-
 “થી. આ દૈવકોપથી રાતદિવસ હું એને સંભારી સંભારીને પીડાઈ-
 “શ ને અંતે રીખાઈ રીખાઈને મરીશ!! હજી મારા મનની શુદ્ધતા-
 “મારા પ્રેમની પવિત્રતાથી મને ઝાંખી આશા રહે છે. જ્યાં સુધી તે
 “પરણી ચૂક્યો—મારા ભાગ્યનું જે વારંટ મેં વાંચ્યું તે અમલમાં
 “આવ્યું તે ફાંસીએ ચઢી ચૂક્યું—એમ હું નહીં સાંભળું ત્યાં સુધી
 “હું એનું નામ—ધ્યાન નહીં વીસાઈ. જરૂર જોઈ ઇશ્વરને ઘેર ન્યાય
 “હશે, ખ્યાર પરસ્પર અસર કરતો હશે, જો તે ખરો કુલીન ને ની-
 “તિવાન હશે, તેને શુદ્ધ સાચા પ્રેમની કદર હશે, તો તે આખર પ-
 “ણ એ ઐરી-રૂપાળી-ભણેલી—(આ શબ્દો બોલતાં તેને સોખના કુ-
 “ખનો અનુભવ થયો. અરર!! આ વેદના વીંછીથી પણ વધતીતેને
 “લાગી. હરી હરી!!) તેર વર્ષનાને નહીં પરણે! ખ્યારથી પૈસો નહીં
 “વધે!! મારે ત્યાં સુધી મને એકલી પડી પડી પીડાવા દો ઈશ્વર પ્રા-

થેના કરવા દો એ છેલ્લો પાણુ અતિ પ્રયત્ન પ્રયોગ અજમાવવા દો નહીં તો પછી માફ થઇ ચુક્યું !! માફ માથું બમે છે! તે આજ મને વધારે દુઃખી કરી! મને પુરી ન મારી પણ ધા કરીને જીવતી રાખી !! કંઈ ચિંતા નહીં. માફ હું વેઠી લઇશ. વેળાસર ગાડી આંહી મંગાવ. ને મને ઘેર લઇ જા! પ્યારથી સ્વાર્થ વધ્યો હું? આ દુનીયામાં વિશ્વાસઘાતી અને સ્વાર્થીજન મનુષ્યો પેદા થતાં હોય તો મારે કોઇનું કામ નથી !! મારે કોઇથી વ્યવહાર માંડવોજ નથી. હું વિધવા થવા બેઠી છું!! મારા મનથી-વચનથી-હું એકને વરી ચૂકી! મારો ગાંધર્વ વિવાહ થઇ ચૂક્યો !! છતાં હું ખીજીને વરવાનો વિચાર પણ કરું? હું એકને પ્રાણનો પતિ ગણી ચૂકી-કહી ચૂકી. તેનો હવે ખીજો પતિ થાય? હું એકને તન મન ને પ્રાણ અર્પી ચૂકી તેનો હવે ખીજો માલીક થાય? કંઈ ચિંતા નથી. જોને આપ્યાં તેણે તે ન સ્વીકાર્યા તો રહેવા દ્યો એમનાં એમ. તે તેના જીવન-પોષક. વિના પોતાની મેજે નાશ પામશે !! ને ત્યારેજ તેનો તિરસ્કાર-વગર અપરાધે અનાદર-કરનાર-ઠગનાર-ને તેની કદર થશે !! ત્યારેજ તેને પશ્ચાતાપ રૂપ બદલો મળશે! ધિક્કાર છે પ્રપંચી દુનીયાના સ્વાર્થને! માણસના અજિત મનને”

હવે તે બોલતી બંધ થઇ. જ્યાં સુધી સુખમાંથી વાણીનો પ્રવાહ ચાલ્યો ત્યાં સુધી આંખોમાંથી જળનો પ્રવાહ પણ ચાલ્યાંજ ક્યો. મોંને આંખો બંને બંધ થવા સાથે તે પ્રવાહો પણ બંધ થયા !! તેણે બાજુ ઈંદ્રિયોને રોકી મનથી બ્યાપાર માંડ્યો. અંતરજામીને અંતરમાં અંતરની અરજ કરવા લાગી ને તેમાં એટલી લીન થઈ ગઈ કે જે ટ્રેનની તે રોજ તપાસ રાખતી આતુરતાથી વાટ જોતી તે આજે તેટલાજ ધમધમાટથી આવી તોપણ તેણે તે જાણ્યું વતીક નહીં. કદાચ તેના મનમાં એમ હશે કે હવે ટ્રેન જોઈને શું કરવું પણ આપણે તો જોઈએ કોઈ ઓળખીતું તેમાંથી ઉતરે છે?

હા એક જણ હતો; તે ઉતર્યો તેવોજ સાથેના પોટલા સુદ્ધાં સમુદ્ર તરફ વળ્યો. વિચિત્ર માણસ! શું તે હજી બાહ્ય ગામથી ચાલ્યો આવે છે એટલામાંજ સહેલ કરવા ચાલ્યો? ને તે સામાન સુદ્ધાં? બહુ લોકોએ તેને પુછ્યું પણ તે જવાબજ શું કામ દે! ચાલ્યો ચાલ્યો જ્યાં ફરવા આવનારાંની ગાડીયો ઉભી રહે છે ત્યાં આવ્યો

ને આપણી વિધાની ગાડી આગળ આવી “કાઈ” ગાડી ભાડે કરશે કે ?” એવી ખૂમ મોટેથી પાડી. આ શું ગાંડપણ હતું? ના તે આ તરફ ચાહીને આવ્યો હતો ને ખૂમ પણ જાણીનેજ પાડી હતી. એમ આપણને જ્યારે વિધાના ગાડીવાળાએ તેના તરફ જોઈ જવાખ દીધો ત્યારે જણાયું; તે બોલ્યો.

“અરે હા દોસ્ત તું ક્યાંથી? કેમ ભૂલી ગયો કે ભાડાનું પૂછે છે? તે દીવસ રાતે વગર ભાડે તારી રામ ઠાઠડી બચકીને છેક તારે ઘેર કાલ્યા દેવીપર નાંખી આવ્યો હતો તે?”

“હા માધુભાઈ તેજ હું. એન ક્યાં છે?” નટવરે પૂછ્યું.

“પોતાને હમેશને ઠેકાણે” માધુએ જવાબ દીધો. નટવર ત્યાં ગયો. વિમળાએ તેને દુરથી આવતો દેખ્યો તે ચમકીને બોલી બહી “અરે આ ક્યાંથી?”

વિદ્યા જગી, તેની પ્રાર્થના પુરી થઈ; તેણે પણ જોયું ને ઓળખ્યો. “હા હવે છેવટ વખત પણ આવીજ લાગ્યો ઠીક થયું આખર કરેલ ઉપકારનો બદલો લેવા વખત મળ્યો. વિમળાએ અડધી મારીને રીખાતી રાખી છે તે એ હવે પુરી કરી દુઃખથી છોડવશે.” આ બડબડાટ વિમળાને તીરના ધા જેવો છાતી સુંસરો સરી ગયો. તેની આંખમાંથી તેથી બોર બોર જેવડાં આંસુ પડ્યાં પણ તે શું બોલે? વિદ્યા બોલી બહી! “હાયરે ગીતિ!! એજ મને ગીતિ આપનારા ખીજ રોપનારા તેજ બિંબેડના આવ્યો” એમ કરતાં તે પાસે આવ્યો.

“ભયભીત છાતી ધપકે કંપે તન મન આતુર સુણવાને”

“ઠરીશ સદા દુર્ભાગી હું હરિ! પળમાં શું પડશે કાને?”

નટવર એકલો કેમ? હર્ષદ નાઠો હોત તો તો બંને સાથે હોત! ત્યારે શું પેલો કાગળજ સાચો કે તેણે આખર હા પાડી? જે હશે તે હમણાં જણાશે.

નટવરે છેક પાસે આતી પોટલું ફેંકી દઈ “અહો! મારાં પૂજ્ય માતૃથી” કહી સાષ્ટાંગ દંડવત્ પ્રણામ કર્યા. “શેઠે તજી છતાં ચાકર હજી આટલું માન આપે છે, પણ એતો ધનુષ તીરને છોડતી વખત નમે છે તેમ નમ્યો છે તે હમણાં સીધો થઈ વાક્ય બાણ છોડશે એટલે હું પુરી થઈશ. કાંઈ ચિંતા નહીં. “હું એજ માયું છું” વિદ્યા બબડી.

વિમળાએ વાત છેડી “અહો તમે ક્યાંથી?”

નટવર પણ ઠાઉકોળ થઇ ગયો. પુછેતેટલોજ નવાખ. “શેઠ પાસેથી.”

“તેમનો વિવાહ થયો?” વિમળાએ આ સવાલ પુછ્યો. વિદ્યા ટટાર થઇ, વિમળા પણ સાવધ થઈ જાણે શું નવાખ મળે છે? નવાખ મળ્યો.

“હા. પણ તે મારા શેઠની ખીલકુલ મરજી વિરુદ્ધ”

“હા દૈવ ! ભાગ્ય કુટચું !! છેવટ એજ વાત નક્કી થઇ કે વિવાહ-મારા પ્રેમનો અગ્ની દાહ થયો. એ ચોરીના અગ્નીમાં મારો પ્રેમ બળીને ભસ્મ થયો !! હરી હરી !! વિદ્યાની આંખમાંથી ધારા ચાલી ! તે થરથરવા લાગી વિમળા પણ રોઈ. નટવરે જોયું કે વાર લગાડી તો વિદ્યા પડશે. તે આ ભેદને પુરો ન સમજ્યો. અટકળથી સમજ્યો કે એમણે વિવાહનો અર્થ લગ્ન કર્યો. વાત જાણતાં હોય તેમ લાગે છે પણ કંઈ પાદા ફેર છે તેથી તે ખુલાસો કરવા બોલ્યો “થયો તો ખરો પણ ઝાઝીવાર ટક્યો નહી. પરીણામે નહોતો થયો.”

વિદ્યા આ વાક્ય સાંભળી પડતી પડતી બચી. વિજળીનો આંચકો લાગે તેમ તે ચમકી. “હે ! શું તે નોહોતો થયો !! તે વધારે થરથરવા લાગી ! તેની આંખમાંથી વધારે જોરથી આંસુ ચાલ્યો. તેની સ્થિતિ સુખને દુખ હર્ષને શોક મીશ્રીત હતી. દુખનાં આંસુ આંખમાંજ હતાં ને નવાં સુખનાં આંસુ નિકળ્યાં તેણે ફરીને પુછ્યું એટલે શું તે કન્યા મરી ગઈ !! તે રૂપાળી સ્ત્રી મરી ગઈ !!

નટવરે વળી ગોટાળો વાળ્યો. તેણે જાણીને તેની પરીક્ષા લેવા ગોટાળો વાળ્યો. અમે તો કહીએ કે તેણે તેના ટીખળી સ્વભાવનો ગેર ઉપયોગ કર્યો. આ વખત હસવાનો નહોતો. “કાગડાને મન હસવું ને દેડકાનો જીવ જવા જેવી વાત હતી. પણ પ્રાણને પ્રકૃતિ સાથે જાય. ટેવ પડી. તે ખરી તે બોલ્યો.

“એતો કાંઈ નમુઘ પણ મારા શેઠને મારી ગઇ !! તેની આશાઓનો તેની ખરી જવાની મે નાશ કર્યો ! હા દૈવ !! એ દુખ તો દુસ્મનથી પણ ન જોયું જાય !!”

વિદ્યા તથા વિમળા બંને ધભરાયાં આ વળી શું તાન ? તેમણે શું સમજવું ? સમજ્યાં કે તેણે આપઘાત કર્યો હશે. હાથરે !! પૂરા ભોગ !! વિદ્યાનો થરથરાટ હતો તેથી પણ વધ્યો આંસુ તો

સુકાષ્ઠ ગયાં તે જડ ભરત જેવી થતી દેખાઈ ને બોલી “બાઈ જે કહેવાનું હોય તે જટ કહે એટલે મારે કરવાનું હોય તે હું પણ તુરત કરું” નટવર હવે સમજ્યો કે હું બોટું કરું છું મારું અંતઃકરણ જેવું વજ્ર છે તેવુંજ એનું કામળ છે તે માહાદુષ્ય ખમે છે તેથી તેણે તુરત જે મતલબસર આ ટીખલ કરતો હતો તેજ વાત કહી.

“તમે કરવા ન કરવાનો વિચારજ માંડી વાળો, એક નીરાધાર દુખી સ્વામીને તમે પરણીને શું કરશો? તમારે કરવાનું તે એજકે હવે એનો વિચાર છોડો.”

વિદ્યાને વળી જેમ વીજળીની પેટીથી આંચકો લાગે તેમ આ વાક્યથી આંચકો લાગ્યો.

વિમળા પણ ચીડાણી તે ગુસ્સે થઈ બોલી “અરે મુખી! આશી ગડમડ!! પહેલું કહ્યું વિવાહ થયો પછી કહ્યું નહોતો થયો મરી ગઈ. મારી ગઈ વળી પરણવાની ના પાડે છે એ શું તોફાન! શું આ પણ મસ્કરીનો વખત છે?”

જેમ જુદા જુદા રંગના બપોરીયા છોડવાથી આજુ બાજુનો દેખાવ જુદા જુદા રંગનો થાય તેમ નટવરના આ જુદા જુદા વાક્યોથી વિદ્યાના રંગ, સ્થિતિ, ચહેરામાં જુદો જુદો ફેરફાર થતો હતો, નટવર નમી પડ્યો. હાથ જોડી બોલ્યો.

માફ કરો બેન! મારો વાંક નથી, હું એકજ વાત કહું છું તમે ઉતાવળાં થઈ કંઈ જુડી અફવા સાંભળી છે તેને મારી સાચી વાત સાથે મેળવી ગળડ સળડ કરો તેમાં મારો શો અપરાધ! મારા સત્ય સાથે તમે અસત્ય તર્ક શું કામ મેળવો છો?”

“તેં ન કહ્યું કે વિવાહ થયો?” વિમળાએ બચાવ કર્યો.

બેશક પણ વિવાહ એટલે શું? સગાઈ. કાઠીયાવાડમાંથી હીંડયો આવું છું તેતો જાણો છો ત્યાંથી કંઈ નીશાની લઈ આવ્યો હોજી તે શું તમને જાઈને ભુલી જાઈ? હુંતો હજી એજ કહું છું કે મારા શેઠ પરણ્યા નથી. બેન માટેજ પરણ્યા નથી. પરણ્યા નથી. સમજ્યાં કે હજી કહે જાઈ? કુંવારા છે. કુંવારા છે.”

એકસોને આઠ વાર કહીશ ત્યારે યાદ રહેશે? નટવરે લટકા કરતાં કહ્યું.

આંખમાં આંસુ, ધબરાએલો ચહેરો ને વિદ્યા હસી પડી! અહા તે વખતનું તેનું ચિત્ર કાણ ચિતરે!!

વિમળા પણ હશી. તેને ધણોજ આનંદ થયો. કારણ વિધાના મનમાંથી હર્ષદને-વિધાના પ્રાણને-કાઢવાનું કસાર્થ જેવું કામ તેને માથે આવ્યું હતું. માંડ હીમત આણી ને તે તેનો અમલ કરતી હતી. એ પીડા પ્રભુએ ટાળી “સમજ્યાં ભાઈ સમજ્યાં. કહે હવે તે આં છે ? થયું શી રીતે જરા ખુશાસેથી કહે.”

“શેરે પરણવાની ચોખી ના પાડી ને જ્યારે તેમનું કાંઈ રીતે નજ આશ્યું ત્યારે મોઢે હાલા કરી રાતો રાત ચાલી નીકળ્યા !! ધર-બાર છોડયું વારસો છોડ્યો મુરખી છોડ્યા હવે એવાને પરણીને બેન બા શું કરશે તમેજ કહો.” નટવરે તેની છેવટ પણ પરીક્ષા કરી પણ તે હવે તો વધારે પડતી હતી.

વિધાનો પ્રેમસાગર એટ આવવાને લીધે સુકા તળાવ જેવો થઈ ગયો હતો તેમાં આ વાક્ય સાંભળી પાછો પ્રિય હર્ષદ ચંદ્ર હૃદય-માં દેખાવાથી એટલી ભરતી થઈ કે તે રેલછેલ બાહાર ઉભરાઈ વહેવા લાગ્યો. તેની આશાની વેલી સુકાર્થ ખરી પડવાની અણીપર હતી. તેને નટવરના આ વાક્ય રૂપી અમૃત મળ્યાથી તેજ ક્ષણે નવ પલ્લવ આવ્યો. ને તે તેના વિચાર રૂપે દેખાયાં.” તેના દુખથી સુ-કાર્થ ગયેલા અંતઃકરણમાંથી નટવરના આ વાક્યે નવું ઝરણ ફેરડ્યું ને તેથી તેનું તમામ શરીર આનંદમાં તરબોળ થઈ ગયું.

“હા પ્રાણનાથ ! અત્યંત એ મારો ભવો ભવનો પ્રાણનાથ હોજો !! ધન્ય છે એનાં વચનને. ! હું એ ગીતીયોને, એ સાખીને, સોનાના અક્ષરમાં કોતરાવી મારા ટેબલ પર ટાંગી રાખીશ. અથવા મારા ગળામાં પેહેરીશ. મને દુખ દરીઆમાંથી કાઢવા, ભવ સમુદ્ર-માંથી તારવા, તે કુટુંબ ધન દેશ વંભવ તજી આવ્યા ને મને તારી !! ધન્ય ! પ્રભુ તેનો બદલો ખચીત આપશે !! બોલ વીરા બોલ ઝટપટ તે ક્યાં છે. હું હાલનીજ ગાડીમાં જઈ તેના દુઃખમાં ભાગ લઉં તે જ્ઞેશમાં ઉભી થઈ ગઈ. વિમળાએ તેનો હાથ પકડ્યો ને બેસાડીને બોલી.

“વાહ ! આ શી ઘેલછા ! તું પણ કુટુંબનો ત્યાગ કરવા શું કામ ધારે છે, તારે કુટુંબ અનુકુળ છે હજી કૂંવારી છે તે જાણે છે ? ક્યાં જઈશ ?” વિદ્યા જરા શરમાણી, ઠેકાણે આવી, પાછી બેઠી, મન તો ત્યાં ગયું. સાંઝ પડવા આવી જાણી નટવરે હુંકું કર્યું. “બધાને

સુવા દીધા પછી અમે એ વેશ બદલીને છાના માના ઘરમાંથી નિકળ્યા. પોતે વળી પૂરા પ્રમાણીક તે જે વળી જુજ ધરેણું દીવપર હતું તે પણ ઉતારીને ત્યાં ઘરમાંમુક્યું ।। કમાઇને તો વીશ પચીશ હજાર એ વર્ષમાં ઘરમાં દીધા છે પણ તે તો કહે મારી ફરજ બજવી. ને ધરેણું તો મામાનું તે વગર રજાએ લઈ જવાથી ચોરી ઠરે ! ખેર ! હાથે પગે નિકળ્યા. દરવાજા બાહાર તો આવ્યા પણ પછી વિચાર પડ્યો । ક્યાં જવું શું કરવું ? ખરચ સાફ તો મારી પાસે વીશ રૂ-પીયા હતા પણ જવું ક્યાં ? હું પણ પહેલોજ જુનાગઢ ગએલ એ-ટલે રસ્તો પણ ન જાણું. આવ્યા હતા એજ રસ્તે જઈએ તો તો વાંસે વળી મનાવવા આવે ને પંચાત પડે ! ત્યારે કરવું શું ? શેઠ તો કહે હીંડો ઉભાંગડ. પ્રભુ લઈ જાય ત્યાં. હીંડવાથી હું થાકવા-નો નથી. નિત્ય કોટમાં ફેરા ખાતો તે આજ લેખે લાગશે.

વિદ્યા વચમાં બોલી ઉઠી. જોયું એન ! શરીરને મહેનતુ રા-ખ્યું એમ કામ લાગે છે. ઘડી પછી શી સ્થિતિ થશે તેની ખબર છે ? ટેવ પાડી હતી તો એટલી હિમત હતી. વાર પછી. ” નટવર આગળ ચાલ્યો.

“શેઠ તો પ્રભુના ભરોસા પર ચાલ્યા એક ચીજા વાટે. મને તો હજાર વિચાર આવે. ખીજું તો ઠીક પણ ધાર્યું કે ચોર આવશે ને જે ખરચી છે તે પણ પડાવી લેશે તો કરશું શું ? અરે તેટલે-થી પણ બસ ન થાય ને વળી માર મારે ત્યારે તો પુરીજ ફજેતી-ના । શેઠ વાંસે ઢસડતો જાડો ને આ વાતો કહું. પણ વાહરે એની હિમત ! મેં તો ઉઘટા ધમરાવવાનું કર્યું. પણ પોતે કહે ઈશ્વર બધે રખવાળ છે તેમને તો પ્રભુના ભરોસાની વાતને સાચીજ શ્રદ્ધા ।। જ્યાં આગળ ગયો કે પ્રભુજ મદદે આવ્યા.

“ધન્ય મારા તાત !! હે દેવ ! મને પણ એણેજ દૂખમાં પડતાં વેંત બચાવી ।। ધન્ય દીનદયાળ. । ” વિદ્યાએ ફરીથી પ્રભુનો આભાર માન્યો. ને વળી નટવરને કહ્યું “શું થયું ? શી રીતે મદદે આવ્યા !?”

“ગાઉ એ એક ગયા ને એક ગાડું મળ્યું, પાસેના ગામનો મહેતાજી પોતાનું દફતર લઈને બાટવા કરીને ગામ છે ત્યાં ડીપ્યુટી-નો મુકામ હતો તેથી જતો હતો અમારે ભાવતું હતું ને વૈયે કહ્યા જવું થયું. ”

“કેમ વારું ?” વિદ્યાએ પ્રશ્ન કર્યો.

“ડીપ્પુટી શેઠના બાળભાઈ હતા. શેઠ એટલુંતો બાળુતા હતા કે તેઓએ પ્રાંતમાં છે પણ ક્યાં તે ખબર નહોતી, તે ખબર પડવા ને સાથે ગાડું તેમની પાસેજ જતું હતું. મેં તેને કહ્યું કે “બાડું બાડું” અને આપશું ને શેઠને બેશવા દે” બાડું શું? તેણે તો વેઠ-માં ગાડું મેળવ્યું હતું ને વળી એ પણ એકલો હતો તેથી કહે એક-શું કામ તમે બંને આવો બેસો. મારે તો સામું ગમત થશે.

“બીચારો ભલો માણસ.” વિદ્યાએ કહ્યું. કાં ન કહે? તેના ધ-ણીને મદદ કરી.

અડધી રાત સુધીતો વાતો કરીને પછીતો સુષ રહ્યા સવાર માં બાહરે પહોંચ્યા. વાહરે! માધુબાઈ! વાહ! ભાઈ હો તો એવાજ હાલો!! તે પણ પ્રથમ તો ચમક્યા.

“ચમકેજના ? ડોળ જુવે, હાલત જુવે, તો હરેકને આશ્ચર્ય લાગે” વિદ્યાએ ટેકા દીધો, “હા પણ પછી શેઠે બધી વાત કરી તેણે શેઠને ખુબ હોંમત ને સાચાશી આપી.”

“ખરો સમજી માણસ” વિદ્યાએ કહ્યું.

તાકડે પોલીટીકલ સાહેબનું મુકામ પણ ત્યાં હતું. શેઠને તેમણે તેજ દીવસ પાંચ વાગે સાંજે મેળવ્યા, તમારી પરીક્ષામાં તે ૫૨૩ પડે. સાહેબ પણ બેજ મુકાલાતમાં વશ થયા ને ત્રીજે દીવસનો દોહસો રૂપિયાની “વડીયા જપ્તીદારની” જગ્યા આપી!! હાલ ત્રણ મહિના ડોહસો મજશે ને પછી બસે થશે, પોતે ત્યાં ગયા ને મને તમારી પાસે સનાચાર કહેવા મોકલ્યો.”

નટવરની કથા પુરી થઈ. હવે તો તેથી વિદ્યા વિમળાને તથા વ્યંકટરાંમ તથા રાધાલક્ષ્મીને કેટલો આનંદ થયો એજ બાળુવાનું રહ્યું તેની કલ્પના કરવાનું કામ સૂઝ વાંચનારનેજ સોંપીયે છીએ.

પ્રકરણ ૬ હું.

દાહો.

એની મદદે સસ છે, મારે જુઠું સહાય;

ખતલાવું બુદ્ધિ બળે, કે, કોનો જય થાય.

મનમોહનરાયના મુંબઈના માળાનું દીવાનખાનું તમને યાદ છે? હર્ષદરાય જ્યારે ત્યાં બેઠો બેઠોવિદ્યાની બનાવેલી ગજલ વાંચતો હતો ત્યારે તે આપણે બેસી હતા. આજે પાછા ત્યાં આવીએ તો જે ઠેકાણે તે દિવસે હર્ષદરાય બેઠો હતો, તે જગે આજે એક જવાન, પંદર સોળ વર્ષની છોકરી બેઠી હતી અને તે સ્વરૂપમાંતો તેની જગ્યાને શોભાવે તે વીજ હતી પણ ગુણમાં તેથી તદ્દન ઉલટીજ હતી. તેનો પોશાક પારસણાને મળતો સુધરેલી નવી ફેશનનો હતો, તેનું માથું બિઝાકું થઈ ગયું હતું બલકે તે છેડો છાતી ઉપરથી પણ ખસી ગયો હતો, અને તે નિચેથી જતા આવતા લોકોથી દેખાય તેમ બેઠી હતી, છતાં તેનું તેને ભાન નહોતું; અથવા પરવા નહોતી. બુટ સ્ટાકીંગ વાળા એક પગ ભોંય ચુકી બીજો તેના પર આડો ચઢાવી તે પર એક હાથ ફેરવતી ને બીજા હાથથી ચાળા કરતી ને વાત કરવાના સ્વાદમાં લીન થઈ ગઈ હતી. કોનાથી? સામે ગાદી ઉપર તકીયાને અઢેલી એક ગોરી, નડી, વૃદ્ધ ડોસી અડવી પડવી કાળું છાયલ પહેરીને બેઠી હતી તેનાથી, જેટલા ચોજથી આ છોકરી વાત કરતી હતી તેટલાજ ભાવથી ડોસી તે સાંભળતી હતી. આપણે ધ્યાન પહોંચાડ્યું તે અવલ શું વાત થઈ તે તો કોણ કહે? પણ હવે આપણે તે સાંભળીએ. છોકરી બોલતી સંભળાઈ.

“હા માશીઆ કેટલી બધી નોટોને વળી એક ધરેણાનો દાખડો તમારો દેવચંદ આપી આવ્યો! મારી સહી જોડા જોડ રહે છે. તેણે કોનોકાન સાંભળ્યું ને નજરે નજર દીધું; આખો માળો જાણે છે કંઈ છાની વાત છે? મારું તો સાંભળીને પેટ બળી ગયું પણ શું કહે?”

“પણ એની વહુ નહીં જાણતી હોય” ડોશીએ વચમાં પ્રશ્ન કર્યો.

“ એતો મોહે દલાલણ. સહુ આશ્ચર્ય તેમાંજ પામે છે તો. અમદાવાદી હરામ જાદી !! બધાં કરતુકજ તેનાં. પોતાની સહીનું ઘર તે વિના શી રીતે બરાય ? પણ મુરખી નથી સમજતી કે પોતાનું ઘર ખાલી થાય છે અને ઘણી છીનાળવો થાય છે તે તો ભોગ એ ના. એનાં કર્યો એ ભોગવશે પણ મને તો તમારું થાય છે કે આ મ એ ઉડાડી નાંખશે તો તો બે વર્ષમાં પાઈ પણ નહીં રહે, ત્યારે પછી ઘડપણમાં તમારા શા હાલ થશે! અપકીર્તિ થાય તે તો જાણે આ કાને સાંભળીને પેલે કાને કાઢીએ, પણ પેટમાં ભુખ લાગશે તેમાં ભર્યા વિના કંઈ આશરે ? ”

કુટવાને ટેવાએલાં ડોશીએ છાતીપર એક હાથ મારી કહ્યું. ‘ “હાય હાય !! એતો મને જરૂર ચોળાવશે ! મને એમના ચાળા તો આંહી આવી ત્યારથી સારા નહોતા લાગતા. વિમળા અને પોતે બે માણસ સાથે રમે, હસે, બોલે !! પણ હવે તેનો બેદ સમજાયો. બળ્યું, એ પણ દીઠું અણદીઠું કરીએ, પણ આમ ધરમાંથી ઊડાડી નાંખે તે કેમ ખમાય, એ બધું થઈને કેટલાનું હશે ? ”

“ ચાર પાંચ હજારનું ધરેણું ને બાકી એક કવરમાં આઠ દસ નોટા હતી દરેક છેવટ સો સો ની ગણીએ તોપણ આઠસે હજારની તો ખરીજ ? ”

“ હાયરેમા !! બધા હજારોને સો !! ” છાતીપર બે હાથથી કુટી ડોશીએ પોતાનું ગણિત જ્ઞાન બતાવ્યું. “હુંતો મરું; મારા ક્યાં ભોગ લાગ્યા કે ધરમાંથી માંડ પાપ ગયું હતું તે પાછું ઘાલ્યું ! ”

“ તે કંઈ હવે નિકળવાનું છે? માસા જીવતે ભુંસી ગયા છે ના. સહુ પોતાનાં કરે એણે પેતાના બાણેજનું કર્યું પણ તમને કંઈ પોતાની બાણેજનું સુઝ્યું ? સમજે તો તો એણે દેશમાં, નાતમાં, જાતમાં, તમને કેટલાં હલકાં પાડ્યાં !! તમારું શું માન રહ્યું ? ને આ ખર પણ એજ માલીક થયાં.

ખેરા તે તો તેનાં નસીબ. સહુ સમજે કે માસા હતા ત્યાં સુધી કદાચ એનું રાજ હોય, પણ માસા ગયા પુરું પણ તમારું ન આવે એવું અંધેર તો આ ધરમાંજ દીઠું; ને તે પણ ત્યાં સુધી કે આમ છ એક ધરમાંથી ધરેણાના દાબડા નોટાના થોકડા આલ્યા જાય

તોપણ જાણે પરવાજ નથી. આવું આવું તો મેં બે ત્રણવાર સાં-
ભળ્યું પણ બધે જ્યારે ડોશી પણ ભેગી છે એમ વાત ચાલી ત્યા-
રે મારાથી ન સંખ્યાયું તેમાં કહું છું. મારી સહીતો કહે કે એમને પો
તાને કંઈ નથી ત્યારે તું શું કામ હાથઓય કરે છે! પણ પીટીયો
જીવ એવો કે તમારું નકારું સાંભળીને બળ્યા વિના ન રહે! તેમાં
કહી દેવાયું.”

“કંઈ શિકર નહીં દીકરી, તેં મને વખતસર ચેતાવી. આવવા
દે એને ઘરમાં, પછી વાત છે.” “શું કરશો?”

“કરે શું? બસ એ દાબડો પાછો ન લાવે ત્યાં સુધી ખાંડી ન-
હીં ને ખાવા દહીં પણ નહીં.” “ભોળાં છે. એ દાબડો ઘરમાં લા-
વશે ને તીજેરીમાંથી સાટે ડોઢા રૂપિયા પહોંચાડશે.” “તીજેરીની કું-
ચી પણ માગી લઇશ પછી શું? કુંચીયો તો મારી પાસે છેજ. પણ
આતો કોણ જાણે પોતાની પાસેથી આપ્યું હશે.”

“એવાં કાંઈ કાલાં નથી કે ઘર વેચીને તીર્થ કરે! જોજો
ભોળાં થતાં? તમારું ન ચાલ્યું તે આમ ભોળાપણામાંજ! ને હજી
મારું કહું નહીં માનો તો આગળ રખડશો. હું એમની બધી ગતિ
જાણું છું. “પારકે પૈસે દીવાળી” પડકુંચી ક્યાં નથી થતી. તમને
ખબર છે કે માંહે શું શું કેટલું કેટલું છે? કંઈ નોંધ પત્ર છે?”

“હશે તો ખરોસ્તો. પણ મારી પાસે નથી,”

“ત્યારે હોયોને ન હોયો સરખોસ્તો. તમારાથી બનશે તો નહીં.
પણ વચવટી થઇને કહું છું કે કરો તો આમ કરો. બધાં ઘરેણાંની
યાદ કરો, ને તીજેરીમાં પણ જોડા રૂપિયા હોય તેની નોટોજ મં-
ગાવીને તમારી પેટીમાં ભરો, ને આઠે દસે મેળવ્યા કરો. ભલે હું
વળી બે ઘડી વધારે ખોટી થઇને યાદ કરી આપીશ, ને તે સુજબ
પાછું તપાસીને મેળવી આપ્યાં કરીશ. પછી જગતાતું કોઈ
ચોરનાર છે?”

બરાબર મારી ડાહી દીકરી, આજનાં ભણેલાંનો પ્રપંચ અમે
ઘરડાં શું સમજીએ? અમારા વખતમાંતો આવું કશું નહોતું. મા-
રી સાસુતો પેટીને તાળું પણ વખતે નોહેતાં વાસતાં.”

“એતો પેટનાં જણ્યાં હતાં ને આતો પારકાં જણ્યાં. તમને
પેટનાં પારકાંને ક્યાં વેવરો છે?”

“ના દીકરી, હવે મારી આંખ ઉઘડી છે. તેં ઉઘાડી મારી ચ-
તુર દીકરી. ખસ તેં કહ્યું છે એમજ કરીશ. પછી દુકાન જાણે ને એ જાણે.

“હારતો! દુકાનની કમાણી કંઈ ઓછી છે? માસાએ બધું
ખરચ ચલાવ્યું, ઘર બાંધ્યું, માળો બાંધ્યો ને વળી મીઠા પણ ભરી
કરી. એ બધી દુકાનની કમાણીમાંથીજ ના? જલે એ કમાયને ચાહે
એથી બમણું વસાવે. આપણે તેનું કંઈ છે? એમાંથી કંઈ માગીએ
છીએ? પણ આતો આખાં રોટલામાંથી જે કટકો કોર માસાએ
તમારે સારૂ રાખેલ છે તેમાં પણ દાંનત બગડી ત્યારે મારાથી ન
ખમાયું તેમાં કહ્યું. નહીં તો મારે શું છે? મારે કશાનીએ આશા છે?

“ના મારી દીકરી, માફ બધું તારૂંજ છે. એ પારકાંતો જરૂર
મને રડાવે જે આપ પીઠ પછવાડે ચોરી કરે તે કબજે પડે તો શું
મુકે! હવે હું બરાબર સમજી. પ્રભુએ મને વેળાસર સુમતિ સુઝાડી;
કંઈ ફિકર નહીં; આવવા દે એને, પછી વાત.”

“હા પણ જો જો મને વચમાં હોમતાં? આ દાગીનાની વાત
આજ તો ટાળજો.”

“કંઈ ફિકર નહીં જો એ આવ્યો” દાદરપર પગરખાંનો ધ-
બકારો સંભળાયો ને જેઠ ચૂપ થયાં. કોણ આવ્યું? વાંચનાર પણ
કહેશે કે હર્ષદરાય.

આપણે એકજ પ્રકરણના ફેરફારમાં જે વર્ષ કુદી ગયા. તેનો
ઇતિહાસ ટુંકામાં પતાવી દઇએ.

હર્ષદરાય વડીયા જમીંદાર થયાના ખર્ચ જુનાગઢ તુરત પહોં-
ચ્યા. સહુને ખાત્રી થઈ કે તે હવે માહાલક્ષ્મીને નહીં પરણે તેથી
તેને વૃજવલ્લભ નામે એક ત્યાંનાજ ગ્રહસ્થનો દીકરો તેવામાંજ મે-
ટ્રીક્યુલેશનમાં પાસ થયો અને રંડાયો હતો તેની સાથે લગ્ન કરી
દીધાં. બે મહીના સુધી તો મનમોહનરાયનો ગુસ્સો ન ઉતર્યો, પણ
આખર તેમને તે જિતારવાની ફરજ પડી. પોતાની તખ્તીયત દીવસે
દીવસે બગડતી ચાલી, અવસ્થાએ પણ થકવ્યા, એટલે ગુમાસ્તા વ-
સું મુંબાઇનું તમામ કામ રાખવું તેમને સલાહ ભરેલું ન લાગ્યું.
બે માસમાં કેટલીક અવ્યવસ્થાનાં બીજ રોપાયાં. દીર્ઘ-દૃષ્ટિવાળા એ
વ્યાપારીએ જાણ્યું કે જો તે વેળાસર નહીં એતે તો પરિણામે એ
અવ્યવસ્થા તેના ધન અને તેથી પ્રાપ્ત થએલ આબરૂનો તેની આ-

ખર અવસ્થામાં નાશ કરશે. શેહેરના સારા માણસોએ પણ તેમને એજ સલાહ આપી કે “છોડ ક છોડ થાય માવીતરે કમાવીતર ન થવું.” તેમજ થયું. પોતેજ વ્યંકટરામને લખી હર્ષદના લગ્નનો દીવસ ઠરાવ્યો ને અમદાવાદ જ્યાં વ્યંકટરામનું મૂળ નિવાસ સ્થાન હતું ત્યાં લગ્ન થયાં. મનમોહનરાયે “વરના ‘આપ’” થવાનો લ્હાવો લીધો. પણ ચંપક લક્ષ્મીનો રોશ તુરત ન હત્યો. પ્રથમ તો તેમની પ્રતિજ્ઞા હતી કે એ વહુનું મારે મોં ન જોવું, પણ કંઈ મુંઝવણ મોં ન જોવું એવી પ્રતિજ્ઞા નહોતી. તેથી તેઓ મુંઝવણ આવ્યાં. સહુ મુંઝવણ આવ્યાં.

સિંહ કે હાથીને પણ માણસ વશ કરે છે તો ડોશીના શા બાર હતા. વિદ્યાના વિનય અને ચતુરાર્થએ પથ્થર જેવાં ડોશીને મીણુ જેવાં કરી દીધાં. તેમણે ગઈ ગુજરી વિસારીને વિદ્યાપર મન મૂક્યું. ડોસા પણ હવે છ મહીના કાઢે તેમ નહોતા એટલા અંતે ભલાં ભુડાં તોપણ એજ ઘડપણમાં ચાકરી કરશે એમ તેઓ સમજ્યાં. ને તેથી હર્ષદના નામનું વારસાપત્ર થવામાં વાંધો આવ્યો નહીં. વીલ થયું. દેશનું ઘર અને ઘરેણું ડોશીને હીરસે આવ્યું. પુન્ય દાનની રકમ પણ સારી કાઢી અને મીલ, દુકાન તથા માળાનો માલિક હર્ષદ હત્યો.

ડોસા જાણે એ વહેંચણુ કરવાનીજ વાટ જોતા હોય તેમ તે થયા પછી એ માસેજ સ્વર્ગે પધાર્યા. મહીનો નોહોતો થયો ને વ્યંકટરામ કોલેરામાં બેઠી ગયા. રાધાલક્ષ્મી તો તેના વિયોગ દુઃખમાં આઠેજ દહાડે પુઠે થઈ. સતીએ સાચો પ્રેમ સિદ્ધ કરી તેનો સ્વર્ગમાં મેળાપ કર્યો. વિદ્યા દુઃખી થઈ! તેને માતૃપિતાનો અચાનક ધા બહુ જખરો લાગ્યો. પછવાડે કંઈ ઝાઝી મીલકત પણ ન નીકળી. જે નિકળ્યું તે વિદ્યાએ તેમની વાંસે વૈરાગ્ય વૃત્તિથી પુન્યદાન કરી દીધું. માત્ર ઘરેણું પોતાસાથ રાખ્યું. હર્ષદે દુકાન સંભાળી, મીલ સંભાળીને વિદ્યાને પણ સંભાળી. તમામ રસ્તે પડી ગયું. ડોશી તો દેશમાં ખૂણે મૂકવા ગયાં હતાં એટલે અહીં કંઈ ખીજ નવાણુની થઈ નહીં. વિદ્યાને માતૃપિતાના વિયોગનું દુઃખ પણ હતું ને ખીજ મમથી ધણીનું મન માન્યું સુખ પણ હતું; એટલે એવી સામાન્ય સ્થિતિમાં વાંચનારને શું ખતાવવું એમ સમજી તે મૂકી દીધી.

ડોશી વર્ષદીવસ દેશમાં રહ્યાં, ત્યાં તેમની પૈસાની પુતળી,

લક્ષ્મીની લોભી, માહાલીએ બરાબર હાજરી પૂરી. તેની માએ પણ દુઃખમાં ભાગ લીધો. ને તેમાં વધારે ખુશામત કરવાનું કારણ ડો-શીનું ધન હતું. પ્રથમતો ડોશીએ વિદ્યાનું વાંકું ન સાંભળ્યું. પણ પથ્થર પણ દોરડે છેદાય તો ભોળી ડોશીને ભરમાતાં શી વાર!! આખર તે વિદ્યાને મ્હાવામાં ભૂલ કરે છે, તે ચાહે તેવી તોપણ પર છે, અમદાવાદી ફરંદી છે, તેને વારસ થવા ફ્રેસલાવી હશે, એમ મન માન્યું મા દીકરીએ મળીને ડોશીને અનુમાન તો કરાવ્યું પણ તેની ખાતરી કરાવ્યા વિના વિદ્યાને આંખે પડ્યા વિના-પેતાનો અર્થ સરે એમ નહોતું.

વર્ષ પુરું થવા આવ્યું. હર્ષદ વરસી વાળવાને ડોશીને તેડવા જુનાઘઢ આવ્યો. મહાલુએ જાણ્યું કે હવે તો ડોશી પાછી હાથમાં-થી જશે. વિદ્યા જરૂર તેને પાછી વશ કરશે તો આખા વર્ષની મહેનત અલેખે જશે, માટે કંઈ યુક્તિ કરવી. વળી પોતે હર્ષદને પરણી હોતતો મુંબઈની સહેલ કરત એ હેંશ પણ મનમાં રહી ગઈ હતી. તેને ભણેલી સુધરેલીને સુધરેલા શેહેરમાં વસવાનું બહુ મન થતું હતું. તે બ્યારે ને ત્યારે પોતાના વરને એ દરખાસ્ત કરતી. તે હાલ એ-ક. ઇ. એ માં પાસ થઈ હર્ષદ સાથેજ મુંબઈથી દેશમાં આવ્યો હતો. મૂળે નરમ દીલનો માણસ એક વાર બૈરી મરી ગઈ એટલે બીજી બૈરીને ઘણીજ અમુલ્ય વસ્તુ સમજતો હતો. તેમાં વળી તેને દીકરું જન્મને થાળી આવી હતી. કરંપી, કઢંગી, અભણ બૈરી જન્મને રૂપાળી-ભણેલી સુધડ માહાલીથી મહાલવાનું મળ્યું હતું. એટલે તેના મનમાં એમ પણ રહેતું કે જીંદગી અચળ છે. આજે છીએ ને કાલે નથી. તો શું વૈતરું કરવાજ દુનિયામાં પેદા થયા હતા? અંતે મોહનીના મોહમાં ફસાયો ને ભણવું પડતું મૂડ્યું. નોકરી લેવા ધાર્યુંને તે મુંબઈમાંજ જોઈએ. તેણે પ્રયાસ કર્યો. હાઈસ્કૂલમાં એંશી રૂપીયાની આસીસ્ટન્ટની જગા તે ચાલાક વિદ્વાનને તુરત મળી કે ડોશીને ત્યાં ગયાને માસ પણ પુરો નહોતો થયો ને માહાલુ મુંબઈ પહોચી; ડોશી પણ પોતે પરદેશમાં એકલાં હતાં ત્યાં પોતાની ભાણેજ આવી જાણી રાજ થયાં.

આંહીતો હવે વિદ્યાની ચડસા ચડસી ચાલી તેનાં ઘરેણું મ્હા-લુ જુએ ને કરે વૃજવલભપર તગાળે!! વૃજવલભે પણ ધાર્યું કે

એને જો વિદ્યા જોટલું સુખ નહીં આપું તો એના મનમાં જરૂર એમ ઓછું આવશે કે હું હર્ષદને પરણી હોત તો આમ ન થાત તેથી તે ભલા અને નરમ માણસે મહાલુના કોડ પુરા કરવા માંડ્યા. માહાલુ બાંધને નોહોતાં સાસુ ને ન મળે સસરા; ધણી પાસે બાપના વખતની વીશ પચીશ હજારની દોલત હતી. તેનો કુખજો આવભાવ-ને કટાક્ષ કરી છ મહીનામાં લીધો. તીજોરીની કુંચીની માલીક થઇ તો પણ ચડસ પુરો ન થયો. બે ચાર વાર રોષ રીસાઈને ધણીને કરજ કરાવીને પણ દાગીના લીધા, પણ હવે એથી વધારે ધણીને કોઇ ધીરે તેમ નહોતું. ધણી આપી શકે તેમ નહોતો, એટલે તેને વહેતો મૂક્યો.

ડોશીની દોલતપર તો તેને બાળક પણથી ડોળો હતો. હવે તેણે તે સંપાદન કરવા કમર કસી ડોશીની ચાકરી કરવા, હાજરી પુરવા, માંડી પણ તુરતજ લાગ ફાળ્યો નહીં. સીધી રીતે દાવ ન પહોંચ્યો ત્યારે છીડાં શોધવા લાગી તે પણ ન મળ્યાં. પ્રપંચ કરવા ધાર્યું તેમાં કાંક હકીકતની મદદ જોઇએ. એક બીના બનીને તેનો તેણે મનમાન્યો ઉપયોગ કર્યો. વિમળાનો સસરો ધણો ખરચાળ હતો તેણે કરજ કર્યું, પોતાની બાયડીના દાગીના કુંકી ખાધા; પણ કરજતો તો પણ રહ્યું; પંદરસેંહનું હુકમનામું થયું, ને લાજ જવા વખત આવી. ભલી વિમળાએ દોડ કરી પોતાનું જીવન.—સ્ત્રીધન—પદ્ધતિ આઠસેંહ-માં અડાણે મૂક્યું તો પણ સાતસેં ખુટ્યા. લાવવા ક્યાંથી ? વિદ્યા પાસે ગઇ તેણે મદદ કરવા વચન આપ્યું હર્ષદને કહ્યું. તે ભલા માણસે પંદરસેંહે પુરા આપવા ગોઠવણ કરી. ઘરમાંથી તો ન આપવા; ડોશીની સંમતિ જોઇએ તે ન મળે. પોતાની ખાંનગી કમાણીમાંથી તે કહાડયા. પોતાના ગુમાસ્તા દેવચંદ સાથે તે મોકલતાં વિમળા પાછા ન વાળે તે સાર એવી યુક્તિ કરી કે તે પ્રથમ વિમળાના નામથી જ્યાં તેનું પદ્ધતિ અડાણે હતું ત્યાંથી તે છોડાવી તે પછાનો દાખડો તથા બાકીની સાતસેંની નોટો તેને ઘેર જઈને મુકીજ આપ્યો. પડોસણે તે જાણ્યું ને માહાલીને વાત કરી ! ખરી વાતની ખબર સહુને ક્યાંથી હોય ! માહાલીની સહી પણ મહાલી જેવીજ ! તેણે ધર્મથી એકની બે કરી ને માહાલીએ તો બેની દસ કરવા સાથે હર્ષદે બ્લોચારની દોસ્તી માટે એ આપ્યું એમજ ઠરાવી પાડ્યું.

હવે આપણે બરાબર સમજ્યા કે માહાત્મ્ય મુબઈમાં શી રીતે? આ વાત થઈ તે શું! હવે શું થાય છે તે જોઈએ.

હર્ષદને સ્વપ્ને પણ ખબર નહોતી કે તેના એક પરોપકારના કૃત્યને વ્યભીચારનો પોશાક પહેરાવી તેના સામું લઢવા તેને દુખ દેવા માહાત્મ્યે તેની માંમીના દીલમાં મુક્યું છે !! આનંદી માણસે આવતાંજ આનંદમાં પૂછ્યું “કેમ આજે માસી બાણેજ શું મનસુઆમાં પડ્યાં છે?”

કાદવમાં ઈંટ નાંખતાંજ છાંટા ઉડ્યા. ડોરી ભભક્યાં.

“અમારા મનસુઆ અમારા મનમાં ને તમે ધાર્યું કરો. ડોસાએ અધવચ્ચ રજાળાવી હવેતું બીખ માગતી કરવા બેઠો છું તે એકે સામડું બધું ઉડાડી ફના ફાતીયા કરીને તું નાનકશાઈ થાને મને ભૂલેશ્વરમાં મુકી આવ”

કંઈ ખરચની વાત છે એમ સમજી હર્ષદે બચાવ કર્યો. “મામી હવેતો મેં ખરચ બીલકુલ કમી કર્યું છે. જુવો રસોઈયાને પણ રન્ આપી છે ને એજ રાંધે છે.”

મામીનો હીસાખ ઉલટોજ હતો. “તેમાં શું? કંઈક સાધ નહીં જન્ય રસોઈયાનેતો રન્ આપી તે ન આપ્યા બરાબરજ છે. ખરચતો એટલું ને એટલુંજ ગાય છે. લાકડાનો પાર નથી રહેતો. ધીના રેલા રસોડામાં ચાલે છે. રોજ તપેલાં ભરી ભરીને ઘાટીને અપાય છે. બીગાડમાં બાકી તો નથી”

“તમે એ દુઘ્ધા શું કામ રાખો છો. હા કંઈ કાચુ ખારં કે વહેલું મોડું થતું હોયતો, કહો રસોઈતો બરાબર જાણે છે?” ડોસીથી તેનો જવાબ ઉલટો દેવાય તેમ નહોતું ત્યારે રૂખજ મરડી.

“ધૂલ જાણે છે? એક રાગડો તાણી નાયકાની પેઠે ગાતાં આવડે છે” એ પણ અપલક્ષણ! તેની પાછી દલીલો છે તે જુવો “ન લાજ ન મરજદ નિચે લોકો સાંભળવા એકઠાં થાય તે હુંતો શરમાઈ મરંછું પણ શું કરં? ખારં કશું કોણ માને? બવાડા માંજાજ છે તો પુરા કરો, વિધાને વિમળાની સાથે તું પણ જોડે સારંગી લઈને નાચવા જ એટલે પૈસા આવશે તેમાં બેઉ સોખોના કોડ પૂરા થશે ને મારા ઘરમાંથી ચોરી થતી અટકશે” વાતને મરડી પોતાની મુદાની વાતપર આણુવા ડોસીએ પ્રયત્ન કર્યો.

હર્ષદ ખરી વાત ન સમજ્યો. તોપણ તેણે હુંકં કરવા ક્ષમા કરી. “અમારેતો પૈસા નથી જોઈતા”; પણ ડોશીતો તેથી ઉલટાં વધારે ભભક્યાં. ગરીબ ખીચારો ! શી રીતે ખોલે !

“તારે નથી જોતા પણ મારે જોઈએ છીએતો ! બસ નિકળ મારા ઘરમાંથી નહીંતો કર જુદી; ત્યાં સુધી જમુંતો હરામખાડું નહીંતો અફીણ ખાઈને કે રાત વરત બારીએથી પડતું નાંખીને મરીશ. આ દુઃખ મારાથી નથી ખમાતું.”

હર્ષદ ઘભરાયો તેણે વિચાર્યું કે શા સાફ આ તોફાન છે તે સમજાય તો હમણું રસ્તો કશું ; રોગ ઓળખાય તો તુરત શું ઓસડ થાય; માટે તેણે હુંકંજ પૂછ્યું “પણ છે શું ?” હવે ભરમ ફુટ્યો.

“પેલી વિમળી ! રાંડ છીનાળ ! ને દાખડોને નોટો પહોંચાડી તે હું બધું જાણું છું. વહુને તો અક્કલ ક્યાં છે ? હાથે કરીને ધણીને છીનાળયો કરે છે તે આગળ પામશે ! તે તો ભોગ એના પણ મારે એમ ઊડાડે નહીં પાલવે !”

હવે હર્ષદ સમજ્યો કે તેના પરોપકારનું નામ છીનાળું પડ્યું છે ! હરી હરી ! ! તેને આ બોલ બાણ જેવા લાગ્યા તો પણ તેણે ધીરજથી તે સહ્યા “પ્રભુ પ્રભુ કરો ! ! એતો મારી બેન છે તમને આ કહ્યું કાણે ?”

“કાળાચોરે કહ્યું. શું તારે તેને ફાંસી દેવી છે ? પીટયા દેવાળીયા ! પાળીપોળીને બોલે લીધો તે આ દહાડા માટે ?” ડોશીએ તો પાંપણ તળાવડી ભરી. હર્ષદ પીગળ્યો. તેનું ચાલે તો આ વખત તેનું બધું આખી નીકળી અલગ થાય. અને તેજ વિચાર તેણે જણાવ્યો.

“આપ શું કામ આટલાં દીલગીર થાઓ છો, આપને ઠીક ન પડતું હોય તો હું જૂદો થઈ. ને આપ બધો સામાન તપાસો લ્યો એમ છતાં પણ આપનું અહેસાન હું નહીં જૂલું.”

ડોશીને તે પણ મંજુર નહોતું. અરે ! ઉત્કુંડ વાંકુ પડ્યું “જા-ભડી તો ધણી સાજ છે પણ તમાં વળ્યું શું. અહેસાન નહીં ભુલું કહે છે તે ખરું કે મારાં કાળજાં શેકે છે એ ખરું ! જૂદો રહું ? હું પણ જાણું છું કે પાંચ પૈસા હજી મારી પાસે છે તેની લાલચે વળગી રહ્યો છે નહીં તો વહેલો જૂદો રહેત. જૂદો રહું ? શરમા-

તો નથી? માવડી તો ઘોડીયામાં મારે માથે વેઠ નાંખીને મુઠીને આપ પણ વેરાગી થઈને દુનીયાં પાર ગયો; તે મેં પાલીપોશીને મોટો કર્યો છે! પરણ્યો, મુખ્તીયાર થયો, તે હવે મારાં કાળજાં શે-કીને બદલે વાળે છે ને વળી નૂદો રહેવાનો ડર બતાવે છે! ચાલ રહે નૂદો! મારો વલી ઈશ્વર છે. ઘડપણમાં હવે તારી રાંણીના હાથની કુતરાંને નાંખે તેની બળી ઝળી રોટલી નહીં પામું તો પડતી આખડતી હું મારે ઢેખરું કુટી ખાઈશ ને છેક ચાકીશ ત્યારે વળી પરમેશ્વર છે. તું શું કરે ભાઈ આજનો વખતજ એવો છે કે “ગુ-ણનાભાઈ દોષ” હવે તો ડોશીએ દુસકા મુંકવા માંડ્યા.

હર્ષદ પણ ધમરાયો “કરવું શું” તે છેક લાચાર થઈ ગયો ક્યાં જોગ લાગ્યા તે આ વારસો કમુલ્યો એમ તેના મનમાં આવ્યું પણ ડોશીની ચાકરી કરવી એ તેની ફરજ છે એ પાછું તેને સ્મરણ થયું એટલે તેણે નક્કી કર્યું કે એ જેમ કહે તેમ કરવું એજ માર્ગ. પરીણામ ગમે તેમ થાય; ડોશીને પણ એટલુંજ જ્ઞેતું હતું તે આ પ્રમાણે જુદાં જુદાં બાણ મારી હર્ષદને ઝીતી શક્યાં. હર્ષદે હાથ જોડી કહ્યું, “આપ દુખી ન થાઓ જેમ કહો તેમ કરવા હું તૈયાર છું.”

“હે ત્યારે તીજેરીની કુંચીને ખા સમ કે તારે તેમાં હાથ ન ધાલવો” ડોશીએ વખત અને વચનનો લાભ લેવા હાથજ ધર્યો હર્ષદે પણ ધમરાટમાં કલેશ દુંકો કરવા તુરત કુંચી છોડીને આપી અને પ્રતિજ્ઞા કરી એટલે તો ડોશી વળી કુંચીના ભારથી તાજવું નમ્યું. હર્ષદના લાભમાં નમ્યું, ને તે તેમના બોલવાથીજ જણાયું “હવે તું તારે ગમે તે કર. ચાહે વિમળાનું ઘર અભરે ભર. મારે તેની કંઈ તથા છે? દુકાનને મીલ દુઝે છે તે ભણે પ્રમુ તને દસગણી કમાણી આપે, હું તેમાં બોલું તો ચોરનો ન્યાય તે મારો ન્યાય.

ઘોડીવાર ખડ ખડાટ ચાલ્યો પણ તે હર્ષદના ગેર લાભમાં નહોતો; આખર તે જાંખ્યાં સહુ જાંખ્યાં જમ્યાં ને સેમાધાની થઈ ગઈ.

પંદર દિવસ તો રગડ દગડ ચાલ્યું પણ પૈસાનો અપ ડગલે ડગલે પડવા લાગ્યો; મીલ અને દૂકાન દુઝતી હતી એ વાત ખરી પણ તેને તીજેરીમાંથી ખાણ તથા ખડ મળતું હતું તે બંધ થયું; બીજેથી પુર કરવું એ કામ કઠણ હતું ને તેથી એ દુઝણને વખતે લુપ્તમ રાથી સોસવું પડે એવો ભવ વારંવાર થતો. જેમ દીવસ જતા તેમ

એ ભય વધતો હતો ને જો તે લાંબા અરસા સુધી ચાલ્યો હોત તો બેશક ખરો પડત. પણ વચમાં ત્રીજું તાન એવું જાગ્યું કે જે એ ભયના પરીણામ રૂપ જ નિવડ્યું.

એક દિવસ સાંજે છ વાગે વાત ચાલી કે વૃજવલ્લભ નાશી ગયો. તેણે વહુના કહેવાથી ગંગા ઉપરાંત દાગીના કરાવ્યા તેનું હુકમનામું તેના ઉપર બજવા વખત આવી એટલે તે નાહો. હર્ષદરાય તો કોટમાં ગયા હતા. વિદ્યા વિમળાને ઘેર મળવા હમણાંજ ગઇ. માહાલુ અંપક તથા ગંગા પડોસણ ત્રણ જણ એજ દીવાનખાનામાં હતાં.

ગંગા બોલી તે સાચા બોલી હતી “તું ના પાડે તેણે શું થયું? બધું ગામ તો તને ફિટકાર દેછે!!”

માહાલીએ બચાવ કર્યો “ગામને મોટે કંઈ ગલણું બંધાય ? આ પરી ફજેતી કરનાર એકજ જાહેર ખખર છે. અને તે પોતાની એમ ઠાંકવા મારે માથે પાડે છે. ભણે પાડે મેં આજસુધી સહ્યું તેમ હજી સહીશ. સાચળ ઉઘાડીયે તો આપણે નાગાં દેખાઈએ. બાકી જ્યાં મૂળે રૂપીયોજ ખોટો ત્યાં પારખનો શો વાંક કાઢવો.”

ગંગા સાચી ધુચવાણી; તે કંઈ ન સમજી “તું શું” કહેવતો ભરડે છે. મને કંઈ નથી સમજાયું.” જવાબમાં માહાલીએ જખરૂં બાપણ આપ્યું. “કોઈ પણ તે ન સમજે એવું છે. પણ તમે ધરનાં છો માટે કહું છું. વિમળાને જેમ હર્ષદ લખનેં બેઠો છે, તેમ એને વિદ્યાએ ગળે બાંધ્યો હતો. અમે નિત્ય પથ્થરના દેવનાં દર્શન કરવા નહોતાં જતાં પણ એ મનુષ્ય દેવને પ્રસન્ન કરવા જતાં હતાં. માહાલક્ષ્મી અમારું સંકેત સ્થાન તેથી આજે પણ બિચારો ધભરાંણો ત્યારે ત્યાં પુંઠે આવ્યો. અને મેં પણ દાગીનાનો ભેદ તો ત્યારેજ જાણ્યો. હું રોજ નવનવા દાગીના જોતી ત્યારે પોતે મને કહેતી કે મારા પિયરના છે. બલાઇ ખાંટવા મને પણ પેહેરવા દેતી ને ધણીને પણ એમજ ઠગતી. તેનું દલાલું કરતી એટલે ધણી તો સમજ તો કે મારી બૈરી જેવું કોઇ છેજ નહીં. પણ પોતે રાંડે મારી પાસે પણ એજ કર્મ કરાવ્યું. આ ધરમાં મારે એટલા માટેજ પડી રહેવું પડતું. પણ શું કહું બેન ? કોને દુઃખ કહું ? ધણીનો કોઇ ધણી છે ? મેં ધાર્યું ક્યમે કરતાં મારે ધણીનું સુખ રહે. પણ જેને સગાઇ થઇ

તે ન સંખાઇ તેને પરણ્યો ધણી કેમ સંખાય. મારે ને એને પૂર્વ જન્મનાં વેર હશે તે આ ભવ પૂણ્યાં, માંડે ધન પણ લીધું, ધણી પણ લીધો, ને આખર હતો તેને પણ નસાડ્યો આ ટાંણે હું વિધવા થઈ એને કંઈ છે?” પાંપણ તળાવડી ભરી “મને કંઈ ધરેણું ધરાવ્યું હોય તો મદદ કરેના! એસીમાં સાહતો ખરચ થતા ને બાકી વીશ રહેતા તે પણ એ દેવીનીજ સેવામાં જતા.”

તે તો વધારે કહેવા જતી હતી પણ ગંગાને ગળે તેની વાત ઊતરી નહીં. નજ ઊતરે. તેણે તેને અટકાવી પૂછ્યું “તું કહે છે એની કંઈ સાખીતી.?”

“હા મારા રૂઝ શું! ગાડીવાળો હતો, અમારો ચાકર હતો, સહુના રૂઝ બોલી કે “વખત તંગ છે ને ઘર દુર છે નહીં તો હું દાગીના આપત ” માહાલુએ પુરાવો તો કમુવતનેજ બતાવ્યો.

ગંગાને ગળે તે વાત ન ઊતરી તેથી બોલી “એમ હોયજ નહીં એ વાત કદી ન બને.”

માહાલુએ તો જળપરી હીંમત બાંધી “વાર એને મોઢે કમુલ કરાવું પડી? બેન, એ છીનાળવા પતીની ક્યમે કરતાં મારાપર પ્રીતી રહે માટે હું તેની દુતી થઈ. મેં દુનીયામાં મારી ફજેતી કરાવી ને તેની એજ ઠાંકી પણ આખરે ધર્મી પર ધાડ નેં કસાધને ત્યાં કુશળ થયું. હું આજે હાથ ધસતી ને લોકોના દિટકાર સાંભળતીજ રહી ને એને તો મદદો મળ્યો ને ઉઘટી નીરાંત થઈ. ધણીખમાં મારી મારીયાને! તે પેટની દીકરીથી અધિક ગણે છે. નહીં તો આ પરાયા પરદેશમાં ઇશ્વર વિના મારું કોઈ પણ હતું? તમને એમ માફ સાચું નહીં વસે. તમે મારી સાથે ચાલો હજી તો પ્રભુ કરશે તો એક બે ચીડી તો એના ટેબલમાં પડીજ હશે.”

ગંગાનો હાથ ઝાલીને માહાલી હાડી. તેને ખેંચી તે પણ તણાતી સાથે ગઈ. વિદ્યાની કોટડીમાં તેના ટેબલ પાસે આવ્યાં. આજુ બાજુ જોયું. કુંચીનો લુમબો એક ખીંટીમાં ભરવ્યોજ હતો તે ઉપાડ્યો; ચાર પાંચ કુંચી બદલતાં એક લાગી તે વડે ટેબલનું ઉપરનું ખાનું ઊઘાડ્યું, તેના કાગળો શીદ્યા, ને તેમાંથી એક ચીડી નિકળી, ગંગાએ તે વાંચીને વિચારમાં પડી. તે બબડી “વાત તો

મળી. આ શું હશે ?” માહાલી ટેબલ પાછું હતું તેમ ખંધ કરી તેને ચંપક પાસે ઢસડી લાવી.

ચંપકને તો બાણેજ પર વિશ્વાસ હતો. વળી તે કંઈ બજ્યાં નહોતાં કે ચીકી વાંચે તેથી, હતાં ત્યાંજ બેસી રહ્યાં હતાં તે હવે બોલ્યાં “કેમ પથ્થર પલળ્યો કે ? તમને અમારું તો કદી સાચુંજ નહોતું વસતું બાપ અમારે કંઈ દુસ્મન લેવા જવાં છે ? ઘરમાં છાતી ઉપર પગ દબ ખાય છે, પીયે છે, માણે છે, ને બાળે છે ! રોષ કળ-કળીને રહીએ છીએ ! પરદેશમાં એકલાં શું કરીએ ? અમારે સાચું પણ કોણ માને !

માહાલીને શૂર ચઢ્યું હતું. તે તો હજી પોતાની સમ્યાઈ કપ્પુલાતથીજ સિદ્ધ કરાવવા બોલી. “ગંગા બેન હવે એ આવે તો તમે એકલાં અજાણ્યાં થઈને એટલુંજ પૂછજો કે એ ત્યાં આવ્યા હતા ? તે આ શબ્દો કહ્યા હતા ?”

મેંમાંજ વાત હતી ને ગાડીના ઘોડા ખેંખેયા. વિદ્યા આવી. ગંગાને તો બહુજ ધ્રુચવણ થઈ, કારણ તે પ્રમાણીક પણ આખર બોળી સ્ત્રી હતી. તેના મનપર આ વાત તુરત સજ્જડ ચોંટી બેઠી હતી. તે વિદ્યાના સામી ગઈ; દાદર વાળા ખંડમાં દાદરના મેં આગળ તેને અટકાવી. ધીમે ધીમે વાત ચલાવી “અલી બેન જરા ઠેરતો ! સાચું કહે તો એક વાત પુછું !” ગંગાએ પ્રશ્ન કર્યો.

“કદી જુહુ બોલી છું ?” સદા સાચા બોલી વિદ્યાનો સામો પ્રશ્ન વાજળી હતો ?”

ગંગાએ પ્રશ્ન કર્યો “માહાલુનોવર તમારી પાસે માહાલક્ષ્મી આવ્યો હતો.

વિદ્યાએ વાત ટાળવા માંડી “બેર હવે તેનું શું છે ? તમને કોણે કહ્યું ?”

ગંગાએ જવાબ દીધો “કાળા ચોરે; મેં સાંભળ્યું કે તેં એને કહ્યું કે “વખત તંગ છે ને ઘર દુર છે નહીં તો હું દાગીના આપત.”

“વારૂ હવે તમારે એ પંચાત કરીને શું કરવું છે.” વિદ્યા આમ બોલી જવા માંડી ગંગાએ તેને વધારે બહેમ પડવાથી અટકાવી અને ફેસલાવી.

“મારા સમ ! મારાથી પણ પડદો ? તું મને કહેવી જાણે છે ?

એમાં શું? એતો હોય! મને પણ થોડી તો ખબર પડી છે. ત્યારે હવે તું મારાથી શું કામ છુપાવે છે! મને કહેવામાં કંઈ હરકત થવાની છે?”

“હશે હવે કહ્યું તો શું થયું કંઈ આપ્યા તો નથી” આમ કહી તે ઉપર ચઢી આગળ વધતાં માંહે માહાલુને જોઈ, ગંગાએ હાથ છોડ્યો નહોતો વિદ્યા તે છોડાવતી બોલી “મૂંઝા બેન મુંઝા મને જવા દો, જુવો પેલાં માહાલુ બેન બેઠાં છે તે વળી વાત કરતી જાણશે તો મારા પર વધુ ચીડાશે. એ વાત પ્રભુ માટે પડતી મુકજો. મારા પર કૃપા કરીને ન કાઢશો, નહીં તો આપે મારા પર બળી જાણી રહ્યાં છે ત્યાંજ લટવાને તૈયાર થઈ ગયાં હતાં, તે વળી આંહી માશીની હેમાયતે પુરું કરશે.”

ગંગાની ખાત્રી થઈ ગઈ તે બોલી ઉઠી “વિદ્યા વિદ્યા !! તું આ શું કહે છે? આતે હોય !!”

વિદ્યા પરાણે હાથ છોડાવી બોલી “હશે હવે તેનું શું છે! મારા સમ બેન જો એ વાત કોઈ દેખતાં છેડા તો” એમ કહેતી પોતાની કોટડીમાં ચાલી ગઈ.

ચીડી તો ગંગાની કાંચળીમાંજ હતી તે જો વિદ્યા ના પાડે તો તેને ખતાવવાનો વિચાર હતો પણ વિદ્યાએ તો કબુલાત આપી. એખી જેવી જેઠાએ તેવી કબુલાત આપી! હવે શક શો રહ્યો? અકલથી વિચારીએ તો ઘોળા દિવસને અંધારી રાત સમજવા જેવો. શું વિદ્યા જેવી સ્ત્રી આવું કામ કરે! કોણ જાણે. હકીકત જબર-સ્ત તેની વિરુદ્ધ છે. સ્ત્રીની મતી પાનીએ. કોણ જાણે માહાલુના પ્રપંચથી માહાલક્ષ્મી જેવા એકાંત સ્થળમાં તે ૧૨સાઈ ગઈ હોય, ભૂલ થઈ ગઈ હોય; જે પછી ઘરેણાંના ગાંડડાએ તેને લોભાવી હોય! તેને બ્રષ્ટ કરી હોય, તો પછી રહ્યું શું “એક છીંદ્ર તો વહાણુ ખુડાડેજ” તેમ પછી આવું થયું હોય તો શું આશ્ચર્ય! વિદ્યાની મુખની કાન્તીતો એવી શંકા કરનારને પણ બાળીને ભસ્મ કરે એવી હતી પણ ગંગાને તો આ વખત તેની ચીડી, બોલવાની વાત સંતાડવાની, માહાલુથી લટવાની—તથા ડરવાની હકીકતથી સોજો આંના ખાત્રી થઈ!! ધીમેથી માહાલુ તથા ચંપકે પણ તે સાંભળ્યું ને તેથી તેમને અતી આનંદ થયો. કારણ ગંગા વિદ્યાની સખી હતી.

તેના ઉપર હર્ષદનો પણ સંપૂર્ણ વિશ્વાસ હતો. હરેક વખત ધરના ઠંઠામાં તે તેનું કહેવુંજ પ્રમાણુ ગણતો. તેને ગંગાની પ્રમાણિકતા તથા સત્યતાની અનુભવ સિદ્ધ ખાત્રી થઇ હતી એટલે આ વખતે ગંગાની ખાત્રી તે હર્ષદનીજ ખાત્રી તેઓ સમજ્યાં. અને તેથી તેઓ હવે બહુ ઇતેજારીથી હર્ષદની વાટ જોવા લાગ્યાં ! ભાગ્ય તે- મનુજ સવળું હતું એટલે ધાર્યું થયું. હર્ષદ આગ્યો ને તુરત ચંપક બોલી.

“અલ્યા ભાણા ! પતિવ્રતાનું મો જોતાં પહેલાં તેનાં સુકૃત્યોનું મોં જોતો જા. એટલે પછી તેના મોંની પૂરી કદર થશે.” હર્ષદ કશું ન સમજ્યો. એટલું જાણ્યું કે આજે વળી કંઈ છે.

“કંકાસે ગોળાનું પાણી પણ સુકાય. આજે વળી શું તોફાન છે ?” પૈસાની મુઝવણીથી તે ધભરાએલો આવ્યોજ હતો તેમાં આ વળી આવતાંવેંતજ ખીજે ધભરાટ તેની વાટ જોઈનેજ રહ્યો હતો.

માદાલુજ બધાનું મૂળ હતી તે બોલી “માસીઆ બોલીશમાં, એને આપણું સાચું નહીં વસે, તમારાં ગંગા બેનને પૂછો.” હર્ષદે તેને પુછ્યું “ગંગા બેન શું છે ?”

“કંઈ નહીં ભાઈ. કોલી શીદે-કાદવ નિકળે” તેણે હુંકું કર્યું પણ વધારે કહેવાનું ખીજ મુઝ્યું. ચંપક બોલી ઉઠી “એમ કેમ ઠાંક પ- છેડો કરોછો ? તમે ખરું ન કહેતો તમારા ચાંડલા ચુડલાના સમ. “હાયરે મા ! મારાપર આ શી ધાર ! ઘણીખંમાં મારા ચાંડલા ચુ- ડલાને ! લ્યોને હુંતો કહું છું. બાઈ આજ પછી એવા સમ દેશો તો તમારા ઘરમાં પગજ નહીં મૂકીએ. આમાં તે શું વધામણીની વાત હતી તે સમ દીધા ! મારી તો જીભ નથી ઉપડતી.” ગંગાએ હર્ષ- દને વધારે વહેમમાં નાંખ્યો. હર્ષદને પણ હવે તો વાત સાંભળવા આગ્રહ વધ્યો; તેણે પણ ગંગાને ખેંચીને કહ્યું ત્યારે તેણે તેના હાથમાં પેલી ચીડી મુકી હર્ષદે તે જોઈ. નિચે મુજબ હતી.

“જાહલી—હર્ષદમાં એટલી બધી લીન થઇને તારા દીલના પ્રી- તમને વિસારવો તને ધટીત નથી. તેના બેળી તો રાત દિવસ રહે છે પણ ધડી તો મારી ખખર લે ! લી. તારે ગળે પડેલો વૃજ વઢીલ.”

“આશું ?” હર્ષદ એથી બરાબર ન સમજ્યો. તેણે હવે તેના મોંની વાત સાંભળવા ચાહ્યું ને તેથી કહ્યું “ગંગા બેન જીવો તમે કદી જીવું નથી બોલ્યાં તેમ આજે પણ સાચેસાચું જો હોય તે ન

કહેા તો તમને મહારા ગળાના સમ છે. ”

“ધણીખંમાં ભાઇ તમને માફ મનતો કહેવાતું નહોતું પણ હ-
વે લાચાર થઇ. આમ આવો.” આટલું બોલી ગંગા બહારના ખં-
ડમાં ગઇ, હર્ષદ સાથે ગયો. ગરીબ વિદ્યા ! આ વખત તે તો રસો-
ડામાં ત્રીજો માળ એટલે દુર હતી કે તેનાથી તો જાણવામાં આમાં-
નું કંઈ તે વખત આવ્યુંજ નહીં. ગંગાએ જે કંઈ જોયું તથા બ-
ન્યું તે કહ્યું; પોતાનો અભીપ્રાય પણ ચોખ્ખો વિદ્યાના ગેરલાભમાં આ-
પ્યો. હર્ષદને ગળે વાત ન ઉતરી. કોળીયો ગળામાંજ ભરાયો. ન નિચે
ઉતરે ન બહાર નિકળે. તે ધુન્ધવાયો તેણે નિશ્ચય કરવા ફરી ફરીને
ખરાવી ખરાવીને ગંગાને પૂછ્યું. તે તો બોલી તે બોલી. ઉલટી પો-
તાના કહેવાને નવી નવી દલીલોથી પુટી આપતી હતી. હર્ષદે ફરીને
ચીડી ઉઘાડી વાંચી “હા એજ અક્ષર ! ” તે પોતાની બુદ્ધિનો ઉ-
પયોગ કરવા, ગંગાના પુરાવા ઉપરથી એકેસતું શું છેવટ આણવું,
વધારે પુરાવો લેવો, તહોમતદારને બોલાવવો કે એક તરફ ઠરાવ
કરવો એ વિશે તુલના કરવા-નિશ્ચયપર આવવા જતો હતો તેવામાં
એક મોટો ધબકારો દાદરપર થયો.

“દાદરપરથી કોઈ પડયું” ગંગા બોલી ઉઠી. સહુએ ધબકારો
સાંભળ્યો. સહુ તે તરફ “કોણ પડયું” કહેતાં દોડી ગયાં. જોયું તો
મીલનો નોકર “શું છે અલ્યા ? વાગ્યું તો નથી ? ” તે આમ બો-
લ્યો પણ તેનું મન તેને હાથ નહોતું. તે તો ગંગાના પુરાવા પરજ
મનન કરતું હતું. “હા પ્રભૂ ! આશુ આશ્રત ! આ શો ભેદ ! પ્રેમ-
ના અનુપમ વહાણને મધ્ય દરીયે તોફાની વંટોળીયો !! ” પડનારો
હવે ભાનમાં આવ્યો ને બોલ્યો “ભાઈ મીલને આગ લાગી છે દો-
ડજો” સહુ ચમક્યાં. હર્ષદ એમને એમ નાઠો. જતાં જતાં મહાલક્ષ્મી-
એ તેનાપર વાક્ય બાણ ફેંક્યું. “જીવો પાપ પુણ્ય ખરું ? કોઈનાં
કાળજી શેકવાથી તે પ્રભુ કદી રાજી રહે ? એકને પાપે વહાણ ખુ-
ડ્યું.” આ બાણે હર્ષદની છાતીમાં વાસ કર્યો.

બેરાં તો ઘરમાંજ રહ્યાં. ચકલાંની પેઠે આખો માલો થોડીવાર
“ચીંચી કરીને” જાપ્યો. હર્ષદ મીલ એલવવામાં પડ્યો. આખી રાત
એલવવાની માથાફાડ ચાલી. પણ તે ફાકટ. બીજે દીવસ પણ તે
સળગતી રહી. હવે હર્ષદે તેને એલવવાની આશા મૂકી. પોતાની

ભાષો રૂપીયાની મીલકતનો નાશ થતો ઉમે ઉમે જોયાં કીધો. તેની પાસે તે મીલના કામદારો હતા. તેમને તો એ મીલ તજી બીજે તો- કરી માંડવી એટલુંજ હતું પણ હર્ષદ બીજે મીલ ક્યાંથી બાંધે ? તેનું હાથરો રૂપીયાનું રૂ. અને કાપડ તમામ રાખ થયું. તેના ભડકા તેણે નજરો નજર જોયા. ને તે આંખ વાટે જાણે તેના હૃદયમાં ઉતરી અંદર બળતા હોય તેમ અનુભવ્યા, પણ તે હીંમતથી જ્ઞાનબળ-ઈશ્વર ધચ્છાથી ટકી રહ્યો. અંતઃકરણમાં જે ભડકા બળતા હતા તેણે તેની ચાલતી કમાણીની આશાઓ તો બાળી નાંખી પણ તેના પ્રકાશથી જ્યારે તે ભવિષ્ય તપાસવા લાગ્યો ત્યારે ધભરાયો. તીજેરી ડોસી પાસેજ હતી. માલ મંગાવ્યો તેમાંના ઘણાખરાનાં નાણાં આપવાનાં હતાં તે માલ નાશ પામ્યો પણ કંઈ કરજ નાશ પામ્યું નહોતું. મીલનો વીમો ઉતરાવવાની ભાંજગડ ચાલતી હતી. તે પાર નહોતી પડી એટલે તે તો વધારે બળાપાનું કારણ હતું. હવે કરજ ક્યાંથી આપવું ? લોકોના પગાર મહીનો પૂરો થયે ક્યાંથી આપવા ! કેટલોક માલ નવો સુધારો કરવા મંગાવ્યો હતો તે સુધારો કરતાં પેહેલાં પોતેજ બગડી ગયો. તેના પૈસાનું શું કરવું ! દુકાન સામું જોયું. દુકાનમાં શું શીલીક છે ? ઉધરાણી; શીલીકની તો નોટો થઇને ડોશીની પેટીમાં પેડી, ને તે ઉપર માહલીકાળી નાગણુ એવી ચોકી કરતી હતી કે તે લેવા જતાં તો ઉલટા ડાંખ એસે. ઉધરાણી એકદમ વસુલ થવાની નથી. ભરમ છે એટલે માલવાળા લેણુદાર તકાળે નહીં કરે પણ બીજાઓ ? અને માલવાળા પણ કેટલા દહાડા ? કોઈ એક શક્તિ કરજ કરી તેને માલો માંડી આપી તેમાંથી બધાને ચૂકવવું હા ! એ ઠીક ! ઉધરાણી ધીમે ધીમે વસુલ થશે તેમાંથી ધર ખરચ ચાલશે, તેમાં નહીં ફાવે તો કરજ સાફ કરવા જેટલું એ બધું થઇને છે તે પરવારીને નોકરી માંડશું. હા ! હવે તેને હીંમત આવી. તેની પાસે તેમ થવાથી પૈસો તો પાછ પાણુ સીલીક રહેવો ભાગ્યેજ ! બચકે માલો પણ નહીં રહે પણ તેથી શું તે દુખી થઇ જવાનો હતો ? તેની પાસે જે ખર્ચ ધન-અખુટ અમુલ્ય વિદ્યા-જ્ઞાન-ધન હતું તે કાયમ હતું. મહાલુના પ્રપંચ કે ડોશીના ઢોંગ એ ધન ખુચાવી લઇ શકે તેમ નહોતું. તે હજી ધનથી નહીં પણ મનથી-લક્ષ્મીભંડારથી નહીં પણ-વિદ્યાભંડારથી ધના-

હય હતો. પછી તેને શું શિકર હતી ! તેના પોષણ માટે એ અમુ-
લ્ય વિદ્યાધન ઉમર પર્વત બસ હતું.

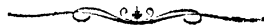
આ પ્રમાણે તેણે અંતઃકરણમાં ઉપજેલો મીલનો બડકો ઊધ-
રાણી તથા માળાના દ્રવ્યરૂપી જળે ઓલવ્યો. વિદ્યારત્નની કીંમત
ઉપજવવી એ વિચારને તેમાં વાળ્યો એટલે તેને નવી આશાના કુ-
ણ્ણુગા ફુટ્યા !! વિદ્યારત્નની કીંમત યથાર્થ. પ્રસંગ આવવાથી સ-
મજ્જઈ તેણે ખરું રત્ન મેળવ્યું એમ માની તે સંતોષ પામ્યો અ-
ટલે તેને ખીજું વિદ્યારત્નનું સ્મરણ થયું. અહો !! તેની પાસે કલ્પ-
વૃક્ષ બે અમુલ્ય. વિદ્યારામ છે !! તે બમણો ભાગ્યશાળી છે !!
એ રત્નોની બરાબર શું લાભોની દોલત પણ આવે ? અરે મુખ્યા-
ધની તમામ મીલો પણ ન આવે. એ બેજો રત્નની કીંમત ઉપજા-
વવા વખત આવ્યો તે તેણે આનંદથી-હીમતથી સ્વીકાર્યો. શું કામ
ન સ્વીકારે. શું તેવું ધારવું જોઈ હતું ?

પહેલા વિદ્યારત્ન માટે તો કરો વાંધોજ નહોતો. આ વાતની
વિશદ્ધ તો કોઈથી સ્વપ્ને પણ વાંધો કદાચ એમ નહોતું. ત્યારે ખીજા
વિદ્યારત્ન માટે કંઈ હતું ? આ પ્રમાણે તેના મનમાં પ્રશ્ન થયો.
તેને ધરતું સ્મરણ થતાં ધર છોડતી વખતની વાત યાદ આવી. તે-
ના મનમાં તર્ક વિતર્ક થયા. હા ગંગા કહે છે કે તે વાંધો છે. તે
વાંધો તેણે જોયો જાણ્યો અને મને પણ જણાવ્યો તે સાથેજ મા-
રાપર ઈશ્વર કોપ થયો !! ત્યારે શું એ પાપ મને પુણ્ય ? તેમ
હોય તો એ રત્નમાં મોટો ડાઘ મોટી એબ છે. તેની કાડી પણ
કીંમત નથી. પણ એમ તો ન હોય. તે પકકો ઝવેરી છે. ધણા દ-
હાડા તેણે તે લાપર્યુ, ધણી મુદત પાસે રાખ્યું છતાં તેને તો હોવાનો
ભાસ પણ ન જણાયો. ત્યારે તે ક્યાંથી હોય ? તેને શું ? દેશમાં
ખીજા કોઈને ન જણાયો તે શું ગંગાને જણાયો ? મને બતાવ્યો
પણ મેં કંઈ તપાસ્યો છે ? શું તપાસું ? મારાથી કંઈ તે રત્ન અ-
છાંતું છે ? ના ના એમ હોયજ નહીં. એમાં કંઈ હકીકતની ભૂલ છે.
હુઝ્મી માહાલીના પ્રપંચ છે. ગંગાના શોધની ખામી છે. ને હું
જો તે માનું તો મારી ખુદ્દિની નબળાઈ છે. મારી વિનાશ કાળે વિ-
પરીત ખુદ્દિ થઈ કહેવાય ! અથવા શું તે ડાઘ હમણાંજ પડ્યો હશે ?
એ રસ્તે જાળી તો બેશક મારા જાણવામાં તો તે સદુષ્ટી છેલ્લોજ

આવવો જોઈએ. મને ન સૂઝ્યો તેમાં નવાઈ નથી. પણ ત્યારે શું એ દાગીના બંકટરામના નથી ? હું કેમ જાણી શકું ? પછવાડે પૈસા તો ન નીકળ્યા ત્યારે શું દાગીના નિકળ્યા હશે ? એના ધરની મને શી ખબર પડે ! મેં આજ સુધી એ વાતની પંચાતજ નથી કરી પણ શું કામ પંચાત કરું ? મારું મનતો હજી નાજ પાડે છે કે એ વાત ન હોય. એ જોમે વખતનો લાગ જોઈ મારા ધભરા-એલા મગજમાં પ્રવેશ કર્યો છે, પણ હું ધારું કે તે જોડુંજ છે. અરે ભૂત ! તું વહેમ છે. માહાલીએ તને પેદા કર્યું, ને ગંગાએ તે મને ખતાવ્યું ! હા તું મને બહુ ભયંકર ડરામણું, મારી સહુ આશાનો નાશ કરનાર, મને રીખાવી રીખાવી મારા મનપર ચઢી બેસી-મારું લોહી પીપી-મને સુકવી સુકવીને મારનાર છે ! ! તું શું ખરું છે ? નાના એતો મૃગજળ છે. મારી આંખ ભુલ કરે છે. મારે તેની પાસે જવું અને તપાસવું. જરાબર અનેકવાર તપાસવું આખર તે મૃગજળ રૂપજ ઠરશે ? તેમજ ઠરે ! ! પ્રભુ તેમજ કરે ! તો હું આક્રમકાંથી ઊગર્યો. ભરદરીયે હુખતો બચ્યો. વાઘના મોમાંથી છુટ્યો-એમ માનીશ. મારું આ દુઃખ બધું સ્વપ્ના જેવુંજ છે. ઊંઘની દવા મહાલીએ ખનાવી ! ગંગાએ પાછાને તેથી આ ભયંકર સ્વપ્ન આપ્યું છે ! મહારી વહાલી તે નહીં જાણતી હોય તો મને શી રીતે જગાડશે ? અને જાણતી હશે તોપણ શી રીતે જડશે ? તો મને ઉપયોગી થવાની નથી. મારેજ ભ્રમણા ભાગવી. આ પ્રપંચ મીથ્યા છે એમ મને અનુભવ ગુરૂએ કહ્યું. માહાલુની માયાથી તે સત્ય ભાસે છે પણ મારી પવિત્ર વિદ્યાના-આત્મ વિદ્યાના દર્શનથી તે જરૂર મિથ્યા જણાશે ને એ વિદ્યાજ સત્ય છે. અવિદ્યા નથી એમ અનુભવ થશે. ”

આ વિચારની નદીમાં તેનું મન હુપ્તું તરતું.—દુખ પાંમતું અને વિસામો લેતું ચાલ્યું જતું હતું. તેને તેની પાસે ઉભેલા તેના વિશ્વાસુ મુનીએ અટકાવ્યું અને હવે શું કરવું એના નિશ્ચયપર આ વાત કહ્યું. વાત ખરી હતી, ઉપાય જલદી લેવા જોઈએ. દુખી ખીચા રો વિદ્યા વીશેના અધારાના જોમમાંથી નિકળ્યો. હવે વળી મીલના પ્રત્યક્ષ વમળમાં પડ્યો. ખરેખાત આ વખત જો તેને કોઈ મદદ નહીં આપેતો તેની આખર જશે કદાચ તેને જલમાં પણ જવું પડશે. ક્યા અપરાધ સાર ? ઇશ્વરકોપથી તેની મીલ બળી એ અપરાધ !

ડોશીને કચવાવી પૈસા ન લેવા. તેના આગળના અહેસાનના બદલા-
માં પોતાનું ગમે તેમ થાય તો પણ તેને પોતાના કૃત્યથી વાળખી
રીતે પણ દુખ ન આપવું એવો ભલામણ વાળો તેનો નિશ્ચય હતો.
એ અપરાધી અને તેમ થવાનું પણ મુળ વિમળાને આપત્તિમાં મ-
દદ આપી તે અપરાધ? નીતિથી વર્તી પ્રભુથી ડરી પ્રમાણીક પણે
થી ચાલ્યો તે અપરાધ? કંઈ પણ વિચારે બંધ બેસે તેવું નહોતું.
વૃત્તી કાયમ નીતિના માર્ગપર રહેલી કઠણ થાય એવો ખરી પરી
ક્ષાનો વખત હતો પણ તે ન ડગ્યો. ડોશીને ન દુભવવી ને પોતે ભી-
ખારી થાય તો પણ પાઈ પૈસો કરજદારનો આપવો એજ નિશ્ચય
તેણે રાખ્યો. ને તેને સાર એકજ માર્ગ હતો કે એક ખાતાદાર કર
વો. મોટો જમરો ધનાઢ્ય માણસ જોઈએ કે જે માળો રાખી સા-
મટી રકમ ધીરે. વખતે માળાની કીમતથી ડોઢી જમણી પણ ર-
કમ જોઈએ. કારણ એકદમ તકાળે થાય તો ઉધરાણી કંઈ કામ ન
આવે. એવા માણસ કોણ? તેના ઘણા મિત્ર હતા પણ જોખમ વહોરી
ને મીત્રતા જળવે, મદદ કરે, એવો તો એકજ ભાટીયો તેણે ધા-
ર્યો. તેની ખબર કઢાવી. આગલે દિવસેજ તે સિદ્ધપુર યાત્રાએ ગએ-
લો જણાયો. એ પણ વખતની ખૂબી હતી, કંઈ ફિકર નહીં રેલવે-
થી તે દુર નથી કાલે તે પહોંચશે ને પરમ અથવા પેલે દીવસ
પાછો આવશે.” એજ વિચાર નક્કી થયો; સવારમાં ઘેર ગયોજ ન
હોતો રાતે મીલને બંગલેજ ખાધું હતું ને આજે પણ લાંજ જમ્યા
હતા સાંજના ચાર તો વાગ્યા હતા જે આ નિશ્ચય થયો એટલે તે
વખત ખોવાનું નહોતું. ભાતું સાથે લીધું એક મીલના માણસનેજ
ચાકરતરીકે તૈયાર કર્યો ને “જે દહાડામાં આવીશ” એટલું ઘેર ક-
હેવરાવી પાંચ વાગ્યાની મેલમાં સિદ્ધપુરની ટીકટ લઈ વિદાય પ-
ણ થઈ ચૂક્યો.

પ્રકરણ ૭ મું.

“ ધર્મીને શીર ધાડ પડી ને કસાઇને ત્યાં કુશળ થયું ”

“ હરી ! હરી ! અઘટીત કર્મ એ દેખીને ક્યમ જાય સહુનું-”

હર્ષદરાય સિદ્ધપુર તરફ ગયો એ વાત મુનીએ આવી કહી કે માહાલક્ષ્મીમાં નવું જોર આવ્યું તેને નવા તર્ક ઉત્પન્ન થયા ને તેનો અમલ કરવામાં તેને પણ હર્ષદ જેટલી ઉતાવળની અગત્ય જણાઇ. અને તેની શરવાત શરવાત-વિદ્ય વિદ્યા રાંધી રહી, જમવાનો વખત થયો, સહુ રસોડામાં ગયાં, જમવા બેઠાં અને વિદ્યાએ જમવાની ના પાડી એટલે થઇ. ચંપક બોલી “નથી શાણું જમવું ?” જવાબ ન મળ્યો.

મહાલુએ છેડ શરૂ કરી. “હા તમે શું કામ નથી જમતાં ? તમે તો ઉચટાં કમાયાં છો.” વાક્યબાણ ખાલી ગયું.

ડોશીએ ખીજું બાણ ફેંક્યું. “હા ખીચારાને ચોળાવી રાંડે ! ન જમે તો પડે પાટમાં. કાળાં કર્મની ધણીયાણી રાંડ ! આવ દીકરી આપણે જમીએ. લે હું પીરસું” રસોઇનાં તપેલાં તથા થાળીઓ પોતા પાસે ખેંચી લીધી.

ધણીની ફિકર તથા આ બે ડાકણોમાં બે દિવસ કેમ જશે એ વિશેની ચિંતામાં તે હતીજ, તેવામાં આ બાણ આવ્યું તે તેને વાગ્યું ને રડી પડી ! દુખી ખીચારી એકલી ! તેનાં આસું સામું કોઇએ જોયું પણ નહીં તો લુહે તો કોણ ? માઆપ વિનાની બાઇમાંડુ વિનાની અને આ પ્રસંગે તો ધણી વિનાની આપત્તિમાં-એ દુશ્મનીમાં, ને તે આખા બે દિવસને માટે સપડાણી ! ! પણ તેના ઉપરતો આપત્તીનું મોટું લક્ષ્કર ચઢી આવવાનું હતું. આ તો હજી તે ની શરવાત હતી. તેનાં પહેલાંજ બાણ છુટ્યાં. કાંતમાં થઇને ભીંતર બેઠયું તેથી અંદરનું થોડું પાણી આંખવાટે બહાર નિકળી પડયું.

“ એકને પાપે આખું વહાણ યુડયું” માહાલીએ ફરીને છેડ-

ખાંની કરી. પણ એ બાણુ તો ખાલી ગયું. ડોશી જેવી તે બહાદુર નહોતી. તેતો બેઘડક તીર ફેંકતી ને મહાલી હજી ડરતી ડરતી નાંખતી હતી. ડોશી સાફ દીલ-ભોળી હતી. માહાલીના પેટમાં પ્રપંચ હતો.

એ વાર પોતાનાં બાણુ ખાલી ગયાં તેથી તે હવે આગળ આવી. હીંમત બાંધી બધાડી પડી. તે બોલી “ને વળી પોતે સી-દાઘ કરવા લાગ્યાં કે મારી પાસે દાગીના નથી. વખત તંગને ઘર દુર છે નહીંતો આપત. ચાળાતો નૂવો ચાળા ! ”

વિદ્યા તોપણ ન બોલી તેને જરા વધારે રોવું આવ્યું પણ તે કોષ્ટએ જાણ્યું નહીં. દીવો ઝાંખો હતો. એ દિવસ દાખી દધને આ વખત લાગ જોઈને લઢાઈ ઉઠેલી છે તે હવે શા હાલ થશે એ વિચારથી તે રોઈ.

ડોશીએ દીકરીને દીલાસો દીધો “ હશે દીકરી પ્રભુએ સાટે તેને બદલો દીધો તેની લાખોની મીલ રાખની થઈ. ક્યાં કર્મ ન-ડ્યા વિના રહે? હજી તો હવે નડશે રાંડ મારી દીકરીની શોખ રાંડ?”

વિદ્યાનું રોવું વધ્યું. આકાશ જેવા સુખપરથી આંસુનો વરસાદ તો વર્ષતો હતો પણ હવે તો તે સાથે ગાજવું શરૂ થયું તે ડસકાં ખાવા લાગી અને બોલી “ સાસુજી તમે બીજું ગમે તેમ ભાંડો દાઝ્યા ઉપર ડાંહાંમજ જોઈએ. પણ મને પ્રભુનેસાફ પરી ફરીને રાંડ ના કહેશો. દીકરીની શોખ તો પ્રભુએ કરી તે હવે કંઈ ન કરી થવાની છું ? ” તેણે મૂળ વાત કહી પણ ડોશીએ પ્રસંગ પ્રમાણે અર્થ ક્યાં. પોતાનો અપરાધ આવા બેઘડકપણથી કમ્પુલ કરે છે એ જોઈને તેનો પિત્તા ઊછળ્યો.

“ શરમ રાંડ છીનાળ? કુમારજી ! માઆપનું નાક વઢાવ્યું ! કુળમાં અંગારો ઊઠી. ”

વિદ્યા રોતી રોતી બોલી “ ના પાડી ત્યારે બિલટી બમણી ગા-જો !! ભાંડો માડી ભાંડો. તમે ગમે તેમ કહો દુનીયાં તો જાણે છે કે કોણ કુળમાં અંગારો ઉઠ્યું ” સાફ દીલ ડોશી પણ માહાલુના પ્રપંચ-તેનાજ કૃત્યથી ભાંડે છે એમ જાણી તેણે થોડો રોશ મહા-લુ તરફ કાઢ્યો. તે બાહાનું મળતાંજ માહાલુ ઉપડી. એથી વિદ્યાને તેને પ્રપંચ પૂરો સમજાયો.

“કોણ અંગારો ઉઠ્યું? તું મને કહે છે? ઊલટા ચોર કોટ-વાળને દેડે? કાં ન કહે? રાંડ મારી શોખ! મારા ધણીને તેં નસાડ્યો તેના દાગીનાનો ડબો દાખીને બેઠી ને હજી તો કહે છે કે પ્રભુએ કરી? મેં ધણા દહાડા સાંખ્યું! ધણા દહાડા તારૂં દલાલું કર્યું પણ આખર માથાપર પાણી ફરી વળ્યું ત્યારે ભરમ ફેડાયો છે. તું શું કામ મલકાય છે? મેં બધાંને ખરી વાત કહી અને તેની ખાત્રી પાળી કરી છે ને હજી કરીશ ત્યારે દુનિયાં બેશે કે કોણ કુળમાં અંગારો ઉઠ્યું છે. આવવાદે તારા માંડીને! તેના મોંપર તને બેડા માફ. ઉલટા ગુણના ભાઈ દોષ આટલા દહાડા એજ ઢાંકી તેનું સપાડું?”

વિદ્યા તો રોવું પણ ભૂલી ગઈ! આ ભાવણ સાંભળીને સ્તબ્ધ બની ગઈ. તે પુરૂં થયું એટલે બોલી “તમે આ શું બોલો છો? તમે મારી એજ ઢાંકી? તમે મને ગુણ ક્યો? આભ ફાટે એવું અસત્યા!”

“બસ હવે બહુ થયું! મને વધારે બોલાવીને સવાયા નહીં કાઢે. ચાલ્ય મારીયા પીરસ; ધાંન ટાઢું થાય છે! એનાથી વઢે નહીં પાલવીએ. વળી પેલો આવશે તો ઉલટાં હેરાન કરશે. ને તું પણ રોઈને રહીશ” માહલીએ ડોશીને પાણી ચઢાવ્યું તે તો ચઢેલું જ હતું. ડોશીએ ઉભી થઈને વિદ્યાનો હાથ ઝાલ્યો તેને પાટલાપરથી જ ઠસરડી. મદોન્મત્ત સીંહણે કુમલી હરણીને પકડી ને બોલી.

“ઊઠરાંડ કર્કશા!! એકતો મારી દીકરીનું દાખી બેઠી છે ને ઉલટી હજીતો તેનાપર ડોળા કાઢીને દબાવે છે, તેનાપર આભ ફાટવો શો બાકી છે હવેતો તારાપર ફાટશે!! પ્રભુ કરશેતો કાળી રાતે નાઠો છે તે પાછો આવશે જ નહીં!! રણમાં જ રહેશે!!”

વિદ્યા પોતાના ધણીને આવા શાપ દેવાતા સાંભળી થરથરી ગઈ. દુખી બીચારી ઉઠી. રોવાનો પ્રવાહ પુર વેગથી ચાલ્યો, અજાણ હાથ ધોવા પણ ભૂલી ગઈ. પગનાં કડલાં ને હાથની વીંટીયો-પાસેજ પડેલી તેને પહેરવી સાંભરી પણ નહીં. ને ઉઠી માત્ર ખીજો મુગટો ને રેશમી કાંચળી!! એમને એમ રોતી રોતી રસોડા બાહાર નિકળી ગંગાના ઘર ભણી ચાલી. દુઃખનો વિસામો પડોશમાં એક ગંગા હતી. તે એજ માળામાં રહેતી હતી ને તેથીજ વિદ્યા જીવી હતી, તે જ્યારે તેનો આશ્રય લેતી ત્યારે તે તેને મદદ જ દેતી, વખતે ટાઢી પાડતી. વખતે ડોશીને સમજાવતી ને વખતે હર્ષદના

આવતાં સુધી પોતાને ઘેરજ રાખતી.

પણ ગરીબ વિદ્યા! આપડી વિદ્યા!! આ વખત તારાપર આપતિતું વાદળ ચઢી આવ્યું છે; દુખનો ડુંગર તને દાબી દેવા માગે છે! તેની તને ખબર નથી! ઘરની ત્રાસી વનમાં જાય છે પણ ત્યાંતો ઉલટી આગ લાગશે એ તું ક્યાં જાણે છે? પ્રભુ ઇચ્છા આગળ લાચાર! થનાર વસ્તુ થશેજ!!

તેણે ગંગાનાં બારણાં પગેથી ઠેક્યાં, તે ઉઘડ્યાં. ગંગા પોતાની નાંતી કોટડીમાં એકલીજ હતી. તેનો વરતો રાતના દસ વાગે આવતો તેં દહતો સાડાસાત થયા હતા. આ બધું તોફાન તેની કોટડીના થડમાંજ રસોડું હોવાથી તેણે સાંભળ્યું. તેને વિદ્યાની દયા આવી પણ તે જોઈએ તેટલી નહીં. તેને શક રહ્યો કે આ તે વિદ્યા પોતાની એજ ઢાંકવા તોફાન કરે છે કે કે ખરું છે? મૂલ વખતથીજ આ વાત ખુલાસેથી પુછવા તેનું મન હતું. તેને ખાતરી હતી કે જેણે આટલું કહ્યું છે તે આગ્રહ કરવાથી વધારે કહેશે પણ ત્યાર પછી હાલ સુધીતો તેને ઘર કામથી પરવારજ નહોતો આવ્યો. તેણે પાપડ બાંધ્યા હતા ને તે સાંજે પુરા થઇ રહ્યા. તેનાં વાસણજ તે બાળપર બેઠી બેઠી માંજતી હતી. વિદ્યા સામે સાદડીપર બેઠી. પેટ મૂકીને તે રોઇ. ગંગાએ તેને રોવા દીધી; અંતઃકરણમાં જે ગોળા વાગ્યા હતા તેનો ધુબાર બહાર નિકળી ગયો એટલે તે જરા વિરામ પામી અને બોલી “ગંગાબેન ઉલટા ગુણના ભાઈ દોષ. મેં જાણ્યું હતું એની એજ ઢાંકું ત્યારે તે ઉલટું મને કેવું ભયંકર આળ એઠાડે છે? દુનીયાતો દેખશે તેવું કહેશે. પણ આ વાત મારા પ્રાણનાથ જાણેતો મારા શા હાલ થાય? તેમને કેવું થાય?”

ગંગાએ તેના ધાપર મીઠું ભરભરાવ્યું. “લેની ત્યારે દુઃખ બે-શું દુઃખ બેન હુંતો બટક બોલીશું છો તને કડવી થતી પણ ખરી વાત તો કહીશ. એમણે તો એ વાત કાલેજ જાણી છે.”

“તે શી રીતે?” વિદ્યાએ પ્રશ્ન કર્યો.”

“જાણીને અજાણી કેમ થાય છે?” ગંગાએ ઉલટો પ્રશ્ન કર્યો. તારા આવ્યા પુઠે તરતજ એ આવ્યા વિદ્યા રસોડામાં ગઈ હતી એટલે નહોતી જાણતી પણ તેની ગંગાને શી ખબર પડે!

“અને પછી વાત યુથાણી ત્યારે તેં જે મને કહ્યું હતું તે મેં એમને કહ્યું. હું વાતતો ન કરત પણ બધાએ સમ દીધા ને પોતે હક પાર આપી ક્યો એટલે લાચાર થઈને બધી વાત કરી !”

“શું વાત કરી” વિદ્યા વધારે ધુંચવાણી.

ગંગા પણ જરા તપી ગઈ. “આ તે કંઈ વાત ? આજ તને થયું છે શું ? વળી તેં જે મને કહ્યું તે મેં એમને કહ્યું; એ ચતુરાઈ કંઈ હવે કામ અવવાની નથી. માટે ટુંકીજ કરો, એ બિચારો એ-ક મીઠની આગથી બળે છે ને તેમાં તું આ બીજી રેડ એટલે પૂરો થાય. માહાલુને તું ઓળખે છે ? કંઈ કાચી છે ? તારા ઉપરના ર-કા પણ ખોલી કાઢ્યા.”

“મારા ઉપરના રકા ? કોના ?” વિદ્યાનું રોવું તો ક્યાંડી ઊડી ગયું. તે તો આભીજ થઈ ગઈ. “કેમ વળી ? વૃજ્વલ્લભના ?” ગંગાએ કહ્યું. વિદ્યા તેથી અત્યંત વિસ્મય થઈ. પ્રથમ તો તેણે ધાર્યું કે તે સ્વપ્નમાં છે. તેણે ફરીને ખાત્રી કરવા પૂછ્યું. ગંગા ભૂલ કરતી હશે એમ ધારી પ્રશ્ન કર્યો.

“મારાપર-વિદ્યા ઉપર-વૃજ્વલ્લભના રકા ?”

ગંગા ઠંડે પેટે જવાબ દીધે ગઈ “વિદ્યા એવું નામ તો કોઈ લખે ? પણ તારા ટેઅલમાંથી નિકળ્યા.” “મારા ટેઅલમાંથી નિકળ્યા ?” વિદ્યા તો પાહાડ જેવી જડ થઈ ગઈ. તે તો ગંગાના શબ્દોનો પ્ર-તીધોશજ કરે ગઈ “હા મેં મારે હાથે કહાડ્યા. માહાલુએ કુંચીનો લુખખો બતાવ્યો તેમની એક કુંચી લાગી ને તેવડે ટેઅલ ઊઘાડી નોંચું તો અંદર એક ચીડી હતી” ગંગાએ જરા વધારે હકીકત આપી વિદ્યાએ તેથી વધારે માગી.

“માંહે શું લખ્યું હતું ?”

“ધુળ ને રાખ હવે બહુ થયું બેન, તેં પોતે મને કહ્યું કે મેં દા-ગીના દેવાનું કહ્યું. કાલે કહ્યું છે ને આજ ભૂલી પણ ગઈ ? વાહ એ પણ ઠીક ચાળા” ગંગાએ કહ્યું.

વિદ્યા ધભરાટમાં ખોલી ઊઠી “આ વળી શી બક્ષા ? હા તે મને માફ છે મેં કહ્યું હતું પણ તેમાં ખોટું શું કહ્યું. પાસે હોત તો આપત.”

“ત્યારે આખ્યા કેમ નહીં ?” ગંગાએ પ્રશ્ન કર્યો. વળી ભૂલે ફટાણી ગંગાના મનથી એ કબુલતજ હતી “તેનું કારણ પણ બ-

તાવ્યું” જવાબ પણ તેવોજ મળ્યો. “આ તે શું તોફાન થયું છે?” ગંગાએ શ્રી કહ્યું. “જા જા હવે બહુ થયું એ શું સાઈ કહેવાય?”

“વાહ! એમાં ખોટું શું?” ખીચારી નિરપરાધી વિદ્યા સાઈ કરતાં નદાર ફળ આવ્યું છે. તે શી રીતે સમજે. ગંગાએ હવે કાંક વધારે ખુલાસો કર્યો.

“લે લે હવે રાખ્ય! હદ થઈ! ખોટું શું પુછે છે? ખી-જમથી વ્યભીચાર કરવો તેના દાગીના લેવા તેની આખર જાય તો પણ તે ન આપવા એ શું ખોટું નહીં?”

“શું તમે આ મને કહો છો?” હાથરેમા! વિદ્યાના તો હો-શજ ઊડી ગયા. તે શીકી પડવા માંડી. “ત્યારે કોને બીતને કહ્યું છું?” ગંગાએ જવાબ દીધો. તે જરા રાતી થઈ ગુસ્સે થઈ.

“રામરામ! રામરામ! આટલાં હર્ષના સહવાસથી હું તમને એવી લાગી?” વિદ્યાએ તેને પૂછ્યું. ગંગાએ કારણસહ જવા-બ દીધો. “કાલ સુધી તો એવી નહોતી લાગી પણ માહાલુએ મ-હાલક્ષ્મીથી આવી ને આ બધું કહ્યું. તે પ્રમાણે રૂકા પણ નિકળ્યા. અને છેવટ તે પોતે પણ ક્યુન કર્યું ત્યારે મને એવી લાગી, બાકી હું શું કોઈ પણ એક દમતો ન માને હર્ષદરાયે પોતે મને શ્રી. ફરીને દસવાર પૂછ્યું.”

આ વાક્ય વિદ્યાને બહુ ભારે થઈ પડ્યું; તેણે તેનો વધારે ખુ-લાસો ચાલ્યો. “શું પૂછ્યું? મેં આ કૃત્ય કર્યું. મેં તેના દાગીના લીધા. મેં તેને નસાડ્યો એ વિશે પૂછ્યું.” તે હવે સમજી કે માહાલીએ બધું તેના પર નાંખ્યું છે. રૂકા પણ કંઈ તેનાજ પુરાવા સાઈ કપટથી ખડો કર્યો છે જે તેના કેહેવાનો પણ તેને ઉલટો અર્થ ઠરાવી એવોજ લાભ લીધો. વીપરીત થયું. જુલમ થઈ ગયો વિદ્યાના મનથી તો કાળો કહેર થઈ ગયો!! શું થોડી વાત છે. તે થરથર થરથર કંપવા માંડી! તેની છાતી ધબકવા લાગી. ગંગાએ બોલ્યું હતું તે પુરું કર્યું.

“હા. અને મેં જે જોયું સાંભળ્યું તે તેમને કહ્યું.” આ વા-ક્યથી વિદ્યાના હૃદયમાં ધા વાગ્યો, ચંપકની ગાળોનાં વાક્ય બાણ તેજ માત્ર તેની ઉપરની ચાંમડીજ બેઠતાં હતાં પણ આતીર તો છાતી-માં જઈને ચોંટ્યું.

વિદ્યાએ પણ અધુરું રહ્યું તે પુરૂં કરવા માગ્યું “અને પછી તેમણે તે માન્યું? તમને કાંઈ કહ્યું સાંભળ્યું નહીં?”

ગંગાએ પણ પુરૂં કર્યું “દસ વખત તેમણે ફરી ફરીને પુછ્યું ને મેં એજ કહ્યું. તેણે સમ દીધા મેં તે ખાધા. તેણે રૂકો માગ્યો મેં આપ્યો. એટલે તેને પણ ખાત્રી થઇ. આજે જેમ તારા મોંપર કહુ છું તેમ તે વખત તેના મોંપર કહ્યું.”

વિદ્યાને આ વાક્ય કારી થઇ પડ્યું. તે પડી ગઈ એશુદ્ધ થઈ ગઇ! ગંગા ઘભરાણી તેની પાસે દોડી ગઇ. ગંદા હાથે તેને સાંહી તેનું માથું ખોળામાં લીધું ને અડબડી “હાયહાય! મારા ક્યાં ભોગ લાગ્યા કે આ પીડામાં હું પડી!” આ વળી શું તોફાન! કોણ જાણે કોણ સાચું!! વિદ્યા. ઓ. વિદ્યા. થોડી વાર પછી વિદ્યા સાવધ થઈ. પણ તે અડબીની તે બેઠી થઈ. માહાલી ને ચંપક જમી રહ્યાં તેથી આ તમાસો જોયા આવેલાં બારમાંજ ઉભાં હતાં તેમને તેણે જોયાં તે જાણે તેની છાતી ઉપર ઉભાં હોય એવું તેને દુઃખ થયું. તે પૂરી ઘભરાણી!! જરૂં ક્યાં? વળી ત્રીજી જગે કે જ્યાં આથી પણ વધુ દુઃખ થાય. તેના ધણી પાસે? ના તેતો ગામમાં નહોતો. પણ આખા જગતમાં એક વિસામો તેને પણ હતો અને તે માની-બેનની-સહીની બલકે આખા જગતની ગરજ સારે એવો હતો? ક્યાં? કોણ? વિમળા; હા ત્યાં જતું.

તેણે ટપકતે આંસુએ અને દયામણે ચહેરે ગંગા સામું જોઇ એ હાથ જોડી કહ્યું “એ’ન મને વિમળાને ઘેર પહોંચાડ. પ્રભુને માટે હાલને હાલ પહોંચાડ. નહીંતો મને કંઈ કંઈ થઇ જશે. મને કસાઇવાડેથી ગાયને છોડાવ નહીંતો હવે હું વધારે ઘા નહીં ખમી શકું. માઈ! હૃદય સાચું હતું ત્યાં સુધી હું એવાં વાક્ય બાણ ખમવાને સમર્થ હતી. પણ તે હવે જખમી થયું છે. એટલું નબળું થયું છે કે જરા પણ આંચકો માઈ મોત આણશે.” ગંગાએ પણ આ અણસરજી પીડામાંથી નિકળવા તે કપુત્ર કર્યું. તુરત જંને નિચે ગયાં. ગંગાએ તેને અખોટીયાબેર અજીકે હાથે ટપકતે આંસુએ, ને દુટેલે કાળજે ગાડીમાં બેસાડી વિદાય કીધી ને પોતે પોતાને ધંધે લાગી!! માઆપ વિનાની કુટબ વિનાની પરદેશમાં એકલી, નીરપરાધી, સાઈ કરતાં સંકટમાં સપડાએલી, -ધણીની પણ અ-

જુમાનીતી-પારકે ઘેર રાતને વખત માત્ર એક જીવના આધારપર ગઈ! તે જીવના આધારથીજ તે આ વખત જીવી !! નહીંતો તેનું શું થાન તે પ્રભુ જાણે.

માહાલીની મુરાદ પાર પડી જેટલી વિદ્યા દુખી થઈ તેટલીજ તે પતીદ્રોહી-લોભણી-પ્રપચ્ચી-પાપણી પ્રસન્ન થઈ. તેને મનમાનતી અનુકુલતા થઈ. તેનું નામતો માહાલક્ષ્મી હતું પણ હવે તેને ખરેખર માહાલક્ષ્મીવાલી થવાનો દાવ લાગ્યો. ધણીનું ધન મળ્યું હતું. પણ ડોશીના ધનપર તેનો ડોળો હતો. વધારે વખત ગયા હોતો હવે તે સાચવવા મુંઝામમાં રહેવાનો આધાર નહોતો. કારણ ધણીતો નાશી ગયો હતો. પણ-પ્રભુની કુદરત વિચિત્ર છે. તેને એ મુંઝવણ થોડાજ દિવસ રહી, આજે હર્ષદ પણ ગયો. ને વિદ્યાને પણ કાઢવી હતી તે ગઈ. તેને ખાત્રી થઈ કે એ ત્રિશ સુધી બે-માંથી એકે આવવાના નથી, પણ તેમ છતાં તેણે એક મીનીટ પણ વાટ ન બેઠી. જે ધાર્યું હતું તેનો તુરતજ અમલ રવા વિચાર આવ્યો. કારણ જે લાગ વર્ષોનાં વર્ષ પ્રયાસ કરતાં ન મળે તે આપોઆપી આવી સુક્યો હતો તે બડબડી !! “રાંડ ગઈ! પાપ ગયું!! રાંડ બાગકપણથી મારી ઠરેલી ગાદી દાખી ને બેઠી હતી પણ તે ગાદી તો હવે હું ઉપાડી જાઉં છું” ને ત્યાં એવા કાંગ વાવું છું કે તેને જીવતાં સુધી સાલશે. તેની મીલકત હવે હું બધી કબજે કરું છું. તેના કપાળમાં ધુળ રહી! મીલની રાખ રહી!! ક્યાંથી રહે? મારા નસીબનું હતું! મને પરણ્યો હોતો મીલે ન જીવત ને કશું એ ન થાત! ખેર ભોગ એના! ન પરણ્યો તો પાંખ્યો ને પામશે!! ગંગાના કહેવાથી તેના મનપર એવો વ્હેમ ઠસાવ્યો છે કે તે તેના અંતઃકરણમાં કાંટાની પેકે પેકો છે. તે એને પણ સાલશે ને રાંડ-ને પણ સાલશે! રાંડ મારાથી ઘણું ભણી છે! ધુળ કામ આવ્યું? ભણી પણ ગણી નથી. તેનાજ બોલથી તેના સારા શબ્દોથીજ-તેનું મોત આવ્યું. ને તેની મીલકત પામું છું. આવ્યજીવ. પુવાર કરવાનું કામ નથી.

આવા તર્ક કરી તે ડોશી પાસે ગઈ. ડોશી સુવાનું કરતી હતી તેને જગાડીને સમજણ પાડી. “હર્ષદતો જે કંઈ હતું તે લઈને નાશી ગયો છે કારણ તેનાપર કરજ ધણું છે. કુનીતીથી કરજ કર-

વામાં બાકી નથી રાખી. ને તેમાં મીલનું કરજ બળ્યું. તે બધું દેવું પડશે. તે સાડ લેણુદારે માળાપર કાલેજ જમી લાવશે. માંહે દાવ એવો છે કે તમારા પૈસાપર પોતે ધાડ આણેતો દુનીયામાંહીણું કહેવાય માટે પોતાનું લઘ ખરી ગયો બાયડી ન્યાયન કરીને પોતાનું બચાવશે. ! તમે શું કરશો ? તમારું લૂટાશે. એજ તેનો દાવ છે. માટે મારું રાંકનું માનોતો હવે ખસો. માળાપર જમી આવશે તે માળો કંઈ આમે તમારો નથી. વલી તમારી સાથે મારું પણ કામ થશે. પેલી રાંડ ઢોંગ ભજવતાં કુચીયો ભુલીને ગઈ છે.—(ગરીબ બિચારી પગના કડલા ને હાથની વીંટીયો પણ મુકી ગઈ હતી—) તેથી હું મારું જે તેણે પેલા પાસેથી પડાવ્યું છે તે પણ કાઢું.” ડોશીને ગળે વાત ઉતરી; પોતાનું બચાવવા તે તૈયાર થઈ. તેમ દીકરીને તેનું લેવા પણ રજા આપી. ખરા શખ્દોમાં કહીએ તો દુખી વિધાના પિયરના તનામ દાગીના ચોરવા રજા—આપી. અને સાવધ થયાં. ચાકર તેડે સુતા. પડોશીપણ બધાં સુતાં અને આ બે જણાં—તો ગાંઠડાં પોટલાં બાંધવા મંડ્યાં. કાંઈ તેમને રોકનાર નહોતું. તેથી લેવાયું તેટલું લીધું ને બંધાયું નેટલું બાંધ્યું. માત્ર સાદાં લુગડાંના કુચા, પીનળ તાંબાનાં હાંમડાં, ને પરચુરણ સામાન તથા મોટો ફરનીયર રહેવા દીધો. ચોરીતો મનમાંની કરી પણવળી ડર લાગ્યો. પછવાડે પકડાવશે તો ? ઉપરનો દેખાવ તો—આખા ઘરનો અને પટારા તથા કપાટોનો એવો રાખ્યો કે તે ઉઘડતાં સુધી વહેમ ન પડે, ખરેખર તપાસે ત્યારેજ સમજાય. પણ એ બદોબરત મન માન્યો નહીતો. પુર તપાસીને પછવાડે તાર કરે તો ? તેની પણ યુક્તિ સુઝી. ઘેરની રેલવેપર જવું. ત્યાં ગાંઠડા પોટલા મુકી ઘરની ગાડીવાળાને રજા આપવી ને પછીથી બીજી ગાડી કરી બંદર જવું. હા ! વાહરે નસીબ ! સ્ટીમરનો પણ વારોજ હતો !! વેરાવળ બિતરવું. હા ! આંતો તેના કાકાજ વહીવટદાર છે એટલે ક્ષેમ કુશળે ઘેર પોહોચાડશે. હજી એક પંચાત રહી. સવારમાં અડોશી પડોશી ફૂફૂ કરશે તેનો પણ રસ્તો તેને જડ્યો. “વિધાથી માહાલુ લહે માટે તેને રાખતીજ નથી. તે દેશમાં જાય છે તેને સ્ટેશન સુધી પહોચાડવા જઈશું” એમ ડોશીએ કહેવું. સ્ટેશનપર ગાડીવાંન દેખતાં માહાલુ એ એકલું ન જવા હઠ કરવી એટલે ડોશીએ સાથે

જવું ને પડોશીને પણ તેમજ કહેવરાવવું “ખરાખર. આ યુક્તિ ડો-
શીને પણ ગમી. તેને પોતાનેતો એટલી ખતી ગમી કે તે પોતાની
બુદ્ધિને ધન્ય ધન્ય!! દસવાર કહી ચુકી. રહેવા દેવો તેમને ત્યાંજ.
ગાંઠડા પોટલા બાંધે છે તેમાં શું જોવું છે? ચાલો આપણી વિદ્યા
પાસે. તે બિચારી કંઈ જાણે છે કે તેનાં જ્ઞાણાં ઘરેણાંને લુગડાં
બધાંએ મહાલી બાંધે છે?

દુખી બિચારી! તે તો આખો રસ્તો રોઈ? હવે શું કરવું
તે તેને ન સુઝયું “સ્વામાને મહાં શી રીતે બતાવવું. તે મારું કેમ
સાચું માનશે? મને ધિક્કારશે. શાપ દેશે! તેના મનમાં આ વાત
જાણી માની ત્યારથી કેટલું દુઃખ થતું હશે? મીલનો ભડકો ઓલા-
યો પણ મહારી હોળી તેના મનમાં-ધગધગતી સગડી તેની છાતી
ઉપર બળતી હશે! અરેરે તે શી રીતે સમાવાય! તેને કોણ ઓલાવે!
શું તે મહારા હવે સમ પણ માને? એ દુષ્ટા હવે ઉધાડી પડી.
હું એક વાત કરીશ ત્યાં એ દસ ઓલાશે! હું એને કંઈ પહોંચું?
જુલું પ્રપંચમાં પહોંચું? કદી નહીં! પણ પ્રાણનાથ તેનું બધું માન-
શે? હવે કદાચ માને પણ ગંગાની ખાત્રીજ ભારે પડી! મુરખી ભો-
ળી સ્ત્રીએ ધાણ વાળ્યો! મારા કહેવાના અર્થનો અનર્થ કર્યો. એ શું
કરે! મારા શબ્દજ મને ખરાબ કરી! એમને જાહેર પડ્યા છે એટલે
પછી મહાલીનું બધું મનાશે! હજી તો તે કઈક પ્રપંચ રચશે ને
એમને ખાત્રી-પક્કી ખાત્રી કરશે!! ત્યારે હું શું કરું મરી જાઉં!!
હા! તેમજ કરું. ના ના તેથી તો દુનીયાનાં ઉલટી મારી અપકી-
ર્તી સિદ્ધ થાય! પ્રભુની એર થાઉં, આત્મધાતી થાઉં ને વળી મા-
રા પ્રાણનાથ પણ રીખાઈ રીખાઈને મરે!! ત્યારે શું કરું! ઓ મા-
ડી! તું પણ મરી ગઈ!! મને કાચી કુમળી મૂંકીનેજ ચાલી ગઈ!!
હજી હું સંસારના દુખના પ્રપંચના ધક્કા ખમી શકું એવી રીઠી
નથી થઈ! ત્યાં તારા વિયોગે મને ઉલટી નરમ કરીને તું ચાલી
ગઈ! ગઈ! તે પણ ગઈ! હાયરે દેવ. મારા બહાલા !! મને મોં મા-
ગ્યું આપનારા મોટા ભાઈ પણ ગયા!! તેજ મારી બાને લઈ ગ-
યા!! ભલે બેલ ગયાં!! પણ મારું ત્યારે કોણ? પ્રાણનાથ? અરેરે
તેને તો હું કાળ જેવી લાગીશ!! હાયહાય!! ત્યારે હવે હું કોને
કહું. મુંબધમાં તો લાખો માણસ છે પણ મારું કોણ? મારું દુઃખ

સાંભળનાર કોણ? પોલીસ પણ મારું ન સાંભળે. ને હાથકોટના જ-
ડજ પણ મને ન્યાય ન અપાવી શકે!! ત્યારે મારું કોઈ નથી? છે
મારો અંતરજ્ઞમી ઈશ્વર છે!! તેજ મને સદાય કરશે! તેણેજ મને
વિમળા આપી-મુઝઈમાંજ તેને રાખી છે. તે મને રસ્તો સૂઝાડશે!
કંઈ શિક્ષક નથી!! મારી મતી મુઝાઈ છે પણ કતી નિર્મળ છે. મા-
હાલુનો પ્રપંચ હાલ કાળ્યો છે પણ આખર ન્યાય થશેજ. પ્રાણનાથ
એકદમ ઠગાયા છે પણ આખર તે સત્ય શોધશેજ. એ કંઈ ગંગા
જેવા મુરખા છે? ન હોય. પ્રભુ મહારી સદાયે છે. નીતિ મેં તજી
નથી ને તજીશ પણ નહીં. પછી શું કામ ડરું? હીંમત રાખું.”
આટલું વિચાર્યું ત્યાં વિમળાનું ઘર આવ્યું. ગાડી ઉભી રહી. વિદ્યા
ઉતરીને તેના માળામાં ગઈ.

વિમળા જમીને પોતાના ખાનગી ઓરડામાં પેડી ને વિદ્યા
મેઢીપર ચઢી. તેણે તેની પીઠ જોઈ. વિમળાનો વર તથા સસરા પુ-
ને ગયા હતા. તે ત્યાં દજ આઠ દિવસ રહેવાના હતા તેથીજ વિ-
દ્યાએ વિમળા પાસે આ વખતે જવાનું વધારે પસંદ કર્યું હતું. વિ-
મળા માંહે જમીને આવ્યું અંધ કરવા પાછી ફરીને વિદ્યાને પોતા
ભણી આવતી જોઈ “કોણ વિદ્યા!” આ શું? આવા ડોળ!! પરસે-
વાથી મેલું મોં! છુટી પેણી!! કણક ભર્યા હાથ! આ અજોડીયું !!
આમ કેમ?”

તે તો આમ જોણતીજ રહી ને વિદ્યાએ તો તેની પથારીપર
પડતું નાખી હુક્યો સૂક્યો. ખૂબ રોઈ. ડસકા ઉપર ડસકું ખાતાં
તેને ડચુરો વળી ગયો. વિમળાએ તેને ખોળામાં લીધી. છાતી સર-
સી ચાંપી પોતાના છેડાથી તેનાં આંસુ લોહ્યાં. પરસેવો લોહ્યો. વા-
ળ સમા કર્યા. પાસે પંખો પડ્યો હતો તે વડે એક હાથે પવન ક-
રવા લાગી અને બીજે હાથ તેની છાતી ધબકતી ધભરાએલી-છાતી
ઉપર રાખી ખેલી. તે પણ ગળગળી થઈ ગઈ. થઈ જાયજ-કારણ
મીલની વાત તે જાણતી હતી ને વળી આ કંઈ નવું છે એમ કહ્યું.
બંનેનાં શરીર જોવામાંજ નૂદાં હતાં.

“બેના વિદ્યા બેના આમ ઘેલાં કાઢીને મને પણ ક્યમ ધભ-
રાવે છે? આપણે બંને ધભરાશું તો હાલ કોઈ ત્રીજું મુરખી છે કે

જે દીવાસો આપશે?” વિદ્યાને તેની મા સાંભરી તેથી વધારે રોવું આવ્યું “ઓ! માડી રો!” તેનાથી કેહેવાઈ જવાયું. તેથી વિમળા પણ રોધ. તેને પણ તે મા સમાનજ બહાલી હતી. પણ આખર તેણે હીંમત પકડી. ગળગળે સાદે, સજળ નયને, પણ તેણે વિદ્યાના મનનો ઉભરો કઢાવવા વાત શરૂ કરી.

“ સુખ દુઃખ માણસને માથેજ પડે છે એમાં ધભરાય છે” શ.’ આપણે નહારાં કર્મ કર્યા હશે તે ભોગવીએ છીએ. “એન નહારાં કર્મથી નહારું ફળ ભોગવીએ તો તો સંતાપજ શાનો? પણ સારાતું નહારું ફળ ભોગવીએ તે ક્યમ સહેવાય ” વિદ્યાને એથીજ વધારે રોવું આવ્યું હા. તેણે કશું ખોટું કયું નહોતું.

“ તે કંઈ આમ ધભરાયે જતું રહેવાનું છે? સત્યનો જયજ થવાનો. મને કહે તો કંઈ ઉપાય કરીએ”. વિમળા હવે પાંખી હીંમતમાં આવી. કાયર થએલી વિદ્યાએ તો હજી કાયરતાજ ખાતી.

“મને તો એનો કંઈ ઉપાય સૂઝતો નથી. મને હું શું કહું? સહજ સાજ દુખને તો હું પણ ન ગાંડું કદી આવી ગીઠડ તેં મને જ્ઞે-છ છે? તુંજ મને કહેતી કે તને ધન્ય છે! તું ખરી ધીર છે. પણ પ્રભુજ મારા ધૈર્યનું પારખું લઈ મારું પણ મુકાવે છે! નહીંતો હું આમ રોતી કકળતી આટલી રાતે તારે ઘેર આવતું?”

“કોને ઘેર આવી છે? તારે પોતાને ઘેર આવી છે. પોતાને ઘેર ન જાયતો માણસ ખીજે ક્યાં જાય? તું કહેતો ખરી કે છે શું? તું ધભરાઈ છે તેથી તને ઉપાય નથી સૂઝતો પણ મને સૂઝશે.” તેણે હીંમત દીધી. વિદ્યા વાત કહેવા લાગી. “એન કાલે ચાર વાગે મને મહાલુ ખેંચ કરીને માલલક્ષ્મી દર્શન કરવા તેડી ગઈ. પ્રથમતો એ ખેંચ હું સરલ સમજી પણ ત્યાં પહોંચ્યાં, દર્શન કર્યાં, ને તેતુ કારણ સમજાયું. તેનો ચાકર ગાડી બાંડે કરેલી ને એક દમ આવ્યો.

“ કોણ પેલો સ્યામલો? હાસ્તો ખીજો કોણ આપ હોય એક જ છે તો ” વિમળા એજ પ્રશ્ન કર્યોને ઉત્તર દીધો વિદ્યાએ વાત ચલાવી. “હા તેણે એક ચીઠી માલાલીના હાથમાં આપી ને કહ્યું કે તમને શેઠ એક દમ બોલાવે છે. તેણેતો આપડે ભરમ રાખ્યો. પણ પોતે કુલણશીએ તાણીને ચીઠી વાંચી”

આટલુ બોલી તે અચક્રી રાજચમકી; “અહાહા! તે ચીડી મારી પાસેજ છે તો! હા! મારા કબજાના ખીસામાં છે. પ્રભુ કરે તેને ઉપર તેનું નામ હોય! એ મને બહુ કામ લાગશે હવે તેણે વિમળાને કહ્યું જો બેન તારી આગળ વાત કરીતો આટલી બુદ્ધી ઉઘડી.”

“વાર પછી શું થયું” વિમળાએ વાત પૂરી સમજ્યા પહેલાં કંઈ અભીપ્રાય ન આવ્યો “તેમાં શું હતું? તેમાં લખ્યું હતું કે જો તું આ ચીડી લાવનાર સાથે પાંચ હજારના દાગીના નહીં મોકલે તો મારે જેલમાં જવું પડશે. કારણ સોનીએ હુકમનામું કરાવી કેદનું વારંટ મેળવ્યું છે.” વિદ્યાએ વાત આગળ ચલાવી. “પોતે ચંડાળ ગાળ દેવાઈ જાય છે પણ તે ચંડાળજ છે”-બોલી. ‘બલી ઠગ વિદ્યા એમ બોળાઈને તો હું પાંચ રૂપિયા પણ આપવાની નથી’.

“તોકર આપડો કરગર્યો કે ઝટ ઘેર ચાલો. હું તમને હાઈદ”-તે અચક્રી “તે ઘેર જોઈ આવ્યો ત્યાં ન મળ્યાં ત્યારે અહીં આવ્યો. પણ પોતે તો નીરાંતે એજ જવાબ દીધો કે હું તો દમડી પણ નહીં દઉં, મારાથી ન રહેવાયુ, બેન, પાપ છુટી વાત કહુ છું મેં તેને કહ્યું કે તું શું સાપછું કે એણે તને દુધ પાછને ઉછેરી તેને હવે કરડેછે,” “ત્યારે શું” કહે “તારા જેવી હું મુરખી નથી. પૈસા ગયા પછી ઘણી કંઈ કામ ન આવે. મેં કહ્યું ‘તુ સાટે તેનો અમુલ્ય પ્રેમ ખોઈશ’ તો કહે, ‘પ્રેમને શું ઓઢું કે પાચર?’” તેણે કંઈ માર્ગ પેટ ભરાય?” ખેર તેણે મારી એક વાત ન માંતી ચાકર આપડો ધભરાય તેના કરતાં ચાકર સારો પેટ બાળે પણ પથ્થર તે વળી એમ પલજો! એટલામાં તો વૃજવલ્લભ પણ ત્યાં આવ્યો.”

“બિચારો શું કરે? ત્યારે તો દાગીના આપ્યા હશે,” વિમળા હજી મૂળ વાતજ જાણતી નહોતી.

“હાય હાય એ દાગીનાનીજ મોકાણ છે તો! એમાંથીજ ગંગા-ખોદાઈને ગીતાનું ઘેટા જેવું થયું,” “કહે ત્યારે,” વિમળા વધારે ધ્યાનથી સાંભળવા લાગી

“પહેલી તો કહે મેં કુચીયો ખોઈ છે પછી કહે “ત્રણ મહિના માં પાંચ હજાર કમાવા જેવું છે માટે જેલમાં રહી એનું લેણું ખોટું કરો. પાછી ભણેલી ખરી ના! તે વળી દલીલો કેવી કરે? વરસાદના લપટયાને રજના દંડયાની શરમ નહી. તમે ક્યાં ખુન કે ચોરી ક-

રી છે. દીવાની જેલમાંતો લક્ષ્મીધિપતી પણ જાય છે ને પાછી કહે મારી પાસે છે તે તમનેજ કામ આવશે?

“શું પૂજો મુંકવા ?” વિમળાએ કહ્યું “વાર પછી ?”

“તે ખીચારો લાગવાળો માણસ સાફ બોલ્યો કે તનથી બહાલી લાગ. કાંતો મને ખો ને કાં દાગીનાને સારે પહેલાં કહે કે એ મારી જીંદગીનો આધાર છે. પછી પેલાએ ખીજ વીસ હજારના દાગીના દીવેલા ગણાવ્યા ત્યારે કહે એતો જુનાઘઠ મોકલ્યા. આખર ખીચારો થાક્યો, ટુંકી વાત કરી કે ના પાડે તો રેશન અને ટાઇમ પાસે છે તે આલી નિષ્કાં. પણ યાદ રાખ જે કે પુઠે પરતાઈશ. ત્યારે શું કહે ? એ વિચાર બહુ ઉત્તમ છે, પાછો જીભપર ! વળી કાયદો જાણે ! એટલે કહ્યું હાલ તમે જાઓ ને પછી મને પણ જુનાઘઠ બોલાવજો; ત્રણ વર્ષ પછી આવશું એટલે પૈસા પણ ન દેવાને જેલમાં પણ ન જવું. આવો સારો રસ્તો છે છતાં હું દાગીના શું કામ ખોડ ? તો જો ચોખું કહ્યું કે ‘એ આશા રાખીશમાં. હું તારું મોં ફરી નહીં જોઉં પણ એતો એકતી બે ન થઈ. થાક્યો ખીચારો તેની આંખમાં આંસુ આવ્યાં ને છેવટ તે બોલ્યો “નકારી સ્ત્રીને વશ થઈને ગળ ઉપરાંત ઘરેણાં ધઢાવવાની મને જે સજા કોર્ટે ફરમાવી છે તેથી પણ અધિક દેશનિકાળ—ની સજા હું મારે હાથે ભોગવીશ ને તારું પણ લાગ આવે જોઈલછશ” ગયો ખીચારો!! આખર છેક નીરાશ થઈ આંસુ દોહતો દોહતો ગયો. મને પણ તે વખત એટલી બધી દયા આવી કે મારાથી બોલાઈ જવાયું કે. ‘જો આ વખત મારી પાસે દાગીના હોતતો હું આપત. પણ ઘર દુરને વખતતંગ છે એટલે લાચાર.’ નકામું ન બોલી.

“ધન્ય છે તને બેન ! તું એવીજ છે. મને અનુભવ છે. નકામું શેનું” વિમળાએ કહ્યું. અરે બેન ! “હવે પાછાં તેની આંખમાં આંસુ આવ્યાં તેનું મન માહાલક્ષ્મીપરથી પાછું આવ્યું ને તેને વા-અબાણનું ધ્યાન થયું તેણે ટપકતે આંસુએ આગળ વાત ચલાવી “એજ દયાએ મને દુઃખ દીધું છે. એજ વાક્ય મારાં શત્રુ થયાં. તેણે મારા પ્રાણનાથના અંતરમાં ધા માર્યો, મને ધા માર્યો, અને હવે શું થશે તે કહી શકતી નથી.”

“તે શી રીતે ?” વિમળાના પ્રશ્નનો ઉત્તર તુરત મળ્યો “કહું છું

એન તને નહીં કહું તો કોને કહીશ. “તેણે જોયું કે મેં તેનું પાપ જાણ્યું, હું તેનાથી વિરુદ્ધ વિચારની છું, એટલે તેને બચ થયો કે હું તેને ફજેત કરીશ. ત્યાંજ મારી સાથે લડવા તૈયાર થઈ, પણ હું પણ ચુપ રહી. આખર તેણે મારો ઘાટ ઘડ્યો. ઉઘટા એરે કોટવાળને દંડ્યો. મારે માથેજ નાંખ્યું કે મેંજ નચાડ્યો. ઘરમાં કહ્યું ગંગાને કહ્યું.” “તેમાં શું ? ધુવડને કહે દુનીયાં આંધળી થવાની હતી” વિમળાએ ઉતાવળ કરી. વિદ્યા બોલી.

“એનકી હું ઠગારી તારે ઘેર હું તો આવી, ને પોતે મારા ટેબલમાં કોઈ ચીઢી ગોઠવી. ગંગાને બોલાવીને સતી થવા તેના દેખતાં કાઢી તે મારાપર આવી છે એમ ઠરાવ્યું. વળી આગળથી સંતલસ કરી રાખી હશે તે મુજબ હું તારે ઘેરથી ગઈ કે મને ગંગાએ પુંછયું. મેં જાણ્યું એમાં મેં શું પરાક્રમ કર્યું છે તે હું કહું. તેથી મેં વાત જતી કરી. તેને વધારે એમ પડ્યો હું માલાલુના કછયાથી ખીની તેથી તેના વહેમમાં વધારો થયો ને આખર “ઘર દુરને વખત તંગ છે નહીં તો હું દાગીના આપન” એટલા મધમ શમ્બોની મેં કચુક્તાત ભોળેભાવે પ્રસંગ જાણ્યા વિના આપી. એટલે પુરૂં થયું. પાછું મારા કર્મે મીલ બળી એટલે છેવટ સુધી સફાઈ ન થઈ. ગંગાની મેંજ ખાત્રી કરીને તેણે એમની કરી.”

“શું એમણે પણ માન્યું ? ” વિમળાએ છેલ્લો પ્રશ્ન કર્યો.

“ગંગા કહે છે કે માન્યું, પોતે તો દસવાર ફરી ફરીને પુંછયું પણ ગંગાને તો રૂકાથી-મારી રીતભાતથી મારી કચુક્તાતથી-ખાત્રી થએલ એટલે આખર તેમણે પણ એ જાણીને તે માન્યુંજ હશે. હવે એનો મને પછીથી મળ્યા પણ નથી ને તેનું કારણ પણ એજ હશે નહીં તો સીદ્ધપુર સુધી જાય ને મને મળ્યા વિના-મને મોં બતાવ્યા વિના જાય ! અરે એક ચીઢી વતીકન લખે એવું બને ? પણ એજ વાત ? પ્રારબ્ધ કુટનાર તે મનમાં ચોટી ગઈ ! કોણજાણે તેમાં જતા રહ્યા હશે તો શું કરશું ? વિદ્યા આવી ત્યારે હતી તે સ્થિતિમાં પાછી આવી !! તે થર થરવાને રોવા લાગી.

વિમળાએ મનમાં સમજી કે છુંડુ થયું પણ લાચાર ! સત્ય-મેવ જયતે ! તે હીમત રાખીને બોલી “અહો ! તેમાં શું છે ? એના ઉપાય તો સહેલા છે. એ વહેમ ટાળવો એ મહાફ કામ છે.

પેલી ચીઠી તેં સંધરી છે ના ?”

વિદ્યા કાંક પાછી ધીમી પડી “હા એન મને હવે તેં સાંભરી છે. મેં તો સહજ પોતાને જતાવવા રાખી હતી. પણ પ્રભુએ મને સુમતીજ સુઝાડી. પણ એમાં એનું નામ હોય તો બહુ સારું. નહીં તો એનો પણ અર્થ મારા ઉપર દોરશે.”

“તેની કંઈ ફિકર નહીં. શ્યામલો આહીં છે. તેને વ્હાણામાં બોલાવી ખરી કરી રાખશું અને નહી તો એ શું ? એ રાંડ પાસે થીજ દાગીના કાઢી જતાવશું. આપણા ઘરમાંજ છે ના ! ક્યાંહી નાંખી નહીં દે ને કોઈને સોંપશે પણ નહીં. આવવા દે એમને પાછા ! જો હું કેવું કળે કળે કામ-કરં છું તે ! પણ પ્રભુ કરશે તો એટલું કરવુંજ નહી પડે. તારી પ્રીતિના સજડ કોટ એ એકજ ગોળાથી. હુંતો કહું છું કે ગોળાથી. પડી જાય એ શું સંભવિત છે ? તેમ હોયજ નહીં.”

વિદ્યા વધારે શાન્ત થઈ તેને પણ હવે વધારે સૂઝવા માંડયું “એમતો ગંગાએ પણ મારી નીર અપરાધી વર્તણુક તપાસી છે. આવડા મોટા આળને એટલો પુરાવો શા અર્થનો છે. !! મારી પાસેના દાગીનાની દરેકની હું ખાત્રી આપી શકું છું.”

વાતમાં ઘણા રસ્તા જગ્યા. વિદ્યાને વધારે હીમત આવી આવેજ ! ગંગાને ત્યાં તો દાઝ્યાપર ડામ બળતામાં ધી જેવું થયું હતું અહીં તો તેને યુક્તિ અંધ દીલાસો મળો. તેની પુરી વાત. લઘાલઘની પણ તમામ વાત વિમળાએ સાંભળી. બધામાં તેને મીઠા દીલાસા દીધા. હુમકું બદલાવ્યું. નારતો કરાવ્યો. ને આખર દસ વાગે જમાડી સુવાડ્યા પૂઠે પોતે સૂતી. ગરીબ ! આપત્તીના વાદળથી પલળતી વિદ્યાને નીંદ્રામાં પણ ભયંકર સ્વપ્નાંજ આવ્યાં. !!

સવાર પડયું. દાતણ પાણી કરી ન્હાયાં. પ્રભુનું સ્મરણ કર્યું. ચાહ પીધી ને હવે ઘેરે જવું કે નહીં તે વિશે વિચાર કરવા માંડ્યો. પણ ઝાઝુ વિચારવું પડયું નહીં. તુરંતજ ગાડી વાળો ગાડી લઇને આવ્યો વિમળાએ તે આરીમાંથી પ્રથમ જોઈ અને બોલી “અહો ! સાસુ તેડવા આવ્યાં કે ગાડી મોકલી ?” આ શું નવાઈ ? તે નવાઈજ હતી ગાડી ઉપરથી તો માત્ર કોચમેન બીચો ને ઉપર આવ્યો તેના હાથમાં કુંચીનો હુમખો હતો તે બોલ્યો.

“તમારે ને માહાલુને નોહોતું બનતું માટે તે દેશમાં ગયાંને
આ પણ તેમને મૂકવા ગયાં”

તેને પુરૂં બોલતાં અટકાવી વિદ્યાએ આશ્ચર્યતાથી પ્રશ્ન કર્યો.
“હાં આરો” તેણે પુરી વાત કરી.

“રાતે વિચાર કર્યો ત્યારે તો બેન એકલાં જવાનાં હતાં. આ
રેશનપર મૂકવા ગયાં ને ત્યાં બેને રાડ કરી એટલે પોતે પણ મુ-
કવા ગયાં. આ ઘરની તથા બીજી પેટી કપાટની કુંચીયો તમને
મોકલાવી છે મેં કહાલુ છે કે ઘરની બપ્પર રાખજો હું પંદર વી-
શ દીવસમાં પાંધી આવીશ.” તેણે કુંચીયો વિદ્યા બણી ફેંકી. વિ-
દ્યાએ તે ઉપાડી લીધી અને બોલી.

“બહુજ આશ્ચર્યની વાત! આમાં જરૂર કંઈ બેદ છે.”

વિમળાએ પુછી કરી “હા. નહીં તો એકદમ એને કાઢે. પોતે
મુકવા બપ્પ તને વળી કુંચીયો સોંપે એમ બનેજ નહીં. જરૂર કંઈ
પ્રપંચ હશે. ચાલો ઘેર ગયે બપ્પર પડશે.”

બંને તૈયાર થયાં નિચે આવ્યાં. ગાડીમાં બેઠાં ને ઘેર પહો-
ચ્યાં. “ડોશી ક્યાં? ડોશી પણ ગયાં શું?” એવું પાંડોશીએ પ્રશ્ન
તેથી ડોશીનો વિચાર મૂળથી જુનાગઢ જવાનો નહોતો એમ તો
જણાયું. ઉપર ગયાં. બાહારનું તાળું ઉઘાડ્યું. દીવાનખાનામાં તો
જેમનું તેમ હતું. માત્ર માહાલુ વાળા ટેબલપર જુજ કાગળના ક-
ટકા શિવાય કંઈ નહોતું. વિમળા તે ટેબલ પાસે ગઈ. તેને ઉઘાડ્યું
તે ઉઘાડુંજ હતું. મહીથી ત્રણચાર રૂકા વૃજવલ્લભના નિકળ્યા. તે
પર તેનાં નામ પણ હતાં. તેમાં મતલબ પણ એજ હતી કે “હ-
ર્ષદમાં મોહીને મારી બપ્પર કેમ નથી લેતી.” આમ લખવાનો સબબ
એવો હતો કે છેવટમાં માહાલુએ ડોશીની ચોક્કી કરવા તેને વશ
કરવાં હર્ષદના ઘરમાંજ ધામા નાંખ્યા હતા. તે વૃજવલ્લભની બપ્પરજ
ન લેતી. તેથી તેણે આવી કલ્પના કરી હતી. અને એવી ચીડીયો
માહેતીજ એકનો ઉપયોગ માહાલુએ વિદ્યા વિરૂદ્ધ કર્યો હતો. તેને
મળતીજ આ ચીડીયો હતી એટલે તે વિદ્યાના બચાવમાં કામતી
હતી. વિમળાએ હવે તો બધા કાગળ ફીંધા. વિદ્યા પણ આવુઆ-
જુ શોધવા લાગી એક કાગળ ગાદીનેજ પડખે પડ્યો હતો તે ઉ-
પાડી લઈ તે બોલી “વાહવાહ! આ જો બેના! પોતે જ ઘરેણું સાથે

લકષ્મી ગઈ તેની યાદ મારે સારજ ભૂલી ગઈ છે તો” વળી તેને પેલી ચીઠી યાદ આવી પોતાના કમળના ખીસામાંથી તે કહાડી હા તેજ ચીઠી તેના ઉપર છેલ્લી આવેલી વાહવાહ! તેના મથાળાપર “મહારી માલીક મહાલી” ને નિચે “તારો વેચાણુ વૃન્વલ્લભ” લખ્યું છે. નીરાંત થઈ ડોશી ભલે ગઈ! મહાલુ પણ વેળાસર ગઈ. સાપ કરડ્યો પણ રામબાણુ ઓપધ તુરત હાથ લાગ્યું છે એટલે હવે જીંદગી જોખમમાંથી બચી! મહાલુ કેમ તે ભૂલી ગઈ! તેને હવે એવા કાગળોની થોડીજ પરવા હતી. તે પોતાનાં ઘરેણું લૂગડાંમાંથી ગાંભો ચીંથરું કે વાલની વીંટી પણ ભૂલી નહોતી રખે પોંતે તેમાંનું કંઈ ભૂલે એ ફિકરમાંજ તેને આ કાગળનાં થોથાં ન સાંભર્યાં! ભલે ન સાંભર્યાં તેથી વિદ્યા-હર્ષદનો પ્રેમ જીવ્યો હતો તેવો જાગૃત થવા વખત આવ્યો! ને તેથીજ તે બે ભલે ગયાં એમ વિદ્યા તથા વિમળાએ માન્યું. પણ શું એ માનવું બરાબર હતું?

ઉપરના દેખાવથી તો ઘરમાં બધું બરાબર હતું પણ વિમળાને વિચાર આવ્યો કે વખતે માંહેથી “સાપ નીકળે કે ઘો” તો ચાર ઠાકાં બેરાંને પાસે રાખી. પેટી કપાટ ઉઘાડવાં એટલે ડોશી વાંસેથી ગળે ન પડે! ને તે વાત વિદ્યાને પણ પસંદ પડી. પડોશી-યોને બોલાવ્યાં. ગંગા પણ આવી! તેને ખીજ ચીઠીયોનેઈ સંપૂર્ણ ખાત્રી થઈ! પોતે ઉતાવળી થઈ વિદ્યાને દુઃખ દીધા માટે પશ્ચાત્તાપ કર્યો! બેરાં ચાર પાંચ ઠાકાં બેરાં એકઠાં થયાં. પ્રથમ તેમણે ખોટી થવાને પારકી પંચાતમાં પડવા ના પાડી. સપાડાં ચઢાવીને તેમને રોક્યાં પણ આખર તેમનું મનમાન્યું થયું. ન તો તેમને પંચાતમાં ઉતરવું પડ્યું કે ન ખોટી થવું પડ્યું. કારણ એક પેટી ઉઘાડી તો માંહે ઘાભા! ખીજું કપાટ ઉઘાડ્યું તો માંહે લુગડાંના ડુચા! ત્રીજું ઉઘાડ્યું તો માત્ર કામનાં ઠીબડાં! કોઈને અન્યથા લાગી નહીં. સહુ બોલી ઉઠ્યાં “એમ હોવાની કાંઈ નવાઈ નથી” ડોશીનો સ્વભાવ સહુ જાણતાં હતાં. દસે કુંચીયો બ્યારે એમ નીવડી ત્યારે વિદ્યાને વિચાર થયો. “એનું તો કશું રાખ્યું નથી પણ રખે મહારાને પહોંચ્યાં હોય?”

“હા બાપુ! તપાસ્ય” સહુએ સાખ પૂરી. શું તપાસે? ખીજ પેટીમાંથી તો રડીખડી ચીજે હાથ લાગી પણ વિદ્યાના કપાટમાં-

થી તો ચીંથરૂંએ નહીં! સહુ ઉદાસ થઇ ગયાં. વિમળાની આંખમાંથી આંસુ ચાલ્યાં. વિદ્યા પણ ગળગળી થઇ ગઈ ને અંતે રોષ મડાયું! સહુને એનું રોનું સ્વાભાવિક લાગ્યું. “રવેજ ના! રોશીએ એને સાર તો પાઈ ન રાખી પણ બીચારીનું બાપના ઘરનું હતુ તે પણ લઇ ગઇ” બીજી વધારે વાકફગાર બોલી “તે કંઈ થોડું ઘણું બધું ચાળીશ હજારનું!” ત્રીજી બોળી “પહ્યાપર પાટુજ હોય” આ બોલથી વિદ્યાને ડસકાં પણ આવ્યાં. એનું તેના અર્થમાં શું હતું! સહુના મનથી તો એમકે મીલ પણ બળી ગઇ ને તેના ઉપર આ તુકસાન થયું, પણ વિદ્યાના મનથી તેનો અર્થ જૂદો હતો “એ પછાનો ઉપયોગ કરવા વખત આવ્યો હતો એ ધરેણું પતીને આપત્તિમાં મદદ કરવામાં વાપરી તેની આખંડ પ્રીતી અતીશય દ્રઢ કરવા તેની ધારણા હતી. જેવી માહાલીએ બદનામી કરી હતી તેવીજ તેને નેકનામી કરવી હતી. આફત આવી ત્યારથી પોતે તેમાં મોટી મદદ કરી શકશે એવી તેને હીંમત હતી-હોંશ હતી. ઉમંગ હતો. તે બધું બળી ગયું!! માટેજ તે રોષ! અને તેનું ખરું કારણ કોઈને કહી પણ ન શકા!! હવે એ કહેવાની કંઈ કીંમત નહોતી. એ તો કરી બતાવવામાંજ ખૂબી હતી. તે કરતાં સુધી તેણે એ વિચાર મનમાંજ રાખવો ધાર્યો હતો પણ તે થયા વિના મનમાંજ રહ્યો. તેનો પ્રસંગજ ન આવ્યો માટે તે વધારે રોષ. પણ તે થોડીજ વાર. કારણ તેને વિચાર થયો કે થનાર થઈ ચૂક્યું. હવે રેવાથી ઉલટી પોતાની નબળાઇ વધારે જણાશે. તેણે છાતી મજબુત કરી. આંસુ ખાલ્યાં ને વિમળાને ઉલટી હીંમત દેવા લાગી “કંઈ નહીં એન ઘભરાય છે શું કામ? આપણાં પ્રારબ્ધજ કુટ્યાં તેમાં કોઇ શું કરે! આમાં એ નિમીત્ત થયાં, મીલ આં એ બાળવા ગયાં હતાં?”

થોડી વાર એ કથા ચાલી સહુસમજ્યાં કે કામ તો માહાલીનું એટલા માટેજ તેણે રાતે કશ્ચે કરીને વિદ્યાને કાઢી! પણ અરે હવે દેને આં તે કાઢવા ગઈ હતી! એમ પ્રશ્ન કરી વળી વિદ્યાએ મનવાળ્યું તેણે બીજી રીતે પણ મન વાળ્યું. ખેર તેણે મીલકત ખોઇ સ્ત્રી-ધન પીયરનું પદ્મું ખોયુ તો પણ એક વસ્તુ મેળવી! તે બધાંથી વધારે કીમતી. અસુલ્ય. બીજા એથી બમણા રૂપિયા ખરચના પણ ન મળે તેવી વસ્તુ મેળવી. પતી ઉપરનો પ્રેમ! તેને જે જખમ થ-

મે હતા તેને ખીલકુલ સાંધ પણ ન દેખાય એવો રૂઝવનાર મક્કમ એ આધારેજ તેણે મન વાળ્યું.

મન વાળ્યું તો પણ કંઈ સાધ્યા વિના રહે! ધા ઉપર લૂણ પડે તે બળ્યા વિના રહે! બળે પણ કરવું શું? તેનો કંઈ ઉપાય? સહુએ જુદા જુદા ઉપાય બતાવ્યા. એક કહે પોલીસમાં કહો ખીજી બોલી “તારકરો” વિદ્યાની તેમ કરવામાં હીમત ન ચાલી સહુના મતે આખર એ દૃઢ કે હર્ષદને આ હકીકતનો તાર કરવો એ પછી મુનાસબ જણાશે તે ઉપાય લેશે !! તાર ક્યો! પણ સહુના કરતાં વિદ્યાને હર્ષદનો વધારે અનુભવ હતો. તે જાણતી હતી કે એ કંઈ કરવાના નથી! ખેર તે તુરત મુઆઘ તો આવશે. પણ આવીને શું કરશે? કરજદારોને ક્યાંથી આપશે? સિદ્ધપુર ગએલ ભાટીઓ મદદ કરશે એટલે તેનો જપશે ને બધું દેકાણે પડશે. વિદ્યા ગડમથલ કરવા લાગી. વળી તેને તે સાથેજ નવો તર્ક થયો. ખીજા બધાંતો વેરાયાં પણ એ તથા વિમળા ધુન્નવણીમાં પડયાં; તાર ક્યો-એ જખરી ભૂલ થઈ સિદ્ધપુરવાળો સારી હકીકત જાણશે તો પાછા પણ નહીં ધીરે! હવે તાર શીરીતે પાછો પણ વળાય! વળી સંતાપ થયો; આશ્રતનું ભૂત એક રૂપથી ડરાવતું તેને હાંકી કહાડતાં એટલે વળી ખીજા રૂપમાં વળી ત્રીજા રૂપમાં દેખાતું!! આ ખીજું રૂપ થયું ધડીવાર તે સાલ્યું. તેનું નિવારણ એમ કયું કે એ કાંઈ એવા મુખે નથી કે એવું જણાશે તો તારની વાત તેને કરશે! ભાં ત્રીજું રૂપ દેખાણું. જે ચાર પાટોશીને સલામતી માટે-પોતાના ઉપર ભવિષ્યમાં વિપત્તિ ન આવે માટે બોલાવ્યાં હતાં, તેજ વિપત્તિ કર્તા થઈ પડયાં. તેમણે વાયુની પેઠે વાત પ્રસારી. બધે હોહો થઈ ગયું. ભરમ ફટી ગયો. આ રૂપમાં જે ભૂત દેખાયુ તથા વિદ્યા ડરી! ને હતું પણ ડરવા જેવુંજ! કારણુ જે કાઢને ન બોલાવ્યાં હોત તો બાહાર કેહેવા થાત કે ડોશી બધું મુંઝી ગયાં છે તેમણે કુંચીયો મોકલાવીને તેવીજ મતલબનું કહાલ્યું હતું તે કામ લાગત બાંધી મુંઝી લાખની ગણાત!! ને ભરમની દુકાંનદારી નબી જત! પણ તે તો સહુને બોલાવીને ભરમ ફાડ્યો! હવે થયું તે ન થયું થાય? શું તેઓ મુખે હતાં કે વારંવાર ભૂલો કરતાં હતાં? ના કુદરત તેમની સાવચેતીને ભૂલના રૂપમાં બદલી નાંખી પોતાને

ભાવ ભજવતી હતી, તેમના ડાહ્યાપણનાં કૃત્યોથી તેમને માર ખરાવતી હતી, અને વધારે બગાડો પણ તેનોજ હતો. એ કલાકમાં-
તો આખા મું'બઈમાં વાત ચાલી. ને તે વળી આરતના ભૂતે જુદાજ રૂપમાં લોકોને ખતાવી, “હર્ષદ કરજદારોને ભૂલવવા આગળથી નાશી ગયો ને પાછળથી ડોશીને નસાડી હવે આ ઐરાં ઢાંગ કરે છે” લોકોએ એજ વાત માની. દુખી આપડી વિદ્યા !! તેના અંતઃકરણમાં ધા વાગ્યા તેની દયા ખાવાને બદલે લોક તેને ઢાંગ ગણવા લાગ્યા. તોઆ ! પ્રભુ !! વિપત્તિ કોઈપર ન આવશે ! કેવી વીટંબના ! એ કેમ સહેવાય ! પણ ન સહેવાયતો થાય પણ શું ? તમામ શે-
હેર એ વાત માની બાર વાગ્યા સુધીમાંતો આ છેડેથી તે પેલા છે-
ડા સુધી વાત ફેલાઈ ગઈ ને ચાર વાગે તો માળા તથા મીલના બંગલાપર કાચી ટાંચ પણ આવી. વિદ્યા વિમળા સાથે તેને ઘેર મઠ તે વખત તેમના ચહેરા કેવા થઈ ગયા હતાં ! તેમના મનમાં શું શું થતું હતું ! તે પ્રભુ જાણે કે તેઓજ જાણે !! લોકોને મોં ખતાવતા પણ તેઓ શરમાતાં હતાં. લોકો તેમને ભાંડતાં અને પાખંડી ગણતાં હતાં. હરી હરી !! તે ક્યા અપરાધ માટે ! સારે-સુ-
ધે નીતીને માર્ગે જવાથી વાંચનાર ડગવું નહી ! હોંમત ન હારવી ! ઈશ્વરનો ખેલ એવોજ છે ! કસોટીએ એમજ ચલાય છે !!

દુઃખી વિદ્યાને હવે ક્યારે સુખ થશે ? પ્રભુ કરશે ત્યારે. હજી તો તેના દુખની શરૂવાત છે. હજી તેનો વિપત્તિ સૂર્ય પહોર દીવસ જોટલો ચઢ્યો હતો. હરી હરી !! તે જે થશે તે સેહેશેને આપણે જે થશે તે જોશું.

સવાર પડયું આગલા દિવસના સવાર કરતાં પણ એ સવાર વધારે દુઃખદ નિવડયું, તારનો જવાબ આવ્યો નહોતો. હજી જવાબ કેમ ન આવ્યો ? એજ વીટંબનામાં આખી રાત ગઈ હતી હવે તે-
નો તો છેડો આવ્યો શું ? તારનો જવાબ આવ્યો. શો ? ઝટપટ ક-
હી દો. શું કહીએ ? હર્ષદરાય સિદ્ધપુર આવ્યાજ નથી. આવો જ-
વાબ તેના જે મીત્રના સીરનામાના ડેકાણથી તાર કયો હતો તેણે દીધો; ભોગ લાગ્યા !! તેણે બધું જાણ્યું તે તો ખેર ! જમી આવી ચૂકી હતી પછી બીજું શું થવાતું હતું ? પણ તે ગયો ક્યાં ?

“હાયરે ! તે શું નાશી ગયા ? વૃજવલ્લભની પેટે એક દુષ્ટા

સ્ત્રીને પરણવા માટે દેશનિકાલની સજા ઉઠાવવા ગયા ? અરેરે ! માન રી પાસે તો પુરાવા છે ! હું દુષ્ટા નથી ! આવો મારી સાખીતી જી-ઓ ! હરી હરી ! મારું શું થવા બેઠું છે ! ” આમ બોલતી બોલતી વિદ્યા ઘરણીપર ઢળી પડી. તેને આકરો તાવ ચઢી આવ્યો !! તે ઘડીમાં બઢવા ઘડીમાં રડવા અને ઘડીમાં સાવધ થઇ હીમત પકડવા લાગી ! પણ તેની હીમત ટકતી નહોતી શી રીતે ટકે ? કઇ આશા ઉપર ટકે ? ભવિષ્યમાંતો અંધાર હતું ! પોતાને માટે નાશી જાય એ બુદ્ધિથી અસંભવિત ગણે પણ કરજ માટે નાશી જાય એ શું અસંભવિત હતું ? ન્યુસ આવ્યું તેમાં પણ એજ વાત કે “હર્ષદ મુખ્ય છોડી નાહો ને ઘેર જમી થઈ ડોશી પણ નાહી ને ઘેર કંઠે છે ! ” હરી હરી !! એ નવી વળી પીડા ! તે જ્યાં હશે ત્યાં આ દુઃખદ વૃતાન્ત જણાશે. પછી તે શું કરશે ? જેમ પ્રભુ બુદ્ધિ દેશે તેમ કરશે તે તો આ વિનાશકાળ છે ત્યારે શું તેની બુદ્ધિ પણ વિપરીત થઇ જશે ? તે વિપરીત કર્મ આત્મઘાત કરશે ? કોણ જાણે ! કોઈ મુરખી નથી ! કોઈનો આધાર નથી સ્ત્રીપર સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા નથી કે તેનું અવલંબન તેનું સ્તેહાકર્ષણ તેના આત્માને બોળીયામાં પકડી રાખે ? એ મરેતો હું પણ મરું અને છુટું મારી બાનું થયું તેમ મારું પણ થાયજ ! પણ તે પણ આરે ? ”

આવીજ મતલબનું વિદ્યાનું જગૃત અવસ્થામાં વિચારવું. અને બેભાન અવસ્થામાં બકવું થતું હતું. વિભજાને પુરી વીડબણા આવી પડી એક તરફ સાસુ મરણતોલ થઇ પડી ! બીજી ગમવિદ્યા મરણતોલ થઇ ! સસરાપણ પુત્રે અને વરપણ પુત્રે ! એકલીએ કરવું શું ? પણ તેણે હીમત રાખી ! સવારના સાતથી તે અગીયાર વાગ્યા-સુધી જે દુખમાં વિભજા તથા વિદ્યાએ બે ચાર કલાક કહાડ્યા તે તો ધણ જાણે છે ? !

કેમ ચાર કલાક પછી શું થયું ? વિદ્યા તો બેભાન પડી હતી. પણ વિભજાએ જોયું કે તાર આવ્યો !! “હા હવે પોતે સિદ્ધપુર પહોંચ્યા હશે તેથી જવાબ આવ્યો !! આનંદ થયો ! ” વિભજાએ તાર લીધો પણ અશ્વેસ ! એ વળી આશ્વતના ભૂતનું નવુંજ સ્વરૂપ હતું ! એકલી વિભજાએ દીઠું, તાર વાંચ્યો ને ધભરાણી ! તેની આંખમાં આંસુ આવ્યાં. થોડીવાર પછી પાછી સાવધ થઇ. કુશળ-

તો છે? પ્રભુ જાણે. તેણે તે તે વખત કંઈ કહ્યું નહીં, તે વખત કહેવું તેને સલાહ ભરેલું લાગ્યું નહીં. તાર શહી નાંખ્યો. કવર રાખ્યું અને પછી વિદ્યાને સાવધ કરી.

“એન ઓ એન! તારા પ્રાણનાથનો તાર આવ્યો”

હૈ! શું તાર આવ્યો!” તે ખુલ્લાકળી થતી એકી થઈ. “શું લખ્યું છે? ક્યાં છે?”

વિમળા શીકા પડી ગઈ તોપણ હીંમત રાખી બોલી “તને બોલાવે છે. કર તૈયારી જગુદન રટેશને છે.”

વિદ્યા તેને પગે લાગી બોલી “ઓ મ્હારી મા! તારા વીના મને એ વધામણી કાણુ આપે?” વિમળાને આ બોલ ધા જેવા લાગ્યા! તેની આંખમાં આંસુ આવ્યાં પણ તેને તે આડું જોઈ આવ્યાં! વિદ્યાએ તે જોયાં નહીં. તે બરાબર હવે તે સાવધ થઈ. અને બોલી.

“ક્યાં છે તાર! જોઈ? બસમહીં એટલુંજ લખ્યું છે!” વિદ્યાએ લાંબો હાથ કરી તાર માગ્યો.

વિમળા શીકા પડતી ગઈ તેણે માત્ર જવાબજ દીધો કે “તારમાં તે બીજું શું હોય?”

“પણ મને તારતો બતાવ્ય, જોઈ મારા પ્રીયતમનો સંદેસો! હા તે મારી સાથે બોલ્યા!! મને કહ્યું કે પ્રિયાએ મુ'બદલામાં દુખનું વાદળ વરસે છે તેની નિચેથી નિકળી અહીં એકાંત સ્થળમાં આવ્ય હા મને એમજ કહ્યું. પણ તેમને બતાવતો ખરી! કે જુદું બોલે છે? વિદ્યાએ માગણી જરી રાખી “લેને ત્યારે બતાવવું” એમ ઢાંગ કરીને વિમળા ઉડી. લીફાફો હાથમાં લીધો. માહે કંઈ ન મળે. “અરે મેં ક્યાં મૂક્યો? સાસુને લાજત લાગીને દોડી ગઈ તેમાં ભૂલી જવાયું,” ઘણાં શંકાં માર્યા બધું ઘર શોધ્યું. તે તો શોધેજ ગઈ! ન હોય તે ક્યાંથી જરૂ? આખર વિદ્યા થાકી ખેર! મને તારાપર વિશ્વાસ છે! એતો મારાથી રીસાએલા છે ખરા ના તેથી હજી પડદામાં રહીને બોલે છે! કંઈ શીકર નહીં. હું આ મનાવતા ચાલી! બાડાના જેટલા પૈસા તો મારા હાથ પાકીટમાં છે!!” તે ઉભી થઈ! હજી તેનું દીલ સાફ હતું.

“વિમળા વધારે કચવાતી બોલી” અરે ક્યાં જાય છે? કંઈ સામાન લાતુ બાંધ પાકીટ લેતીજ કાલનું બાધું નથી તે બાઈસે!!

“ નહી નહી, મારાસ્વામીનું મુખ જોયા પહેલા હવે મને ખાતું બાવવાનું નથી એટલે ભાતાનો બોલો નાહકશું કામ સાથે ઉપાડું ” વિદ્યાએ ઊભે ઊભે જવાબ દીધો.

વિમળાએ કહ્યું “ તારે સારું નહી પણ તેને ગામડામાં ભેટ ધરવા તો લેતીજન.”

“ મારી પાસે અમુક્ય ભેટ થઈ છે. મારા પ્રેમની પવિત્રતા સિદ્ધ કરવા એ બધા કુળો મેં મારા ખીસાંમાંજ રાખ્યા છે.” વિદ્યાએ ક્યજનતા ખીસાપર હાથ મુકી કહ્યું. “ હવે તો એન જવા દે!”

વિમળાએ બોલાવીને કહ્યું “ અલી છેક ઘેલી ન થા. ગાડી તો પાંચ વાગે જશે. હજી તો આરે હવે વાગશે. પાંચ કલાકની વાર છે માટે હું રાંધું છું તે તું નીરાંતે જમી લે. સાથે થોડી મીઠાઈ, ફળ, એક દવાની પેટી, જોઈતા લુગડાં, બધું લે. ત્યાં કંઈ આપણું ઘર છે? અહાર નિકળીએ ત્યારે તો જરૂરની વસ્તુ બધી સાથે રાખીએ. દવાની પેટી તો જરૂર લે. જો હજી તારા શરીરમાં તાવ છે! તારી આંખમાં ઘેન છે! તારા બોલવામાં ઘેલછા છે!!”

વિદ્યાએ કમ્બુલ કર્યું કે “ હા તે છે. પણ મારા પ્રાણનાથ પાસે પહોંચી એટલે કંઈ રહેવાનું નથી.”

“ આ તે શી બાળક મતિ?” વિમળા જરા તપી. “ રસ્તામાં તબીયત વધારે બગડી તો પતી પતીને ઠંકાણે રહેશે ને ઉઘટું એ કલાક વહેતું કરતાં મોડું થશે.”

વિદ્યાને ગળે વાત ઉતરી. પાંચ કલાક તો કલાડવાન! તે તૈયારી કરવા લાગી. ઘડિયાળ ઉઘાડીને જોયું “ હજી તો પાંચ મિનિટ ગઈ છે.”

વિમળા બોલી “ ઘેલી થઈ જઈશ. એમ વારંવાર ઘડિયાળ જોયે તે કંઈ ઉતાવળી ચાલે? તેને ઉતાવળી ચલાવે પણ કંઈ સૂર્ય ઉતાવળો ચાલવાનો હતો?” વિમળા તેનો પ્રેમ તથા આતુરતા જોઈ વધારે દીક્ષગીર થઈ. તેની આંખમાં આંસુ આવ્યાં. વિદ્યાએ તે જોયાં. તેને આશ્ચર્ય લાગ્યું તેથી પૂછ્યું “ તું કેમ શીકી પડતી ને ઉદાસ થતી જાય છે?”

વિમળાએ છુપાવ્યું “ વળી એમાં પૂછેછે શું? તું ઘણીને મળવા જાય છે તેથી ભિન્નમાં છે પણ મારે તો તારાથી છુટું પડ-

લું છે. હવે પ્રભૂ મેળવશે ત્યારે મળાશે” આ બાહાનાથી તેણે આંસુને યાત્રવા દીધાં. “અરેરે મારાથી તારી સાથે નહીં અવાય ! આવે વખતે પણ હું કામ નહીં આવું?” તે વધારે રોષ.

વિદ્યાએ હિંમત દીધી “તું કામ ન આવી હોયતો તો હું બે-લી મરી ગઈ હોત ! અને અવાયતો શી રીતે ! આવાં સાસુજી ને છેક એકલાં મૂકીને કંઈ અવાય ? મહારે એટલી બધી જરૂરત પણુ શી છે ? શું સાસુની ઉમરભર કરેલ ચાકરી ધુળ મેળવવી છે ? બાર માસથી અટકી ગયાં છે ! તે દીવસમાં દસ વખત ઉપાડવાને મૂકવાં. બે મહીનાથી ઝાડો થયો છે તે પંદર વખત ધોવાં, લુગડાં બદલવાં ને દીઝડાં નાંખવાં. તેમાં વળી મીઝજ એવો કે જરા વાર થઈ કે વાંકું પડ્યું તો માઆપ સામી ગાળો ને રાંડવીના વાત નહીં. તોપણ ધૈર્યથી સાંખતું ને એક નિષ્ઠાથી ચાકરી કરવી, એતો તારાથીજ બને ! તને ધન્ય છે બેન ! બાર મહીનાથી દેવ દર્શન રમત ગમત જે ગણોતે સાસુનો ખાટલો છે ! તોપણ કાયર થઈ છે ? આ સેવાના પુન્યતું ફળ પ્રભૂ આપશે ! આપ્યુંજ છે સ્વામીનો અતુલ્ય પ્રેમ છે તે આથી કેટલો સુદૃઢ થએ જાય છે ! પછી શું બેઠેજે ! પડોસમાં પણુ બધાંનું જે હોય તે કરી છુટે છે તેથી કેટલી સુવાસ છે ? લક્ષ્મીપતીને માન ન મળે એટલું માન આ માળામાં તારું છે “વિમળા બેન” શીવાય વાતજ નથી. વિદ્યા તો ચાલી “વિમળાએ તેને અટકાવી “અરે ! તારી સાથે માણસ કોણુ ? બેની કોઈ ગુમાસ્તા કે નોકર શરૂઆત પણુ છે ? હા. એજ શામલો નવરો થયો છે ને પરદેશી છે. તેથી દીક પડશે એને બોલાવું.” વિદ્યાએ પણુ પુછી આપી “હા ખાસો” વળી મારે તે શાહેદીમાં પણુ કામ આવશે. એને મોહોજ બધું કહાવીશ.

વિદ્યા બધાં દુઃખ ભૂલી ગઈ આટલીવાર તેની ખુદ્ધિતન બધું નકાસું હતું માટે તે બિદાસ હતી હવે તે પતી સેવામાં કામ લાગશે એવી આશા બધાં. તે કેવી રીતે કામે લગાડવું તેના ઉમંગ ઉઠ્યા એટલે તે પ્રસન્ન થઈ, ખીલતી ગઈ. વિમળા ઉદાસ થતી કુમળાતી ગઈ. આખર વખત આવી પહોંચ્યો. વિદ્યા તૈયાર થઈ. વિમળા સાસુને પડોસણને સોંપી રેશન સુધી મુકવા ગઈ !! બંને તન છૂટાં પડતાં ખૂબ રોયાં ભેટયાં ને જૂદાં પડ્યાં.

પ્રકરણ ૮ મું.

શીખરણી.

દીધી ટેકી હાથે—ગરદન કરી લાંકી લમણે.
કીધી નીચી દ્રષ્ટી પિયુ બણી ભરી આંસુ નયને;
ન ચીંતા પોતાની અતિશય બજે સ્વામી હુઃખથી.
હુખી શીકી ગાંડી થઈ ગઈ અરે રે સુખી રથી. !!

આળુઆળુ કાંટાની વાડવાળા એક ગાંભડાના ઘરમાં તેના ઝાં-
પામાં થઈને વાંચનારને સવારના દસ વાગે જતુ પડશે. આંગણુ
તથા ઓશરીની સફાઈ,—ઘરની આળુઆળુ તથા અંદરનું લીપણુ,—
અને પછવાડેના વાડામાં શાકભાજીના છોડ તથા વેલાની ગોડવણુ ઉપર
થી સમજતું હતું, કે તે કોઈ મહેનતુ અને હોંશીયાર માણસનું કામ
છે. ઓશરીમાં એક મરદ પીસતાલીશેક વર્ષની વયનો ઊઘાડે દીલે
જાણે કોઈ સૂકો પહાડ પડ્યો હોય તેમ જમીન ઉપર પડ્યો હતો.
પગથી તે માથા સુધી એ પહાડપર સુકું ધોળું ઘાસ—વાળનું—ઊંચું
હતું. ને તેમાં પેટ, લમણુ, ગાલ, આંખોના ખાડાઓ ઉપર, નાક
કાંનની ગુફાઓમાં તથા બગલની ખીણોમાં પણ એજ ઠાઠ હતો.
નાની મેલી પોતડી જાણે તેમાં માટીની ખુદી જમીન. અને તેમાં
ધોળાં થીંગડાં જાણે પથ્થરની પાટો હોય. તેવાં દેખાતાં હતાં. ધોળા
જનોઈ અથવા સુકી રેતીવાળી નદી, તેના જમણા ખભાપરથી નિ-
કલીને છાતીના તથા પેટના ખાડાપર થઈને નીચે જમીનપર પડતી
તેની નીચેજ અદ્રશ્ય થતી હતી. અને તેની મૂળ ઊત્પત્તિ માથાના
નમવાથી ખભાને જમણો કાન અડતો હતો તે ગુફામાંથી હશે એમ
કલ્પના થતી હતી. આવા સુકા નિસ્તેજ પહાડપર ખીજું તો કોણુ
હોય—માત્ર મક્ષીકા—નામે પક્ષી ઠામ ઠામ ઊડતાં ખેસતાં દીસતાં હ-
તાં. તેની આસપાસ જાણે વાદળ વીટાયું હોય તેવું એક ધોળું ધા-
તીયું કંઈ તેના દીલપર અને કંઈ બોલપર પડેલું—તેના મનથી તેણે

ઝોઢેહું હતું. અને તેથી તેનું શરીર જોટલું તે નીચે આવ્યું તેટલું ભીનું-પરશેવાથી-થયું હતું. આપણે તેને પહાડનું ૩૫ આપ્યું તે-માં વિખત ન આવે માટે જો કે તેના મોંપર-નાકપર અને બીજી દીલપર માંખો બણબણતી હતી-તો પણ તેમને તે ઊડાવવા હાથ પણ હલાવતો નહોતો. એવો તે-પહાડની પેઠેજ સ્થિર પડ્યો હતો.

આવો સુસ્ત માણસતો ઘરમાં આવી સફાઈ ક્યાંથી રાખે ! ત્યારે કોણે રાખી ? પ્રશ્નનો ઊતર દેવાજ અંદરના ઝોરડામાંથી તેની સ્ત્રી ધરણી-નીકળી ઝોસરીમાં આવી. આ ત્રીશ વર્ષની બાઈએ જુનો થીગડા વાળો પણ સ્વચ્છ સાડલો પહેર્યો હતો એજ તેના તન-પર લુગડું હતું. હાથમાં બે લાકડાનાં કાળાં કાચલાં-એજ માત્ર તેના તનપર ધરેણું હતું. તો પણ તેના મુખપર તેજ તેની આંખમાં નમ્રતા અને શરમ-તેના શરીરમાં સુકુમારતા અને તેના વર્ણમાં ગૌરતા એ બધું રમણીય કુદરતીજ હતું.

પોતાના પતિ પાસે તે આવી અને બોલી “માહારાજ આપ હવે કંઈ બહાર જઈને લઈ આવો તો છોકરાંના પેટના ખાડા ડુબે. મારી ભૂખમાં એમની બૂમ મારાથી નથી ખમાતી. મારો ઘણો વખત પટેલ ઘરમાં મક્કત રહેવા દે છે તેથી તેના પોયરામાં અને બહારથી બળતણ લાવવામાં જાય છે. તો પણ બાકીના વખતમાં બંટી આવટો લાવું છું, પણ તેમાં એકેનું પુરૂં નથી થતું, આપણુ દુર્ભાગીઓને પાશેરના સાંસા ત્યાં ડાઢશેર પુરૂં ન થાય.”

માહારાજે જવાબ દીધો “માહારો હવે એકે ઉપાય નથી. ઢાંગતુત આવડતાં નથી નહીં તો ગરોડા ટીપણાં ઘાલીને લોકોને ફાસલાવી ખાય છે તો હુંતો નાગર ખામણુ (વીસનગરો)છું. ગઈ વખતે તેં મને બહુજ કહ્યું ને છોકરાંએ પણ રંજડયો ત્યારે બહાર ગયો. રાત પડી ગઈ ત્યાં સુધી બીજી કંઈ ન સુઝયું ત્યારે મોકું થવા દઈને પેલી ડોશીના ઘરમાં ચોરી કરવા પેટો. કેમકે બીજાના ઘરમાં પેસું તો હાડકાં ખોખરાં થાય ! ડોશી તેઃ ઠેઠની નીકળી. રાંડ આખી રાત જાગે. તેથી જોવો હું ઘરમાં પેટો કે રડારોળ કરી મૂંકી. લોકો આવી પહોંચ્યાં, મને પકડયો, માર્યો, બાંધ્યો, ને છેલ્લે ઝોળખ્યો ત્યારે દયા આણીને છોડયો; પણ હવે તો કહે છે કે આ ગામમાં આપણને રહેવા પણ નહીં દે.”

બાપએ દીકરીની બતાવી “દુભાગે ન જોઈતું ડોઢે વર્ષે છોકરું આવે છે. સાત મહીના થયા છે ને હવે ગામમાંથી કહાડશે તો શા હાલ થશે? આ વર્ષ તો લુગડાં પણ નથી મળ્યાં. પટલાણીએ માત્ર આ લૂગડું આપ્યું છે તે બદલ જતી વખત પહેરું છું. છોકરી સાત વર્ષની થઈ પણ શું કરું? ક્યાંથી લાવું? આ શીયાળામાં આખી રાત તાપણી રાખી આજુ બાજુ સુવાડું છું ત્યારે જાગે છે ને ઘણો વખત તો તેથી મ્હારો તે લાવવામાં જ નય છે. ખેર તે તો ચાલ્યું! પણ હવે દહાડે દહાડે મોટાં થાય છે તે નવસ્ત્રાં પણ કંઈ રખાશે? માટે કંઈ ઉદ્યમ કરો તો હીક.”

વાત ચાલે છે તેવામાં એક છોકરો તથા છોકરી બાહારથી આવ્યાં છોકરો પાંચ વર્ષનો દુબળો નાગો હતો છોકરી સાત વર્ષની ઉંઘાડી કમરે એક ચીથરાંનો ઝાલર જેવો ચણીયો હતો. છોકરીના હાથમાં એક કાંચુ કરેલું જમકણ હતું. આગળ તે દોડતી આવતી હતી ને વાંસે છોકરો ઢસડાતો હતો. બંને મા પાસે આવ્યાં છોકરી બોલી

“મા, પેલી પટેલની છોકરીએ આ થોડું ખાઈને નાંખી દીધું છે તે હું લઈ આવી છું માટે ખાઉ?” હવે તો છોકરો પણ આવી પહોંચ્યો તેના હાથમાંથી તે ઝુંટાવવા લાગ્યો ને બોલ્યો “ના માંહેથી અડધું મને દે.” બંનેને ખેચા તાંણ થઈ માએ બંનેને જુદાં કર્યાં છોકરીના હાથમાંથી જમકણ લઈ લીધું અને બોલી.

“અરરર! એતું ખાવેલું તે આપણાથી કેમ ખવાય?” છોકરાં તેના મોં સામું જોતાં જ રહ્યાં ને તેણે તે જમકણ છાપરા ઉપર ફેંકી દીધું. ઘરમાંથી પાણીની કોટી ભરી લાવી અને બોલી “આવો હાથ ધોઈ નાંખો. જો આજ પછી ખાતાં.” બંનેના હાથ પકડી પકડીને ધોવાવ્યા.”

છોકરી તો જોઈ જ રહી પણ છોકરો બોલ્યો “તે બહુ ભૂખ લાગે ત્યારે શું કરીએ? તું કંઈ આપતી પણ નથી અને અમે લાવીએ તે ખાવા દેતી પણ નથી ત્યારે શું ખાઈએ? તેતો ગુસ્સે થઈ ગયો ને પોતાની બેનપર હાથ ઉગામી બોલ્યો “લે રાંડ! તું મા પાસે લાવી તેથી ઉલટું ખાયું”

છોકરી આંધી ખસતી ને બેઠાશ થતી બોલી “જો મા ભાઈ મારે છો! તેં નોહોતું કંઈ કે કોઈ કાંઈ આપે તે મને પૂછ્યા વિ-

ના ખાશો તો પેટમાં દુખશે.”

છોકરે ઝાંપા સામું જોયું અને સહુનું ધ્યાન તે તરફ ખેંચ્યું
“આ દોક આબ્યો! પટેલ આવ્યા!! સાથે માસ્તર સાહેબ ને બીજા
દોક માંદુ છે.”

સહુએ જોયું તો આગળ એક માણસ માથે ઘોળું ધોતીયું
લપેટી બે કાંન ઢાંકી બાંધેલું—તાવમાં હાફતો તથા બેભાનપણામાં
અવ્યવસ્થીત ડગલાં બરતો—તેની આંક બાંહે માસ્તરે તથા બીજા
પટેલે ઝાલી હતી ને ચાલ્યો આવતો હતો. પછવાડે પોરટરે તેનો
સામાન ઉપાડ્યો હતો માહારાજ તો મીજમાંન આવતા જોતાંજ ઉ-
ઠ્યા અને નાહા. પછવાડે વાડામાં પડેલી ટુટમુટ ખાંટલી ઉપર “એ
વળી ક્યાં પીડા આવી” એમ કહેતા કીસમતપર કોપ કરી કોઈ
જગાડે તો બોલવુંજ નહીં એવા નિશ્ચયથી સુતા. બોલે તો ઘણા
પણ પછી કરવું શું? અવરાવવું શું?

ઝોસરી પાસે સહુ આવ્યા એટલે પટેલ બોલ્યા. “ગોરાણી આ
મીજમાનને તમારા હાથનુંજ ખપે એમ છે માટે તમારે ત્યાં રાખ-
જો ને બરદાસ્ત કરજો. બીચારા પરદેશી પણ સારા માણસ છે.”

ગોરાણીના ઘરમાં એકજ સારો ખાટલો હતો. તેમાં ઝાઝી કા-
રીગરી તો નહોતી પણ મજબુતી હતી. તેને જે મુંઝ બરી હતી તે
પોતાને હાથેજ વાટેલી વણેલી અને બરેલી હતી તે ઝોસરીમાં બી-
જાઓ, પણ ગોદડું ઘરમાં પાથરવા લાયક નહોતું. પટેલે તે પોતાને
ઘેરથી મંગાવી આપ્યું. માંદો માણસ તેપર બેઠો. માસ્તર તથા પ-
ટેલ તેની બરદાસ્ત કરવા તથા જોઈતું કરવું પોતાને ઘેરથી લઇ જવા
ઠહી ઘોડીવાર પછી ગયા.

ગોરાણી—પારવતી—મનમાં બડબડી “અરે પ્રભૂ! નાતવરો તો
પછી પણ એક પરોણાની ચાકરી કરે એટલી પણ મારી શક્તિ ન
રાખી? તન મનથી તો ચાકરી કરીશ. પણ સાધનનું શું કરવું? માગી
તુગીને આણીશ.” તેણે હવે પરોણા બણી ધ્યાન પહોંચાડ્યું
માઈ આપને તાવ આવ્યો છે?

“હા બેન તાવ આવ્યો છે ને ભૂખ્યો પણ બહુ થયો છું જ-
રા દશમી કરી આપો તો ગજે ઉતરે.”

આપ જરા લોટો હું દુધની તળવીજ કરે” “જાહે તો કહું પણ મનમાં વિચાર થયો “હે! પ્રભુ શું કરે! એજ પટેલ” છોકરી બોલી. “મા હું સવારની ભૂખી છું તોપણ નથી બોલતી તે દશમી બાઈને દેજે પણ થોડું દુધ તો મને પાડે. ચાલ હું સાથે આવું. મને બહુ ભૂખ લાગી છે” કરગરતું મોં કરી માનો છેડો ઝાલી તેના મોં સાસું જોઈ તેને પટાવવા લાગી “જો તેમને પેલું જમફળ પણ નથી ખાવા દીધું ખરું?”

હવે પાર્વતીની આંખમાં આંસુ આવ્યાં. તેણે તો તે ખાખ્યાં પણ દુઃખીની ગત દુખીએ જાણી તેણે પોતાના ખીસામાંથી પાકીટ કાઢ્યું તેમાંથી બે રૂપિયા બાહાર કાઢ્યા ને પાર્વતી બાણી ફેંકી કહ્યું.

“હ્યો બેન હું તમારી સ્થિતિ સમજ્યો. મને તમારી બહુ દયા આવે છે. આજતો એમાંથી સામાન લાવો. ને થોડી રોટલી તથા બાકી શીરો કરો. તમે સહુ જમજો ને મારાથી અવાશે તે હું પણ આઈશ. મારે માટે થોડું થોડું દુધનું જૂદું કરજો.”

છોકરાએ રૂપિયા ઉપાડી લઈ માને પૂછ્યું “મા, આ પૈસા ધોળા કેમ છે? અમને તો કાઠ પાછ આપે છે તો તે રાતી હોય છે અહાહા!! કેવા ઝગઝગે છે. જાણે ધરેણું!!

છોકરી પ્રસન્ન થતી બોલી “નહી નહી! એનો તો મા શીરો કરશે શીરો! તે દી મા માંદી થઈ ત્યારે પટેલે નહોતો કરાવ્યો! તે શીરો!! અહાહા! મા ધી લેવા માટલું લઈ કે? હા મને પહેલો જ થોડો ગોળ આપજો એટલે મારું તો પેટ ભરાઈ જશે.”

“તમે ક્યક્ય કરોમાં જાઓ. વચમાંથી બાઈ કેમ આંસુ આવ્યાં! માથે દરદ બહુ થાય છે?” પાર્વતીએ મીઠામીઠાને પૂછ્યું.

“ના બેન મને આ સુદામાજીનું ધરું જોઈ દુઃખ થયું. તમે સુખેથી જાઓ હું છોકરાંને ભાતું આપું છું. ભાઈ લાવ્ય પેલો મારો કાગળ લપેટેલો કંડીયો” છોકરાને કહ્યું. બન્ને ભાઈ બેન મળી કંડીયો ઉપાડી તેની પાસે લાવ્યાં પરોણાએ તે ઉઘાડ્યો. કાપરાં પાક પેંડા અને બરશીથી તે પુરો ભરેલો હતો તે છોકરાંને આપતાં તે બોલ્યો “આ તમે લઈ લ્યો. ખાઓ સુખેથી ચોખ્ખું છે.” છોકરાં તો પહેાંચ્યાં માંહે હાથ નાંખ્યા.

પાર્વતીએ તેમને અટકાવ્યાં છોકરી બોલી “મા બાઈ એકલો

ખાઇ જશે માટે તું ભાગ પાડી આપ બાપને પણ આપીશ કે ?
એ બિચારા ભુખ્યા આ-બાઇ આવ્યા સારના વાડામાં જઇ સૂતા છે.”

પાર્વતી બોલી “વીરા ! આપને એ મુસાફરીમાં કામે લાગશે
આ રાંક ગામમાં પક્ષી નહીં મળે. માટે આપની ઈચ્છા છે તો બે
કટકા છોકરાને આપું છું.” એકેકો કટકો છોકરાંના હાથમાં દઇ તેણે
કંડીયો બંધ કરવા માંડ્યો. છોકરાં તો ખાવા મંડી ગયાં ને બોલ્યાં
“આહાહાહા ! મા ! ગળ્યું ગળ્યું !! બાણે લાડુ !! અહાહાહા ! મળ
પડી રે મળ પડી” !! તેઓ કુદવા લાગ્યાં.

માંદો માણસ બોલ્યો તે ગદગદ કંક થઈ ગયો “ના માણ.
આ રાંક ભેટ મારા ભાંડુને આપું છું. તેમાં ના ન પાડો. હું ઘર
સમજીને ઉતર્યો તેમ તમે પણ મને ધરતોજ પોતાનો નાનો ભાઇજ સમજો.”

પાર્વતીએ તે સ્વીકાર્યું. બહી સ્ત્રીને સ્વામીનો વિચાર આવ્યો તે
ખીચારે પ્રસન્ન થશે જાણી તેણે તેમાંથી ચાર કટકા ખીજા મોટા
બરશીના લીધા ને બોળામાં મુકી સ્વામીને ઉડાડવા ગઇ. છોકરાં આ-
ગળથીજ પહોંચ્યાં; શોર બકાર કરી મૂક્યો “બાપા ! ઓ બાપા !
લાડુ જેવું ખાવાનું બાપા” !!

માહારાજે માહારાજે માથે કદી ન ઉઘાડતું એવા નિશ્ચયથી
ઓઢ્યું હતું અને વાડામાં દુર થઈને સૂતા હતા તેથી આ વાત તે-
ઓ જાણતા નહોતા. તેમણે જાણ્યું કે વળી છોકરાં શેકવા આવ્યાં
તેથી પાસું મરડતા બબડ્યા “મુવો હું ફરી ફરીને થાકી ગયો હતો
માંડ ઊંઘ આવી હતી ત્યાં વળી જગાડ્યો ! લાડુની વતી આ મારાં
સુકાં હાડકાં છે તે ચુસો ! રાંડનાં અકરમી ! ઢેબરાંનું ઠેકાણું નથી
ત્યાં લાડવાનું મન થાય છે” તે તો પાછા પોતાના ઘોતીયામાં નખ-
સીખ લપેટાયા. પાર્વતી પાસે ગઇ.

“માહારાજ આપ ઊઠો આ કોઇ બહા મીનમાન આવ્યા છે.”
તેવું વધારે કોણ સાંભળે ? સાંભળીને શું કરે ? તે બોલ્યો. “ભોગ
લાગ્યા ! તેને વળી શું ખવાડશું ! હાય હાય ! પ્રભુ મારી ફજેતી
શું કામ લૂટાવે છે ? તે શું કામ એને ઘરમાં બાલ્યો. હું તો ક્યાંહી
નહીં જાઉં હવે ખવરાવ્ય તું. શું ખવરાવીશ તારાં કાળજાં ?”

પાર્વતી ખસીયાણી પડી ગઇ. કારણ તેવું શોર બકારથી બો-
લવું ઓશરીમાં સંભાળ્ય એવું હતું. પરાણાએ તે સાંભળ્યું હશે

અને તેથી તેને દુઃખ થયું હશે એમ તેણે માન્યું. તેથી તેને વધારે બેસતો અટકાવ્યો. કળતો આર્યો ભુખ્યો તરસ્યો—રખે સારા માણસને ગણ દછ બેસે ! અરે તેથી વધારે ચીડાય તો લઠીને બાહાર કાઢે એવો ક્રોધી હતો તેને ઠંડો પાડવા કહ્યું. તે વધારે પાસે બધે અને બોલી “બસ માહારાજ બસ કરો. માફ પુરૂં સાંભળો.”

ગુરસો ઊછળ્યો. તેના માથામાંથી છેક પગમાં ગયો ને પગ ઊછળ્યો તેથી પાર્વતીના પેટપર છરતી લાત વાગી. “શીવ ! શીવા શીવ !” કહેતી તે ભોંય પડી ગઈ. છોકરાં “ઓમા ! ઓ બાપા !” કરતાં રેવા લાગ્યાં. “રંગમાં ભંગ થયો” માંદા માણસે પણ તેના પડવાનો ધબકારો સાંભળ્યો પણ પોતે ત્યાં જશે તો બલી સ્ત્રીને વધુ દુઃખ થશે. તેનો ફજ્જો ન બેવો—ક્રોધીને ન છેડવો. એ વિચારોથી તેણે ત્યાંજ આંખમાં આસુ લાવી તેની દયા ખાધી. થોડીવારે કળ ઊતરવાથી પાર્વતી ઊઠી. મીઠાઈના વેરાએલા કટકા વીણી લીધા, થોડા ભાગી ભૂકા થયા ને બાકી રહ્યા હાથ આપ્યા તે ધૂળ વાળા !! “અકરમીના પડીયા કાંણુ” પણ તેને ઐરી એવી મળી હતી કે તેના જેવા સકરમી શ્રીમંત અને નૃપતિ—પણ થોડાજ હશે. તેનો વાંક પોતે માફ કર્યો છે એમ ખતાવતી થઈ તે બોલી.

“આ મીઠાઈ આપને ખાવા સારૂ એ બલા મીઠાઈને આપી છે તે લ્યો. હું જાણું છું કે આપ દરીદ્રતાથી કાયર થયા છો તો હું હવે આપને શ્રમ નહીં દઉં. મારાથી ખનશે તેવું કરી ચલાવીશ. હાલતો પ્રભુએ રાડ સાંભળી આ મીઠાઈમાનને મોકલ્યા. તેમણે બે રૂપિયા દીધા છે ને શીરો કરવા કહ્યું છે પ્રભુ કેવો કૃપાળ છે. ન્યારે છેક ભાખરીના સાંસા થયાં ત્યારે શીરો મોં આગળ મૂક્યો !! કોઈ દહાડો તેણે ભૂખ્યાં સુવાડ્યા પણ નથી ને સુવાડશે પણ નહીં નિશ્ચય રાખે. દાંત આપ્યા છે તે ચાવણુ આપશેજ.”

માહારજ કર તો મીઠાઈ લાવી સાંભળ્યું ત્યારના બેઠા થઈ ગયા હતા. તેનું પુરૂં સાંભળી મીઠાઈ લીધીને ત્યાં ત્રણ કોલીયામાંજ સ્વાહા કરી ગયા પછી બોલ્યા “તને વાગ્યું તો નથી ના?” શેનું વાગે ? ન-બળા શરીરની નબળી લાત ને તે વળી માંદાનાજ ભાગ્યે છરતી વાગી, નહીં તો બારેવાયા પેટપર બરાબર વાગી હોત તો બાઈ અને પેટમાંનું છોકરું બેઠે સાંજ પુરૂં થાત. પારવતી પાછી વળતાં બોલી

“દ્યો હેવે તમે એમની આસના વાસના કરજો એમનું માથું કુખનું હોય તો ચાંપો. છોકરાં તમે પગ ચાંપજો. હું હમણું આવું છું.”

આપ છોકરાએ નાસ્તો કર્યો હતો માહારાજની બ્રહ્મ ખાડો ન બરાઈ. પણ તેમાં શીરો પડવાનો હતો એમ જાણી તેમણે આ ખાંડના લુખા મુકા લુકાથી ભરવી દુરસ્ત પણ ન ધારી. પાર્વતી સીધું લેવા ગઈ. માહારાજ મીજમાન-ચજમાન-પાસે આવ્યા, તેનાં વખાણુ કર્યા, તેને આશીરવાદ દીધો, ને પોતે માથું ચાંપવા બેઠા. છોકરાં પગે વળગ્યાં ને માહારાજ પોતાનું પુરાણુજ ચલાવ્યું. તેમ હું હવે હર્ષદતુ પુરાણુ ચલાવું.

તમે જાણ્યુંજ હશે કે આ માંદો માણસ હર્ષદ હતો. રસ્તામાં વસઈને રોશનેજ અપશુકન થયા. સાથેનો માણસ થઈ કલાસમાં હતો. તેને દીશાની હાજત થઈ; ઉતર્યો, ને ગાડી ચાલી ગઈ, શેઠને તો સુસ્ત આવ્યું. પોતે તેની ખબર લેવા ગયા, ત્યારે મુંબઈથી તે ગાડીમાં આવતા બીજા પાસેનજરોએ કહ્યું તેથી ખબર પડી, પોતે તેનું પોઠણુ લઈ આવ્યા. ત્યાંના રોશન માસ્તર ચારફત લેને પાછો મુંબઈ જવા તારથી ખબર આપી તથા ખરચી મોકલી. બીજો દી-વસતો પોતે બહુ કરીને પાછો ફરવાનો હતો. પછી તેને શું કામ ફેરો ખવરાવે? પોતાને તે કામ ન આવ્યો. તેની બહુ જરૂરત પ-ણુ નહોતી એમ તેણે ધાર્યું. પણ તે ધારવું આખર ખોટું પડ્યું. સવારે અમદાવાદ આવ્યો ને ત્યાંથી રોટ રેલવેમાં સવાર થયો. ગા-ડી ચાલીનેજ તખીયત બગડી. પૂર જોશમાં તાવ આવ્યો બિલટી ને ઝાડો પણ શરૂ થયાં. તે ધબરાયો તો પણ કેટલેક મુઠ્ઠી ધસરડયું, જમુદનનું રોશન આવતાં તે હીંમત હારી ગયો; હવે તો બિતરવું-જ નેઈએ. ટ્રેનમાં-એકલાં ઠીક ન પડ્યું. તે બિતર્યો. રોશન મા-સ્તર મુસલમાન, તેના તાબાના માણસો અથા પરદેશી હીંદુસ્તાની, સહુએ સેકન્ડ ક્લાસનો પાસેજર જાણી બરદાસી કરી. ગામમાં એક બીસનગરા નાગરનું ઘર છે; તેની સ્ત્રી પણ બહી છે, તે ચાકરી કરશે, ને ખાવા પીવાનું પણ ઠીક પાડશે, એમ જાણી ત્યાં બિતસ્વાદ કરાવ્યું, ને આપણે જોયું તે રીતે તે આવ્યો, બિતર્યો, ને તુસ્તજ પ્રણુએ તેની સેવામાં ચાર ચાકર સોંપી દીધા.

માહારાજની વાત પૂરી સાંભળી તેણે પ્રણુનો પાક માંડ્યો.

“અહો ! મને પ્રભુએ દીલાસો દેવાનેજ અહીં ગિતાર્યો ! હું જાણુતો હતો કે મહારાપર દુઃખનો પ્હાડ આવી પડ્યો પણ પ્રભુએ ખતાવ્યું કે દુઃખના પર્યંતો ઉપાડીનેજ ફરનારા-માણસો પણ દુનીયામાંજ વસે છે. અહા ! તેના કરતાં મારી સ્થિતી કેટલી ચઢતી છે ? પણ એક વાતમાં તે મારાથી પણ ચઢે તેમ છે. બહી બેન પાર્વતી ! તે મોઠાની છોકરી નથી છતાં ખરી મોઠાઇ એનામાં છે. તે બણી નથી છતાં એનામાં ગિત્તમ જ્ઞાન છે.” તે વધારે વિચાર કરવા જતો હતો તેવામાં તેને દસ્તની હાજત થઇ. માહારાજે તેની ગોઠવણ વાડામાં કરી આપી ને પાર્વતી પણ આવી પહોંચી.

એક, બે, ત્રણ, ને ચાર દસ્ત થતાં તો તેની ખાટલામાંથી ઉઠવાની શક્તી ગઇ; ઉઘટીનું જોર પણ વધ્યું; તેણે માન્યું કે મને કાલેરા થયો. પાર્વતી ખાવાપીવાનું પડતું મૂકી તેની ચાકરીમાં લાગી ગઇ હતી; એટલુંજ નહીં, પણ ધરના બધાં માણસોને તેમાં વળગાડી દીધાં હતાં; તેની ઉઘટીની સવડ દીશા જવાની સવડ બધી તે ખંડમાંજ કરી. મંદવાડ વધ્યો જોઇ તેણે પટેલને બોલાવ્યા, રટેશન માસ્તરને બોલાવ્યા, ને હર્ષદતું કાઢ સચું વહાલું હોય તેને બોલાવવા કહ્યું. હર્ષદને પૂછ્યું “હા ! તેનું કાઢ નથી. તેની પ્રિયા શિવાય ખરે વખતે સહાય કરે એવું દુનીયામાં કાઢ નથી.” ત્યારે તેનેજ ખબર આપવા. “તે બિચારી” રસ્તામાંજ પુરી થઈ જશે માટે વિમળાના નામથી તાર કરવો તે તેને યુક્તિસર ખબર આપશે.” એમજ ઠર્યું. તાર કયો વહુને તેડાવી. બસ એટલા વખત સુધીજ તેને ભાન હતું. એજ વાત સાર તેને ભાન રહ્યું હતું હવે તે ગયું.

પાર્વતી પ્રથમ જરા ધબરાણી. છોકરાં પાછાં ભૂખ્યાં થયાં, માહારાજતો ભૂખ્યા હતાજ, તેમને દાળભાતની ખીચડી કરવા કહ્યું. માહારાજને પરવડ્યું તો નહી, પણ પારકા પૈસામાંથી એટલું પણ વાપરવા મળ્યું નહી. પોતે ખીચડી રાંધી; માંદા આગળ ધરી, પણ કોણ ખાય ! તે તો બેશુદ્ધ પડ્યો હતો. પાર્વતી તેની પાસે અડગ બેસી રહી. કદી તેનું માથું ચાંપે, કદી પગ ચાંપે, કદી કમર ચાંપે, તે માગે ત્યારે પાણી પાય, હાજત થાય ત્યારે ત્યાંજ દીશાએ બેસાડે, ને તે પોતે પાછું ઉપાડી તુરત સાફ કરી નાંખે, તેને મંદવાડની એટલી છોટ હતી કે તે વારંવાર કલાકે કલાકે ને વખતે

અડધી કલાકે આ માથાફાડ કરતી, તોપણ તેથી કાયર ન થતાં ખાટલા પાસે સાફ સુક રાખતી; ને તેમ કરવાની અગત્ય તે સમજતી હતી, આખી રાત એમને એમ બેસી રહી, ભજન કર્યા કર્યું, ને માંદાને જળવ્યા કીધો.

સવાર પડ્યું, પટેલ તથા સ્ટેશન માસ્તર ખબર લેવા આવ્યા ત્યારે પણ બાઇ તો બેઠીજ હતી. તેઓ ખબર કોની લે ? તેને તો દેહ દીશાનું ભાનજ નહોતું. તે બીચારા એ ઘડી બેસી માંદાની દયા બાઇ “આજતો તેની વહુ આવશે” એવો ગોરાણીને પણ દીલાસો દર્શાવતો. પાર્વતી થોડીવાર પોતાના ઘણીને માંદો માણસ સોંપી દાતણ પાણી કરી આવી. પણ એટલામાં તો તે કાયર કાયર થઇ ગયો. “આ પાપ ક્યાં ધરમાં ધાલ્યું. પારકી પીડા માથે બહોરી.” એમ બોલ્યો. પાર્વતીએ તેને સમજાવીને ચૂપ રાખ્યો ને પાછી પલંગપર બેઠી, સવારમાં પટેલે આવી દસ્તબંધ થવા અરીજી ગળાવ્યું હતું તેનો નિશો ચઢ્યો, તે ઘેરણને લીધે વધારે ઉઠો ઉત્તરી ગયો. દીવસ ચઢવા સાથે તેને બકવા શરૂ થયો, પાર્વતીએ ધાર્યું કે સનેપાત ઉઠ્યો, “હવે ત્રણ ઘડી, ત્રણ પહોર, કે ત્રણ દિવસ ! હરી હરી ! કોનો પુત્ર હશે ! ક્યાં મરશે ! મેં તો એ વિશે તેને વધારે પુછ્યું પણ નથી. કોઇ ગર્ભ શ્રીમંત છે એમ તો તેની કૃતિમુખા થીજ સમજાય છે. શીવ શીવ ! આ તેની શું સ્થિતી ! ક્યાં તેનું ધરબાર વૈભવ ! ને ક્યાં આ ઝુંપડી. અને તેનો અંતકાળ ! હા ! તેની પ્રિયા આજે આવશે ! તે બીચારીએ તેને વિદાય થતી વખતે કેવો ખીલેલો જોયો હશે ! તેને એકદમ સુકાઈ-કુમળાઈ ગએલો. કાળનાં પંજમાં ફસાઈ ગએલો, જોઈ તેને કેવું થશે ?” આટલું વીચારતાં પાર્વતીની આંખમાંથી આંસું ચાલ્યું. હર્ષદ બકવા માંડ્યો.

“વિદા ! વિદા ! તે મને દગો દીધો ! બહાલી પ્રિયા !” પાર્વતી સમજી કે વિદા તેની સ્ત્રી છે. તે બોલી “બાઇ ! વિદા તને શું દગો દે તું વિદાને દગો દેવા બેઠો છે.” પાછો બકવા સંભળાયો— “રીસાય છે શુ કામ ! તારો વાંક નહીં હોય ! ઉલટી રડીને ઓશી-યાળો શું કામ કરે છે આમ આવ. પછી મારે જવું છે !” પાર્વતીને વિચાર થયો “હા બાઈ તારે સદાને માટે જવું છે ! પણ અરેરે ! હવે તો તેની પ્રિયાને આવવાનો વખત પણ થયો, તે આ સાંભળશે

તો એનું કાળજી કેમ સાખીત રહેશે ! એ ફરી એના રૂબરૂ મોવું ન બોલે તો કીક. તેને જગૃત કરૂં. “ભાઈ ! બોભાઈ ! તમને શું થાય છે ? ભાઈ બહાલાભાઈ !” પાર્વતીથી વધારે ન બોલાયું તેનું ગળું ભરાઈ આવ્યું. પણ હર્ષદ તેથી જરા શુદ્ધીમાં આવ્યો અને પૂછ્યું “મારી પ્રિયા આવી ?” પાર્વતીએ જવાબ દીધો હમણાં આવશે હવે વખત થયો છે. તમને શું થાય છે ? માથું દુખે છે ? ચાંધુ ?”

સવારથી દસ્ત નહોતો આવ્યો. પાછી હાજત થઈ. પાર્વતીએ ગોઠવણ કરી આપી, તે દીશાએ જવા ઉઠ્યો, ને ગાડીને સીસુડો સંભળાવ્યો. “ગાડી આવી. તેઓ હમણા આવશે” એમ બોલી પાર્વતી ખુશી થઈ. કારણ હર્ષદ પણ જગૃત થયો ને ગાડી પણ આવી પણ તેની એ ખુશી પાંચ મીનીટ ટકી. હર્ષદ દીશાએ જઈને ઉઠ્યો ને તેને ચક્કર આવ્યું તે ધબકાઈને ધરણી પર ઢળવા જતાં પાર્વતીએ આથમાં લઈ લીધો. બેભાન હાલતમાં તેને ખાટલા પર સુવાડતી હતી ને ઝાંપાનું ખારણું ઉઘડ્યું. સાસબેર દોડતી, હોશ કોશ ઉડી ગયેલા; આખીરાતના ઉમંગરાથી ચએલ રાત્રી ચોળ આંખોવાળી, પતી મુખ જોવાને આત્ર વિદ્યા આવી. પાર્વતીને તેનું સ્વરૂપ, તેનું નિર્ભળ પણ ધભરાએલું, આપતિથી ઘેરાએલું, મુખ, જોઈ ચોધાર આંસુ આવ્યાં.

“ઓ બહાલા” કરતી તે આંગણમાં પેસતાંજ દોડી તે ઓ-શરીમાં આવી પલંગપર ચતોપાટ ઉઘાડે દીસે શીકો-સુકો-ધાસહીન જોવો બે ભાન પડી જોઈ ધરણીપર ઢળી પડી !! પાર્વતીના પુરા ભોગ એક લોથ હતી ને ખીજ થઈ. વિદ્યા સાથે તેનો સામાન ઉપાડી પોરટર આવ્યો હતો તેણે હર્ષદને લીધો ને પાર્વતીએ વિદ્યાને લીધી થોડીવાર થઈ ત્યારે વિદ્યા જગૃત થઈને બોલી “બેન ! માડી ! મારી પૂર્વ જન્મની દેણીયાત ! મને હવે ભાન આવ્યું. મારા સ્વામીને સં-ભાળો?” આમ બોલતી તે બેઠી થઈ. પોરટરને ઉઠાડી પતીનું માથું પોતાના બોળામાં લીધું. તેના મુખ ભણી જોયું તેના વેરાએલા વાળ સમા કર્યા તેના મુખપરનો પરસેવો પોતાના સાળુના છેડથી લોભા તેની આંખમાંથી ધીમેથી પીયા કાઢ્યા. તેની મુઠના વાળ મોંમાં પેશી ગયા હતા તે સમા કર્યા, તેનું શરીર ઢાંક્યું અને તેણે ફરીથી તેના મુખ ભણી જોયું. આંખો બંધ થઈ ઉડી પેશી ગઈ હતી. લ-મણીમાં ખાડા પડ્યા હતા. હોઠ મુકાયા હતા. ચહેરો શીકો થઈ ગયો હતો.

ને શ્વાસ ધણેજ મંદમંદ ચાલતો હતો. આ બધુંજેઈ તે બોલી ઉઠી.

“ હરી હરી! આશી દસા ! આ વખત મારું કોણ ! બેન દુ-
નીયામાં એને હું અને મારે એ છે. નથી માઆપ, ભાઈ, બેન, કાકા,
માંમા, કે કોઈ સાચું મુરખી નથી ધર દોલત કે મીલકત! જે બે
રનેહી છે તે પણ દુઃખમાં છે. એક પ્રાણથી અધિક બેન—સખી છે
તેની સાસુ મરણ પથારી પર છે બીજો વિશ્વાસુ ભાઈ જેવો નોકર
છે તે પણ માંદો છો હા! તે બન્નો નટવર આ વખત હોત તો પણ
મને તેની કેટલી હું રહત. સાચે આકર લાવી હતી તે વળી અમ-
દવાદમાંજ છાનો માંતો ઉતરીને જતો રહ્યો પણ કંઈ નહીં મારે તમે
છો. આપનું નામ શું?”—“ બેન મારું નામ પાર્વતી.” “હા પાર્વતી બેન
મારી માબેન જે ગણું તે તમે છો તો મારે સર્વ છે. તમે ધબ
રાશોમાં ને હું પણ નહીં ધબરાઉં કંઈ શીકર નહીં. મરવાથી ડરવું
શું? જો એમને કંઈ થશે તો મને યએવુંજ છો મારું દુઃખ તમારે
જેવું નહીં પડે મારી બાએ અઘડ દહાડા કહાડ્યા પણ હું આઠ ઘ-
ડી પણ કહાડવાની નથી ” પાર્વતીની આંખમાંથી આંસુના ડુવારા
છુટ્યા. તેથી તે હવે બોલતી ચુપ રહી. ઘણી ભણી ફરી બેયું. તે
જરા શાંત થએલ જણાયો તેથી તેને બોલાવવા માંડી. “ બહાલા !
એ બહાલા! હું આવી તમારી રાંક દાસી આવી !” તે ન બોલ્યો.
વિદાને સાંભર્યું “અરેહા ! લાવો બેન મહારી દવાની પેટી! હું એમને
બાહ્યાપચાર તો કરું” પાર્વતીએ તે ઉઘાડી આપી. ધગતા માથાપર
કોલન વાટર મુંડ્યું. અને શીશી જરા સુધાડી એટલે તે સળસળ્યો.
હા હવે શુદ્ધિમાં આવશે. શી ખખર દવાએ અસર કરી કે શી ખ-
ખર વિદાના સુખમય સ્પર્શે અસર કરી પણ તે જગૃત થતો જ
ણાયો! આંખ જરા ઉઘડી પણ તેણે તે ઉચી કરી નહી; અને ધી-
મેથી બોલ્યો “ ન આવી ખરું કે ?” ગળગળિત વિદા બોલી “બહા-
લા ! તમારી રાંક દાસી હાજર છે” જવાબ મળ્યો. “ જુડું ! પાર્વતી
બેન મને બોડું ન સમજાવો ! તે નહીં આવે હવે શું કામ આવે?
બલે ન આવે?” વિદાને આ વાક્ય બાણ છાતી સુસરાં નીકળી ગયાં
તે ઉસકાં ખાવા લાગી ગઈ કંઈજ ન બોલી શકી.

પાર્વતીએ જવાબ દીધો “ ભાઈ આવ્યાં છે. જરા આંખ ઉચી
કરી જુઓ આ બેઠાં તમારું માથું એમનાજ બોળામાં છે. જુવો હું

તો રહામી બેઠીછું.”

સામો જવાબ ન મળ્યો. આંખખંધ થઈ પાછો બેભાન થયો. વળી થોડી વાર પછી બકવા માંડ્યું.

“ રડીને શું કામ ઉઘટો ઓશીયાળો કરે છે. તું ચોખ્ખીછું. દગો નથી દીધો” પાર્વતીએ તો તેવું ઘણી વાર સાંભળ્યું હતું, અને વળી તે તેનો ખરો ભેદ જાણતી પણ નહોતી, પરંતુ વિદ્યા પોતાનો વગર અપરાધનો વાંક જુઠો આરોપ તેના મનમાં રમી રહ્યો છે એ જાણી તેને કારી ધાવાયો. તે મનમાં બોલી.

“ખરેખત મેં દગો નથીજ દીધો પણ હવે તમે દેવા બેઠા છો. હું ચોખ્ખીજ છું! મારી પાસે પુષ્કળ પુરાવા છે. પણ તે કોને બતાવું? શી રીતે બતાવું! હાયરે! તે મળ્યા પણ ન મળ્યા જેવાં એ પુરાવા નિર્ણયક થવાના! એમનાં દીલમાં દાગ માર અપરાધીપણું તો રહીજ નશે!!” હર્ષદ બક્યો.

“ગંગાબેન મહાલીનાં તર્કટ હશે! તમે ભૂલતાં હશે!! મહારી બહાલી એવી કદી ન હોય હો!!”

“ હાયરેઆ!!” વિદ્યાથી જોરથી બોલાઇ જવાયું અને રડી પડાયું. પાર્વતીએ તે ડસકાં ખાતી તો આંસુ લોહાં અને હીંમત દીધી બેન ના ધભરાઓ તમને જોઇને માર હૈયું હાથ નથી રહેતુ માટે સખુર પકડો! બેન શાંત થાઓ! પ્રભુનો વિશ્વાસ રાખો તે સારજ કરશે વિદ્યાએ પ્રભુ પાર્થનામાં મન ધાલ્યું, પણ હર્ષદે સાંઝ સુધી તો બળ-આ કીધું ને વિદ્યાનું કાળજી વિંધા કર્યું. વિદ્યાએ કેટલાક જાણીતા સરલ ઉપચાર કર્યા તેની અસરથી તે સાંઝ પૂડે જાંખ્યો રાત્રે તેનો અજાણો વધવાને બદલે ઘટયો, તેનું બકવું બંધ થયું, તે હવે ધસ-ધસાટ ધોરવા લાગ્યો. ઝાડો ઉલટીતો વિદ્યાના આવ્યા પછી થયાંજ નહોતાં એટલે બેન જાણે તેને કાંક ફરક પડ્યો, ધાંટીતો ગઇ, એમ માન્યુ પાર્વતીએ વિદ્યાને નહાવા ખાવાનું કહ્યું. આખર દીશાની હાજ તે તેને હવે આવ્યા પછી આઠ કલાકે હર્ષદની પથારીપરથી ઉઠવાની ફરજ પાડી. પાર્વતીને પોતાનો પ્રાણુ જીવ જીવન આખો સંસાર સોંપીને તે ઉડી છોકરીએ સોંપા કરી આપી અને તેના કહેવાથીજ તેણે જાણ્યું કે પાર્વતી બે દિવસથી દાંતણો દાંતણુ છે, વિદ્યાએ પાર્વતીને જમવા બહુજ આમહ ક્યો પાર્વતીએ વિદ્યા જમેતો જમવું એમ હઠ

લીધી. તેથી લાચારીએ વિદ્યાએ ખીચડી રાંધી માંદા દેવને તો માત્ર થાળ ધર્યાજા તેણે તે જોયોં પણ નહીં પાર્વતીજ માટે જન્મવાનું વિદ્યાએ જુદું ડોળ ધાલ્યું પણ ખરું જોતા બનેતું જન્મવું જુદું હતું. બંને ભૂખ્યાંજ ઉઠ્યાં ને આખીરાત જાગવા માંદાની ખાટલી ઉપર વિદ્યા આસીસે અને પાર્વતી પાંગતે બેઠાં.

પ્રકરણ ૯ મું.

વાવે તેવું લણશે, કરશે તેવું જરૂર ફળ મળશે
તુરત કદી નવ દેખો, ધીરજ રાખો અતે સિદ્ધ થશે
વિદ્યા હર્ષદતું દુઃખ જોઇ ધભરાયા હશે માટે તમે એ જ-
ગુદનના ઝુંપડા જેવા ઘરમાંથી નિકળી જાઓ. છ મહીના જ્યા
દો, ને આવો મારી સાથે સરયુતીરે મોક્ષ ધાટપર શ્રી અયોધ્યા-
પુરીમાં આ મહા પવિત્ર અને આનંદ દાયક જગ્યાનું ધ્યાન એજ
મનને મોટો વિશ્રામ છે. ગંગાને મળનારી સરયુ કંઈ ગંગાથી ઊ-
તરે તેમ નથી; અને તેમાં ખસુસ કરીને ગંગાના કાશી પાસેના
ઊંચા નીચા સાંકડા મણીકર્ણિકા ધાટ કરતાં, અયોધ્યાના સરયુ
તીરપર સીધો ચાલ્યો ગએલો-અને પથ્થરથી બાંધેલો-અને તેની
ખીજ બાજુ સોનેરી ફળશો વાળાં ભવ્ય મંદીરોથી શોભાયમાન-
મોક્ષ ધાટ બેશક ચઢીયાતો છે. આ ધાટપર નદીના તટપર આવેલા
એક પથ્થરના ચોતરા ઉપર બે મનુષ્ય ઉભાં ઉભાં ધીમે ધીમે વા-
તો કરતાં હતાં. તેમની છાતી વાત કોઈ ન સાંભળી જાય માટે તો
નહીં, પણ આવા પ્રવિત્ર ધામમાં એવી દુષ્ટ વાત કાંને ન ધરવી
એમ ધારી, મંદીરોમાં શંખ, ઘંટ, ઝાલર, ભુંગળ, ભેર, અને ન-
ગારાંઓ, તથા ખીજાં વાજાંત્રોએ, અને આકાશમાં દોડ્યાં જતાં
પક્ષીઓએ શોર બકાર કરી મૂક્યો હતો. તેમજ આવી બ્રહ્મ વાત
કાણે સાંભળે એમ ધારી ત્યાં કોઈ મનુષ્ય આવતુંજ નહોતું; અને
કદાચ કોઈ આવતું જણાતું તો તે રખે એ વાતનો નિંદ શબ્દ પો-
તાના કાનમાં પેશી જશે, એવા ડરથી મંદીરમાં જ્યાં ધણો ધોંધાટ
થતો હતો ત્યાં દોડી જતું હતું. સૂર્ય પણ જતો રહ્યો હતો, ને ચંદ્ર
પણ નહોતો ઉઘ્યો. અંધકાર વિના ખીજને એવી વાત સાંભળવી
કેમ ગમે? પવિત્ર સરયુ એ વાત સાંભળતી હતી, તેથી તે વાર-

વાર એ દુષ્ટ વાત કરનારાંને હુઆવી દેવા પગથીયાપર પમ મૂકતી, અને વળી મારે કોણુ બ્રહ્મ હત્યા અને સ્ત્રી હત્યા કરે-એમ વિચારી પાછી હકતી; અને એમ સંકલ્પ વિકલ્પ કસ્યાંજ બતી હતી, એવી દુષ્ટ વાત તે શું હતી ?

બે ખુન કરવાની તે વાત હતી. એક કાચા કુમળા બાળનું, અને બીજું બુઢી ખખ ડોશીનું. ડોશીના મરણથી બાળકનું ખુન થાય એમ હતું મારે હાલતો પંચાત ડોશીના ખુનનીજ ચાલતી હતી. બાળકનું ખુન કરવાની વાત તો જે પેટમાં બાળક હતું તે પેટમાંજ હતી. તો પણ જેમ તે પેટમાં બાળક છે એમ બહારથી વરતાવું હતું તેમજ તેને મારવાની વાત પણ તેમાં છે એમ જોવાથી સમજાતું હતું. અને તેમ છતાં તે મારનારના મનથી છાતું હતું. ! એ છાંની વાતને હાલ છાંનીજ રહેવા દેા. ડોશીની વાત કરો. તે આ વાત ન જાણે મારેજ આ એકાંત સ્થળ અને આવે સંધ્યાનો સમય પસંદ કરવામાં આવ્યો હતો. સ્ત્રીએ ડોશીનું મોત શીઘ્રી કહાડવા તેનાથી વાત કરનાર બ્રાહ્મણને દરમાવ્યું હતું. ને તે બ્રાહ્મણ તેનું મોત શોધો લાવ્યો હતો. સ્ત્રી હજી તે નોહોતી જાણતી. હવે તો મોં પણ ન વરતાય એવું અંધારૂં થયું ત્યારે આપણે તેમની વાત સાંભળવા માંડી. સ્ત્રી બોલી “હા પણ હવે દિવસ સંક્રાંતા જાય છે. મેં તને માફ દેદ્ય આપ્યું ને તું કંઈ કરતો નથી તેથી અને તારા પેટમાં કપટ બાસે છે.”

બ્રાહ્મણે જવાબ દીધો “કપટ તો છે. જો કપટ ન રાખું તો આ વાત થાયજ શી રીતે? તમે ના પાડતાં હો તો કપટ ન રાખું. ડોશીને કહી દઈ ?

“બળી તારી તો હસવાની ટેવજ ન ગઈ. કંઈ કર્યું ? કોઈને શોધ્યું. ?”

“હા જીવો, પેલું જમણે હાથ ઉઠું છે તેજ મોત” પુરૂષે બતાવ્યું ને સ્ત્રીએ જોયું તો કાળો ઝબો પમ સુધી પેહરેલ અને માથે પણ કાળો મોટો ફેટો બાંધેલ એવો એક માણસ અધારામાં ઉભો હતો. તેના પોશાક પઢાણુ જેવો હતો. “આલો જરા પાસે” પુરૂષે કહ્યું અને તેના ભણ્ણી ગયાં પુરૂષે પઢાણુને પૂછ્યું.”

“કયું હજરત! આપકું મેને વાકીલ કીયે હસ મુજબ આપ

“તર હું ત્યા નહીં?”

પકાણે જવાબ દીધો. “હાંહાંજી બેશક હમ હાજર હું. એક મકાર નાપાક ઔરતકુ કાટના ક્યા બડી બાત હો હમ સરખાબર કાટકર ચલે બવે.”

“ઐસાંધ તો બરાબર શોધ્યું છે” સ્ત્રીએ પ્રસન્ન થઇ કહ્યું.

“એતો અનુભવશો ત્યારે જાણશો. ઘણી મહેનતે આજ ચો-કડું બેઠું છે. તે પ્રભુ જરૂરપાર પાડશે” આક્ષણે જવાબ દીધો.

“અજી ભધ્યા, હમ તુમહારી જખાન મેં નહીં સમજ તો હું. આપ જરા ઉનકું હમારી દરખાસ્તબી સમજ દીજીયે. હમારા દીલ ધનકે પીછે બેતાબ હે ગોયા ધનુને હમારા જનતો લે લીયા હે અબ એતો નીકમા પુતલાહી ખડા હે. અગર વો બાત મનજુર ન-હોતો શીર હમ એસા બુરા કામ કીસ લીયે કરેગે” પકાણે કહ્યું. આક્ષણે જવાબ દીધો.

“હાંહાં વોતો ચે બી સમજે તે હે કે એ સબખ કોઈ એસી તકલીફ કાહેકું ઉઠાવે.”

“હમ ઔર બ્યાદા નહી માગતેહે વો હમારી ખાસબાત-હમારે દીલકી મુરાદા પુરી કરે ઔર ચે કંઠી હમકું દેવે બસ દુસરા હમકું ન ચાહીયે,” પકાણે માગણી દોહોરાવી. રબર કજીબત લેવા ચાલ્યું.

સ્ત્રી પણ મનમાં સમજી અને બબડી. “ગરજે ગધેઝાને પણ આપ કહેવા પડે, હુંતો જાણતી હતી કે તું એ મામશે! કંઠી તો બસેહની છે મીયાં ભાઈજ બરાના. આખર માગી માગીને એજ વાત માગી. ત્યારે નજવાણું ત્યાં બર્થાસો. એકવાર વટલ્યાં તોએ એ, ને દસવાર વટલ્યાં તોપણ એ, “હવે તે જાહેર બોલી” કંઈ શીકર નહી! એતો હું સમજી છું. પણ તે હવે ક્યારે?”

આક્ષણે જવાબ દીધો, “આજ રાતેજ! ધર્મના કામમાં દીલ શી” વાહ! બહુ ધમનું કામ! ચાર વાગે ગાડી આવે છે તે બાર વાગે ડોશી બરાબર ઉઘી જાય એટલે એ કહે છે કે હું આવીશ. મેં પહેલું મ્હાઈ કામ પાર પડે એટલે તમે તમારે ચાલ્યાં જજો. હું એને પૂરી કરીશ. મેં એમ ઠરાવ્યું છે કે હું દીવા ઓલવીને ઓસરીમાં ખંઢાર સુઇ રહીશ, એ આવશે એટલે તમને જગાડીશ, મેં એ એનું કાળું કરી રહેશે પછી હું મેહો દુઓ દહશ ને એ ગળુ

કાપશે; કામ થઇ રહેશે, એટલે હું આટાંણે નાકાપર માડી કરી રાખું છું તે સામાન લઈને વિદાય થશું; ને એ એનો ગાંઠડો બાંધીને નદીમાં નાંખી આવશે. પછી તો એ ગમે તેમ કરે.”

“હાતો તું એમને સમજાવી રાખજે, હુતો હવે જાઉં છું. આરતી થઇ રહી ને મને વાર પણ થઇ માટે રાંડ વહેમાશે.” આટલું બોલીને તે તો ચાલી ગઈ. આ બંને જણ મીયાં માહાદેવ પણ થોડીવાર ગુપ્તગુપ્ત કરી જૂદા પડ્યા.

આ લોક કોણ ? આંહી ગુજરાતી માણસો ક્યાંથી ? વાંચનારા! નવું કોઇ નથી. તમારાં એળખીતાંજ છે સ્ત્રી મહાલી અને પુરુષ નટવર. હવે હું વધારે બેઠ જણાવું.

મહાલી મુંબઇ આવી તેવામાંજ નટવરતો ખીમાર થઇ રજા લઇ પોતાને વતન પુરબંદર ગયો હતો. ગરીબ માણસ ઘણા મહીના સુધી પીડાયો. ભલા શેઠે તેને ખરચી મોકલ્યાં કરી પણ એથી બ્યારે તે સાંજે થયો ત્યારે તો તેણે જાણ્યું કે શેઠ શેઠાણી હીંદુસ્તાનમાં નાશી ગયાં. માહાલી તથા ચંપક ઘર લૂટીને જુનાઘઠ આવ્યાં. મીલ બળી ગઇને મુંબઇની બાકીની તમામ મીલકત લેણદારોએ વહેંચી લીધી, આ બધા સત્તાવાર સમાચાર તેનો મિત્ર મુંબઈથી આવ્યો તેણે કહ્યો. શેઠ હીંદુસ્તાનમાં ક્યાં છે તે જાણવા તેણે વિમળાને એ ત્રણ પત્ર લખ્યા પણ તે તો પુને રહેવા ગએલી એટલે કાગળો મુંબઇ અથડાઇને પાછા આવ્યા, પોતાના બહાલા શેઠનો નિમકહવાલ નોકર બેસી રહ્યો નહીં, તેમ પાસે એટલા પૈસા નહોતા કે હીંદુસ્તાન જાય. કંઈ પણ પત્તો બ્રાગશે એવી આશાથી તે જુનાઘઠ આવ્યો. શેઠાણીને મળ્યો. પત્તો તો ન લાગ્યો પણ ખીજું કામ થયું. શેઠાણીને યાત્રા કરવા જવું હતું તે સાથે કોઈ ભરોંસાતું અને તે વળી સોંધું માણસ મળતું નહોતું. તેમ નટવરને હીંદુસ્તાન જવું હતું ત્યાં કોઈ લેઇ જનાર નહોતું મળતું. બંનેને મનમાન્યો જોગ મળ્યો. નટવર સોંધા પગારથીજ રહ્યો. અને તેના પ્રમાણીકપણ માટે તો શેઠાણીને ખાત્રી હતી. મહાલી મુંબઈ આવી અને તે ગયો તેથી માહાલી તેનાથી સંપૂર્ણ માહિત નહોતી અને તે સારાને માટેજ પક્ષા નડુએ તેને વખાણીને ચઢાવી તથા વિદાને નીંદી. તેના જેવા ધઈ તેનું મન પણ લીધું. પંદર દિવસ તૈયારીમાં ગયા. ને યાત્રા

જવાનો દિવસ પણ નક્કી ક્યો, માહાલુ બેન વિના ઘડપણમાં ડોશી એકલાં પરદેશ શી રીતે જાય? ને વળી બહાર એમ પણ બોલી કાઢી કે તેઓ હર્ષદ તથા વૃજવલ્લભની શોધમાં જાય છે. જવુંજ બેઠંએ પ્રેમરાયે તો પોતાના જમાઇની ઘણી શોધ કરાવી હતી પણ તેમાં તે નિષ્ફળ થયો હતો. હવે માસી બાણેજ જાતે શોધવાં ચાલ્યાં !!

મુ'બઈથી આવીને ડોશીએ માહાલીને દીકરી કરી લીધી હતી તેથી તે તેનાજ ઘરમાં રહેતી હતી. ડોશીની ચાકરી કરવા તો ઘણાંએ આવતાં પણ માહાલુ ડોશીની દોલત સામું કોઇને બેવા પણ નહોતી દેતી. તેથી તેના ઉપર તેની ખીજ બે બેતો તથા તેની મા સુધાં અદેખાઇની નજરથી બેવા લાગ્યાં. મા કહેતી કે તેની તો માશી ને મ્હારી તો બેન છતાં મને વસ્તારીને મદદ કેમ ન આપે? દીકરીઓ કહેતી કે શું એ બાણેજ છે ને અમે નથી? પણ માહાલુ ડોશીને એવા મંત્ર બણાવતી કે તેમનું એકેનું જાદું ચાલતું નહોતું. આથી એક વખત તો ડોશી તથા મહાલુના પેસાપર ચોરી કરવાની કોશીશ પણ થઇ ઘરનો ચાકર પણ ટુટમાં શામીઝ થયો પણ પક્કી માહાલુએ તે કોશીશ પકડી. પત્તા ન લાગવા દીધો ને કુટુંબમાં નાનીસુની લઢાઇ થઇ અને ત્યારથી ખીજું કુટુંબ એક તરફ અને માહાલુ તથા ડોશી ખીજ તરફ એમ તડ બંધાયાં.

હાલ સુધી ડોશી તથા માહાલુના વચમાં સંપ હતો. પણ તે તુટવાની શરવાત આ તડ પડવા સાથેજ થઇ. કારણ ત્યાં સુધી તો ઘરનું કામકાજ ચાકર કરતો, ડોશીની સેવા તેની બહેનો તથા મા વધારે આશાથી વધારે કરતાં હતાં, એટલે માહાલુને પાપડ પણ શેકવો નહોતો પડતો; પરંતુ હવે તો ઘરના કામની અને ડોશીની ચાકરીની વેઠ તેના ઉપરજ આવી પડી. અને તે પણ વખત જતાં માત્ર વેઠજ હતી એમ મહાલુને લાગી, એટલે તે પણ બેદિલ થઈ. કારણ તેણે ડોશીને જે પક્ષાઇ શીખવી હતી કે મરતાં સુધી કોઇને ન આપવું. તે તેના વિરુદ્ધજ હવે કામ આવ્યું. ડોશી મોઢે મીઠું બોલતી પણ તે મહાલુને પણ રાતી પાછ પણ પરખાવતી નહીં. તેમાં વળી ચોરીની કોશીશ વખત ડોશીના સમજવામાં આવી ગયું કે મહાલુનું ઘરેણું તો તેની પાસે છેજ, પણ વિદ્યાનું પણ તમામ ઘરેણું તે ચોરી લાવી

છે, ત્યારથી ડોશી ચોક્કસ થઇ હતી કે રખે મને પણ એવોજ છળ કરીને રોવરાવે, એટલે તે પણ માહાલુ વિરૂદ્ધ મનમાં હતી. દિવસ વિત્યા તેમ એ વિરૂદ્ધતા વધી ડોશીની ખુશામતમાં કંઈ વળવાનું નથી એમ મહાલુને લાગ્યું ત્યારથી તે તેની ચાકરી-વેઠ-પણુ પરાંણે અચાલેજ કરતી. ડોશી વારંવાર માંદી પડતી. ઘરનું કામ પણ તમામ હાથે કરવાનું એટલે પણ વધારે ધુંધવાઈ મુંઝાઈમાં ડાહી ડાહી વાતો કરી ચાલી જતી ત્યારે તો દીકરી ઘણી બહાલી લાગતી હતી, પણ હવે તો તેની સાથે પાનું પડ્યું, તે દહાડામાં ચારવાર ડોશીનો મીન્નજ નજો તો ખારવાર માહાલુનો જતો. તે કંઈ વિધાની પેઠે ડોશીનું સહન કરી તેની મરજી વરતી તેના મનમાં આવે તે માગ્યા પહેલાં મોં આગળ મૂકતી નહીં; પરંતુ સામા સતર બોલ બોલી એવું કરી આપતી, કે ડોશીને તે ઉઘડું દુઃખરૂપ થઇ પડતું. અનુભવે અને સહવાસે ડોશીને કદી ન ભૂલાય એવું સમજાવ્યું હતું, કે વિધા ખરું રત્ન હતી ને માહાલુ કાચનો કટકો છે. વિધા અમૃત જેવી મીઠી ને માહાલુ ઝેર જેવી કડવી હતી; પણ હવે તો “અવસર ચુક્યા મેહુલા” જેવું હતું. પસ્તાવો ઘણો થતો પણ કામ શું આવે? હાથનાં કર્થો હૈયે વાગ્યાં હતાં. મહાલુ સાથેજન્મનું લાગ્યું હતું એટલે “જેસેકું તેસા” “લોહું ને લુહાર” કુટી પીટીને વખત કાઢતાં ડોશી કંઈ આપવું તો પછી પણ હવે તો ઉઘડું કહેતી કે “મારા દીકરાની વહુનું તું હજારોનું દાખીને બેઠીકું તેતો મ્હારું કહેવાય, પણ હુંજ ભણી થાઈશું તે તારી પાસે રહેવા દઉં” માહાલુથી પણ એ બાબત તો “ચોરની મા કોઠીમાં મો ધાલીને રૂવે” તેમ કંઈ જવાબ દેવાય તેમ નહોતું. શારાંશ લોકોના જેવામાં તે ભેગાં હતાં પણ હકીકતમાં તે ઘણાંજ નૂદાં હતાં. અને જે સામટો વખત વિત્યો હોત તો એ નૂદાપણું ચોખું થાત પણ તેવામાં યાત્રાની વાત નિકળી એટલે તે ખંતેને પસંદ પડી ખંતેના મનમાં તેમાં નૂદા નૂદા સબખ હતો.

ડોશીનીતો ખંતે ધારણાઓ સમજાય એવી હતી. યાત્રાની વાત તો પ્રત્યક્ષ હતી ને બીજી વાત એ હતી કે ક્યાંકી પણ હર્ષદ વિધા મળે તો માહાલુનું દુઃખ ટળે, અને એ વાત માહાલુથી છાંની હતી. તેમ વળી માહાલુની ધારણાઓ ડોશી પણ નહોતી જાણતી. નક્કરી વાતની વિગત લખતાં અમને શરમ આવે છે પણ હુંકામાં

એટલું કહ્યા વિના આલે તેમ નથી કે માહાલુના લોકો તેની પાસે એક મહા નીચ કર્મ કરાવ્યું હતું. એક હજાર રૂપિયામાં તેનું અસુધ્ય શીયળવૃત્ત એક સુસજ્જમાન અમીરને હાથે ભંગ થયું હતું, અને એ તેના વિનાશનું ખીજ હતું. આજ સુધી તે આટલાંબધાં પાપ કર્યા છતાં નહોતી ડૂબતી તે એ એકજ આધારથી—તેપણુ જ્યારે તુટ્યો એટલે હવે તેને ડૂબી જતાં વાર નહોતી. શિયળનો મહિમા એટલોબધો હતો કે તેણે સર્વ દોષને અટકાવી રાખ્યા હતા પણ તે જ્યારે તુટ્યો એટલે પાપનો ઘડો પુરો ભરાઈ રહ્યો ને તે કુટવાને તૈયાર થયો. માહાલુ ખુદ તે સમજી, અવંતર બંધ થયો, અભાવા થયા, ને બેને અઢી મહિના થયા કે તે ધભરાણી. યાત્રા જવાનું ડોશીને તાંન જગાવતીજ હતી ને નટવર આવ્યો. તેણે તેને પુછી આખી ગામમાંથી તેણે આ વાતની વિગત સાંભળીને મહાલુને ચેતાવી કે પોતે તેનું પાપ જાણે છે એટલે માહાલુએ તે છીદ્ર ઢાંકવા તેનો વિશ્વાસ કર્યો. ગર્ભ ક્યાંહી યાત્રામાં ખસતો કરવાની ગોઠવણ કરીને યાત્રા જવા તૈયાર થયાં. મીઠકત ઘરમાં સુકી નળતો ખચીત ચોરી થાય. ઘરનાં બેદુ બધું ઉપાડીજ જાય તેટલા માટે તેમણે બધું સાચેજ રાખ્યું. રૂપાનું તો કંઈ રાખ્યુંજ નહોતું. સોનું જવાહીર અને નોટો હતી એટલે ભાર બહુ નહોતો. નટવરનો તેમણે કાંક વિશ્વાસ કર્યો ને બીજો બીજો ઉપાડવા તેમણે બીજો ચાકર સાથે લીધો, ચાર માણસનો સંઘ કાશી સુધીતો સહીસલામત આવ્યો. એક નોકર પ્રયાગથી માંદો પડ્યો ને લાંજ રહ્યો. આયોધ્યામાં ડોશી, મહાલી, નટવર ને બધો ખજાનો આવી પહોંચ્યો. હવે માહાલુને પાંચ માસ થયા ડોશી પણ શકની નજરથી જોતી અને બડબડતી હતી તેથી મહાલુને તે વધારે વિદ્ધ કરતા લાગી, તેથી તેણે નટવરને દશ હજાર ની નોટો આપવી કરી એમ દરખાસ્ત કરી હતી કે કોઈ પરદેશીને હાથે તેને પુરી કરાવવી એટલે પોતાને ફાગટ તેની વેઠ કરવી પડે છે તે મટે. ગર્ભનું ઠેકાણું થાય અને પોતે સ્વતંત્ર લાખોની માલીક વગર અંકુશે થઈ પોતાના સુખની ટોચપર પહોંચે!! નટવર એ વિશેની તજવીજમાંજ હતો. કાશીમાં તેણે વાયદો દીધો હતો કે અયોધ્યા ઉગડ જેવું ગામ છે ને પાસે દૈન્યાદમાં પહોંચે ધણા છે તેથી તેમાંથી એક જોણી કાઢીશ. તે વચન આપણે જાપર જોયું તે પ્ર-

માણે પૂરું કર્યું. જે વાતચીત થઇ તે આપણે બરાબર જાણી. હવે આગળ જોઇએ.

નટવરતો બંનેનો માનીતો હતો ત્યારે આખર શું તે પૈસાની લાલચે ડોશીને દગો દેવા તૈયાર થયો? ના કાફલા સાથે જોખમ ધણું હતું ને માણસ થોડાં હતાં તેથી તેમણે એવો નિયમ રાખ્યો હતો કે ત્રણમાંથી એક જણે તો ઉતારામાં રહેવું જ. તેમાં મોટે ભાગે નટવરને જ ઉતારામાં રાખતાં ને બે જણ દેવદેશને જતાં પણ તેમ છતાં તેઓ છોક નટવરનો વિશ્વાસ પણ ન કરતાં. પોતાના ખાસ ઓરડાને તાળું દબાવી દેવાથી તેની ચોક્કસ કરવા નટવરને રાખતાં અને વળી તેના ઉપર પાછી ગોરના માણસની ચોક્કસ રાખતાં; ગોરને છાંતું કહેતાં કે ચાકર માણસનો શો વિશ્વાસ માટે તમારા ભરાંસાનું માણસ રાખો ને જાહેરમાં એમ બોલતાં કે અમારા નટવરને એકલાને અણગમે ન થાય માટે તેની પાસે કોઈ ને બેસાડો! નટવરતો બધું સમજતો હતો. પણ તે વળી પોતાના શેઠની મીલકત સમજી ખરા દીવથી જાળવતો હતો. ખેર આ વાત અહીં એટલા માટે કહેવી પડે છે કે આ વખત ગોરનું માણસ અને ડોશી ઉતારામાં હતાં ને માણસ તથા નટવર દર્શનનું બાહાંતુ કરી નદી તટપર ગયાં હતાં. મહાત્મ્યુ ત્યાંથી છટકી ડોશી પાસે આવીને તેને દર્શન કરવા જવા રજા દીધી.

ડોશી ઉતારા બાહાર નિકળી થોડે છેટે ગઇ અને નટવર મળ્યો તેણે ડોશીને ખૂણામાં બોલાવી “માજી આમ આવો કંઈ વાત કરું” અંધારામાં એક ખૂણાપર ડોશી તથા નટવર ઉભાં રહ્યાં. ગોરના માણસને ઘેર ખાવા જવા તથા સવારમાં આવવાનું કહી રજા દીધી ને નટવરે વાત છેડી “માહાત્મ્યુમાં તમને કંઈ ફેરફાર લાગે છે?”

ડોશીને દુઃખ રેવાનો લાગ આજ ધણે દહાડે મળ્યો—પાંપણ તળાવડી ભરી વાપ્પાન ચલાવ્યું. “ભાઈ, મારે હાથનાં કર્યો હૈંમે વાપ્યાં. રતન જેવી વહુને બોધને આ પથરાને રાંડને ગળે બાંધી! હવે હું શું કરું! રોજ તેના ગુણ સંભારીને છાની છાની રોજીંદું, કુટું છું, અને મન વાળું છું. મારાં પાપ મને નહ્યાં. પરમેશ્વરે મને એ બાણેજ નથી આપી પણ માહારાં કર્મની સજા આપી છે. તે રોજ કાળજી શેકે છે ને મારું શેર લોહી બાળે છે! તેમાં વળી

આજકાલ તો છેક અઢારે ગાંધ છો મને સામી ડાઢશેરની ચોપ-
ડાવે છે, ને પાણીનો કળશિયો પણ ભરતી નથી. કાલે તેં જોયું? મને
તાવ આવ્યો હતો, તો પણ મેં ઉઠીને ખીચડી કરી સારે !! ને તો-
પણ વળી રાંડ ખાતાં ખાતાં—“કાગી રહી છો!” અરે! તારા પેટમાં
પથરા પડે ને તારી જીભે ડાંમ દેવાય રાંડ ! તારી પીટણી પાકુ!”
ડોશી તો બિખળ્યાં. નટવરને તે કુચલી સાંભળવામાં વખત કહાડ-
વાનો નોહોતો. તેણે ટુકું કર્યું.

“એની પીટણી પાડતાં પહેલાં મારું સાંભળો નહીં તો તમારી
પીટણી આજ રાતમાં પડશે.”

ડોશીએ ધભરાધને પ્રશ્ન કર્યો. “કેમ શું છે?”

“તમને એના પેટ ઉપરથી કંઈ સમજણ પડે છે?” નટવરે
વાત છેડી.

“હા રાંડ ચંડાળા! મને તો રોજ જોમ પડે છો એક વખત
પૂછ્યું તો કહે મારા પેટમાં ગાંઠ થઈ છે. ત્યારે એ ગાંઠ નથી કેમ?
મારો જોમ ખરો છો!” ડોશીએ પ્રશ્ન કર્યો. ઉત્તરે ચોગ્ય મળ્યો.

“મારા કરતાં તો તમે વધારે સમજો. બોળાં તે છેકળ બો-
ળાં.” હવે ડોશી ચમક્યાં. ખાત્રી થઈ. “હાયરે મા! સારે હવે શું
થશે! એનો રાંડ મહા પ્રંદી છે તે હલ્યા કરશે!” “હા-પણ કો-
ની? ગર્ભની નહીં પણ તમારીજ; અને તે આજ રાતમાં!” નટવરે
બેદ ભાગ્યો. ડોશીને તો જાણે આંચકો લાગ્યો, કંપ છૂટ્યો ને પૂ-
છ્યું. “શું કહે છે?”

“કહું છું એ કે લઈંગા પઠાણથી દોસ્તી કરીને બદોબસ્ત
કર્યો છે કે તેની પાસે આજ રાતમાં તમારું કાટલું કરાવતું. ને પ-
છી બધી મીઠકત લઈને પઠાણ સાથે રહેતું.” ડોશીના તો હોશજ
બીડી ગયા. તે થરથરવા લાગી. જાણે તેણે મોતને નજરે દીડું.

“હાયહાય મા! હવે હું શું કરું? એ તો જરૂર મારો અંત
આણશે, નટવર! વીરા નટવર! હું તારે ભરોંસે પરદેશમાં નિકળી
છું. તે હવે મને બચાવ. તું જે કહીશ તે આપીશ પણ આ મો-
તના પંજમાંથી મને છોડાવ.” ડોશીએ નટવરને હાય જોડ્યા. નટ-
વરે આશુક માર્યો.

“તમે વિદ્યા હર્ષદને વિના અપરાધે દુઃખી કર્યો તેનું પ્રશ્ન

વેર લેવા ધાર્યું છે તે હું શી રીતે અટકાવી શકીશ.” ડોશી આ સાંભળીને રોષ પડી. ડસકાં ખાતી બોલી—

“વીરા! એ છોકરાં માટે મને કેટલો પશ્ચાતાપ થાય છે તે મારો પ્રભુ જાણે છે. તને કહું તો તું નહીં માને—મારું કાંઈ નહીં માને—પણ હું રાંડના સાલથી છૂટવા ને તેમને શોધવાજ નિકળી છું. પણ તે ક્યાંહી મળ્યાં નહીં. હાથરો તે હોય તો મારો આ વખત આવે! તેના જેવું મારું લાલનપાલન કોણ કરશે? તેના જેટલું મારું કોણ સાંખશે! હું મારે હાથે રાખ ચોળતી થઈ! હાથહાથ હું એ સુસલમાનને હાથે મરું તે કરતાં તો સરયુજીમાંજ જઈને પડું તે ગતે તો જાગું. ડોશીએ છેલ્લા ઉપાય એ શોધ્યો. નટવરે તેને દીકાસો દીધો.

“તમે ના ધમરાઓ, નટવર તમારોજ છે. એનો થઈને એના બધા પ્રપંચ જાણ્યા તે તમારોજ માટે! તમને ખરા દીલથી પસ્તાવો થતો હશે, એટલી તમારી મતી સુધારી હશે, તો જરૂર પ્રભુ તમારાં રતો તમને આપશે! લાંબી વાત કરવાનો વખત નથી. આજ અડધી રાતે આવશે. એ દીવો હું ઓલવીને બહાર ખખર રાખવા સુધ રહીશ, એ ઉઠશે તેવી પેલા પઠાણને લઈને એનું કાળું મોં કરવા જશે. તમે તૈયાર થઈ રહેજો તે આપણે આપણો સામાન લઈને નાશી જઈશું. હું ગાડીવાળાને સાધી રાખું છું તે બાર વાગે તૈયાર રહેશે. એકદમ સ્ટેશને જઈને ઠેરશું પછી એ જાણેને પઠાણ જાણે. ભોગ એના કરશે તેવું ભોગવશે. પઠાણ જીવ વળગ્યો છે તે પ્રાણ લીધા પહેલાં મુકે તેમ નથી. એણે તમારું કાટલું કાઢવા પોતાની મેજે હેળવ્યો છે તે એ ભોગવશે.” ડોશીએ હવે વચ્ચે પ્રશ્ન કર્યો.

“ત્યારે આ ટાંણેજ નાશી જઈએ તો?” નટવરે સામા પ્રશ્નથી એનો ખુલાસો કર્યો.

“સામાન બધો એમને આપી દઈને?”

“ના એમ તો ન થાય. ગોરને કહીએ તો?” ડોશીને ખીજો તર્ક થયો. નટવરે તે પણ કપ્પુલ ન રાખ્યો. “તો શું? આજ તો એ કાંઈ નહીં કરે, પણ પછી મારો ભરોસો નહીં રાખે. ને પઠાણ એવો છે કે ગમે ત્યારે ગમે ત્યાં ખાણ લેશે! પછી તમારા ભેજો હું

પણ મરીશ. એનો તો આ દેશ છે. એના ખીજ ચાર ભાઈને લાવે ત્યારે આપણું કોણ? રાતને દહાડો આપણાપર કોણ ચોક્કી બેસી રહેશે?" ને માહાલીને તમે આમ શી રીતે કાઢી શકશો! નહીં કાઢો તો એણે તો પ્રાણજ લેવો ધાર્યો છે તો હરેક પ્રકારે પ્રાણ લેશે. ખાવામાં ઝેર દેશે, માટે હવે એ માહાલીની માયા મૂકો, એને તો મોતજ સમજો." નટવર ડોશીનો અબીપ્રાય જાણુવા અટક્યો, ડોશી-એ તે ચોખ્ખો જણાવ્યો.

“તે તો હું વહેલી સમજી છું મને તો એનાપર હેત ધર મુ-ક્યું તે પેહેલથી નહોતું, રસ્તામાં તેણે વેર વાળ્યું, ને હવે તો તે મ-ને માથાના ધા જેવી લાગે છે; તેમાં આ ચાર પાંચ દિવસથી તો જરૂર તું કહે છે એમજ વર્તે છે. પણ મને તો એમ ડર રહે છે કે પદાણુ પેહેલો આવતાંજ મહારાપર હુમલો કરશે તો?”

નટવરે હિંમત દીધી. “તો હું શું આપલો છું? તમને મા-રવાં હોતતો આ વાત કહીને એતવતજ શું કામ? એની સાથે મ-ળીને મીલકત વહેંચી લેત. મને કંઈ કડવી લાગતી હતી? પણ એ-મ નથી. હું એમની બંધી વાત જાણું છું, હજી તેઓ મારો ભ-રોસો કરે છે ને તેથી હું તમને બચાવી શકીશ. એ રાંડને પેહેલી હુંજ ઉઠાડીને ખહાર મોકલીશ ને બંનેને વિદાય કરીશ. હવે વાર થશે તો એને વહેમ પડશે, જે મહારા કહેવામાં જરા ફેર કરશે તો જ-રૂર માર્યો જશે. રામજીનો ભરોસો રાખો ધરમાં જઈને છાંનાંમાંનાં સુધ રહેજો. હું તરત દીવો ઓલવીશ એટલે આપણે પુઠે નાસવું ઠીક પડશે. તમે જાઓ ઘેર હું ગાડી કરી આવું, જેને કંઈ બોલતાં?”

“મહાલી આખર તેં દગો દીધો હું? ઠીક ભાઈ હવે મારું તારે ખોજે છે.”

ડોશી ત્યાંથીજ થરથરતી પાછી ફરી પથારીમાં આવીને પડી. થોડીવારે નટવર આવ્યો તેણે દીવો તો ઓલવ્યો; સહુ સુતાં, પણ તે એક ખીજને ઠગવા, કારણ નીદ્રાતો તેમનાથી હજારો ગાઉ દુર ગઈ હતી! નવ વાગ્યા, દસવાગ્યા, અગીયાર બજ્યા, તે સહુએ ગ-ણ્યા. સહુનું ધ્યાન બાર વાગવા ઉપર હતું. ડોશી પથારીમાં પડી પડી થરથરતી હતી; માહાલી પથારીમાં પડી પડી હર્ષથી ઉજળતી હતી; નટવર બાહાર પથારીમાં પડ્યો પડ્યો આમ તેમ ગળડતો

હતો; ને પઠાણુ પણ કાળું કર્મ કરવાના કાળા પોશાકમાં આંગણમાં આમ તેમ ડેડતો હતો. બધાં વિકળ હતાં, ત્યારે ધડીયાળ કંઈ જાંપીને સુતી નહોતી, દુર આવડીપર પહેરાવાળા કંઈ નીરાંતે ઉંધ નહોતા કહાડતા, એ વાતની સાબીતી દુર સંભળાતી. ધડીયાળમાં બાર ટકોરાએ કરી બાર વાગ્યા ! કોના બાર વાગ્યા ? ડોશીના કે મહાલીના ? હમણું જણાશે.

ડોશી પઠાણુ આવ્યો જાણી રાડ ન પાડે માટે નટવર “હે-રામ” બોલતો ઉડ્યો તે માંહે આવવાનું કરતો હતો ત્યાંતો આતુર માહાલી બાહાર આવી. “કેમ ખાંનસાહેબ આવ્યા કે ?” આવા પ્રશ્નના જવાબમાં તેણે તેના કાળા પોશાકમાં ખાનનેજ જોયો. થોડાં થોડાં અજવાળીયાં નિકળ્યાં હતાં.

“હ્યો ચક્ષોજી તુમહારા કોલ પૂરા કરો હમસે અમ રહા નહીં જાતા. યે છે કલાકતો હમને છે બરસ જેસે નિકા લેહું” તે આગળ આવ્યો ને માહાલુનો હાથ ઝાલવા ગયો. હાથ ઝાલ્યો.

“હા ભસે જાઓ હું બેડો છું” નટવરે પણ સંમતિ આપી.

“પણ પહેલી આ રાંડને પૂરી કરી હોતતો ફીક.” માહાલુએ ઓરડા સામે હાથ કરી કહ્યું.

માહાલુ ઓરડા બહાર નિકળી તેવીજ ડોશી ઉડી; પછવાડેથી જોયું; ને કાળા પોશાકમાં પઠાણુને જોયો. મોત દીડું ! જમ જોયો !! ને તે સાથે જ્યારે માહાલુની આ દરખાસ્ત જાણી, ત્યારે તો તેણે મોતને પોતાના માથાપર જોયું “હે શ્રીરામ મારું રક્ષણ કરજો” એટલું તેણે કહ્યું ને પઠાણુ બોલ્યો. માહાલીને તેણે જવાબ દીધો.

“અરે તુમ દીવાને હો ? વોકામ કામે પીછે તો પણ ધડી-બરખી ઠેરા જાવે ? શીર લાશકું નદી મેં કોન ડાલ આયગા ? તુમ અબી આઓ, શીર તુમ તુમહારે સ્ટેશનપર ચલે જાઇઓ; વો હમારી સફલી તો નહીં નિકાલ ડાલી ? ચક્ષોજી ચક્ષો.” પઠાણુ ગળામાં કંઠી તપાશી તે હતી.

ડોશી તો થરથરતી હતી, વળી તેણે મોતને આધું જતું જોયું. દુર ગયું. નજરથી પણ દુર થયું; નદી બણી ઉતારાની બારી પડતી હતી તેમાંથી બંને નિચે ગયાં. ડોશીને નટુ ચોકસ થયાં. તમામ સામાન લીધો. ગાડીવાળો પણ તૈયાર હતો. ગાડીમાં બેઠાં,

વિદાય થયાં, ને સપાટા બંધ સ્ટેશને પહોંચ્યાં. ડોશીના મનમાં છે-
વટ સુધી બચ રહ્યો. “ઓ પઠાણુ આવ્યો ! પેલા બે ચાર આવ્યા ! !”
સ્ટેશનપર કાળા ડ્રેસવાળા પોલીસના દરેક માણસને તેણે પઠાણુ જા-
ણ્યો, તે જરા પાસે આવે કે ડોશી નટવરને બોલાવે; નટવર દીલા-
સા આપે; એમ કરતાં ચાર વાગ્યા, ગાડી આવી, સવાર થયાં ડોશી
જાપ્યાં, ને જેને સાડ ખાડ ખોદાઇ હતી તેતો ચાલ્યાં. ખાડ ખોદ-
નારતું શું થયું?

માહાલી તથા પઠાણુ બારીમાં થઇ નદી તટપર જવાને ચા-
લ્યાં. પગથીયાં ઊતરતાં પઠાણુ વાત ચલાવી “મેને આપકે વાસ્તે પે-
ટકી દવાબી બનવાઇ છે. ખડોત અચ્છી છે જરા દરદ નહી હોગા
ઓર ગરબકા ખુત્રાસા હો જાયગા મગર હમકું સચતો કહો ચે કો-
નસા ચાર મીત્રાથા ! !

માહાલુ પોતાના પ્રપંચ, લોભમાં બોલી, “એ પણ તમારા
જેવો ફાંકડો ખાન સાહેબજ હોતો. પણ તેણે તો મને હજાર રૂપી-
યા આપ્યા હતા ને તમે તો ઊલટી મારી સાંકળી માગો છો એટલી
તમને મારી કદર ઓછી”

આટલી વાત થતાં તેઓ છેક નદી તટપરના ચોતરાપર પહો-
ંચ્યાં. માહાલુએ બોલવું જારી રાખ્યું “હવે ઊતાવળ કરોને !”
આ શબ્દો તેના મોમાંથી નીકળતાંજ ઊતાવળ થઈ. વાંચનાર ગભ-
રાશો નહીં. અમે વ્યભીચારની ગંદી વાત નથી કરતા. આહી વ્ય-
ભીચારની દુષ્ટ વાત સાડ તેઓને આજ્યાં પણ નથી. અત્યાર સુધી-
ની ગોઠવણ એ નીચ કર્મ માટે નહોતી. ત્યારે શું છે ? માહાલીને
ઊતર મળ્યો ને તેથી ભરમ પુટ્યો. માહાલીના મોંમાંથી ઊતાવળના
શબ્દો નીકળતાંજ પઠાણુ તેના બે હાથ પકડ્યા અને તે જોર જોર
એક આંચકો પ્રેમથી નહીં પણ ક્રોધથી આંચકો મારીને બોલ્યો !
ગુજરાતી ભાષામાં બોલ્યો ! ! એશું ! શું બોલ્યો તે સાંભળેથી સ-
મજાશે. તેણે માહાલુના બધા બોલના સામટા જવાબ દીધા.

“તારા કરતાં મને વધારે ઊતાવળ છે. અને મને તારી જોટ-
લી કદર થઇ છે, એટલી પૃથ્વી ઉપર કોઇને નથી થઇ. તે કદર
ખુશ્વા પ્રભુએ વખત આપ્યો તો હવે હું વાર પણ કરવાનો નથી.”

આટલું સાંભળતાં આવાજ ઓળખીને માહાલુ બોલી ઊઠી ।

“હાયરે મા ! દગો !!” જવાબ તુરત વાળ્યો “ખહેલો તારો નેં પછી
મ્હારો. અંડાલણી ! વિશ્વાસઘાતી !! નારકી !!! મારા ત્યાગથી નહોતી
ધરાઈ તે વિધા હર્ષદને દુઃખ દીધાં !! તેથી પણ ન ધરાઈ ને ડોશી-
નો જીવ લેવા તૈયાર થઈ !! પણ પ્રભુ ન્યાયી છે. આ સરયુતીર
માહા પવિત્ર છે ! ત્યાં પાપ વૃત્તી કરતાંજ સજા થાય છે એમ તું
આજ અનુભવીશ. ગર્ભપાત કરતાંજ તારો પાત થશે ! ડોશીને નદી-
માં ડુબાવતાં તુંજ ડુબીશ !! અરે ફાંકડા મુસલમાને તને હજાર રૂ-
પીયા આપ્યા તો હું કંડી નહીં માગું. હું તને ઉલટી આ કઠારની
કડી પહેરાવું.” એમ બોલતાં તેણે તેણીના બે હાથ પોતાના બેઉ
હાથે પકડ્યા હતા તે એક હાથે પકડી રાખી બીજા હાથે પોતાની
બેટમાં ડગલાના અંતર પડમાં જે કઠાર ખોલી હતી તે કઢાડવા
ગયો, તેવામાં મ્હાલીએ આંચકા મારી તેનો હાથ છોડાવ્યો, અને
સામી તેને ધક્કો મારી નાઠી ! ગાફલ વૃજવલ્લભ નદીના પાણીમાં પ-
ડી ગયો ને માહાલી નાઠી !!

વાંચનાર ! વૃજવલ્લભ અહીં ક્યાંથી ! એનો ખુલાસો અમારે
કરવોજ નેઈએ.

મુંબઈથી નાઠા પછી તે હીંદુસ્તાનમાં આવ્યો ને ઇસ્ટ ઇન્ડી-
યા રેલવે કંપનીમાં પંચોતેર રૂપીયાના પગારથી નોકર રહ્યો. પગા-
રમાંથી બચાવવા તેટલું બચાવી પોતાની ગએલી આબરૂ મેળવવા
કોશીશ કરતો હતો, પણ તેમાં તે ધણીજ લાંબી મુદતે પાર પડશે
એમ ધારતો હતો ત્યારે તેની એવી હાલત કરનારના ઉપર કીનો
જનમૂત થતો હતો. કાશીને સ્ટેશને તે હતો ને તેણે આ કાફલાને
જોયો નટવરને તે છાંનો મળ્યો. ને તેનાથી બધા સમાચાર જાણ્યા.
એથી તેનો પિત્તો વધારે ઉજળ્યો ! તેના વૈરની ધાર વધારે તેજ થઈ
તે એખ્ખું બોલ્યો.

“તેણે મારી આબરૂ લીધી, મને રઝળતો કર્યો, તેનો તેને જરી
પણ પશ્ચાતાપ તો નથીજ પણ સામે ઉલટો આવો તનમનાટ !!
તેણે મને નથી જોયો, પણ મેં તે દુષ્ટને કાલે જોઈ. તે હતી તેથી
માતી થઈ છે દીલગીરીની છાંય પણ તેના મોપર નથી. પરંતુ હું
તેને એક સામટી. દીલગીરી આપીશ. માફ વૈર તેના મોતથીજ તુ-
મ થશે. તેને જીવતી જોઈશ ત્યાં સુધી મારા તનને, અને તેને જી-

વતી જાણીશ ત્યાં સુધી મારા મનને, નીરાંત મળવાની નથી માટે હવે એજ વાત ! પાછી મ્હારું ગમે તે બલે થાઓ ! ! ! !”

નટવરે તેને ઠંડો પાડ્યો. એક સ્ત્રી હત્યા કરતી તારા જેવા બલારને છાજતી નથી. તું લાજની ખાતર દેશ છોડી ગયો છે તો તે રાંડ પાસેથી પૈસા પાછા મેળવી તે લાજ પાછી સંપાદન કરે અને રાંડ નઠારી છે એવું જગતમાં જાહેર કરે એ સાચું છે કે તેનો ખુની ઠરી દેશ વિદેશ રજાળતો. ધન્યરતો માહા અપરાધી અને કલંક યુક્ત રહે અથવા કાળે પાણીએ કે ફાંસીએ જાય તે સાચું ! વેર લેવું પણ તે એટલે દરજે નહીં કે તે ઉઘડું આપણને વધારે પીડાકારી થાય. “વૃજવલ્લભે પોતાનો ધુંધવાટ કહાડ્યો” એવો કાણુ મરદ હશે કે જે પોતાની સ્ત્રીનું છીનાણું જાણી સહન કરશે ! તેનું શિયળવૃત ટુટયું ને ગર્ભપાત કરવા પણ તૈયાર થઇ તો તેને કાઢને લઇને નાશી જતાં શી વાર ! (ત્યારે શું એ મારી અપકીર્તિને સજીવન રાખી દેશે દેશ ધુમતી કરે ! અને શું એ અપકીર્તિથીજ ઓળખાશે ! નહીં નહીં “તનથી વ્હાલી લાજ” માટે તન જતાં પણ એ અપકીર્તિની વેલને મૂળથીજ કાપવી જોઇએ”

ઘણી મહેનતે નટવરે તેને ઠંડો પાડ્યો. તેને એવી યુક્તિ બતાવી કે જેથી તેને તેનું ધન મળે એટલે પાછી આખરું સંપાદન થાય ને રાંડને મુવા કરતાં પણ મોટી શીક્ષા-ફરી વ્યભીચાર કરેજ નહીં એવી શિક્ષા થાય. અને તેમ કરતાં તેને પોતાને કંઈ નુકસાન પણ ન થાય. ડોશીને મારવા જે માણસ માહાલુએ શોધાવ્યો છે તે તેનેજ થવા કહ્યું. અને એવો સંકેત રાખ્યો કે એકાંતમાં પોતે પઠાણનાજ વેશે-પ્રસિદ્ધ ન પડતાં તેનું નાક કાપી બસે રૂપીયાની કંઠી તેને પાછી દેશમાં આવવાને ગુજરાન સાચું તેની ડોકમાં રહેવા દઇ સરયુને તીરે એકલી મુકવી. પછી તેનું તેને દુરસ્ત લાગે તેમ કરે. કાણે નાક કાપ્યું એ જણાવવાનું નથી, તેનાથી કદી કહેવાવાનું નથી, અને ડોશીને તથા જગતને જણાવવાને બરાબર અનુકુળ થશે કે તે ‘પઠાણ સાથે ગઇ’ ! અને પાછી આવશે તો પણ એમ કહેવું છોક મોટું નહીં પડે કે પઠાણેજ તેનું નાક કાપ્યું. અમે ધન લઈને મથુરાં જશું માટે તેણે પણ ત્યાં અચાનક મળવું અને ડોશી પાસેથી પોતાના દાગીના માગી લેવા.

આ સંકેત વૃજવલ્લભને ગમ્યો. તેણે એક માસની રજા લીધી ને પઠાણને વેશે તેમને અયોધ્યામાં મળ્યો. માહાલુએ તેને પઠાણજ નમ્યો અને તે એકાંત સ્થળમાં અડધી રાતે આવી કે વૃજવલ્લભને પોતાનું ધાર્યું કરવામાં કશી અડચણ ન આવે નટવરે તો પોતાનો ભાગ ખરાખર ખજાણો પાણુ વૃજવલ્લભે જ્યારે તેને મોંહે મો મુસલ-માંનથી વ્યભીચાર કરવાની કમ્બુલત સાંભળી, તેને વ્યભીચાર કરવાને તૈયાર નજરે નજર જોઈ; ત્યારે તેનો પિસો તેને વશ રહ્યો નહીં. તેણે તો તેનો પ્રાણ લેવોજ ધાર્યો ! બલા માણસે તેમ કરતાં અવલ તે પિયાર માહાલીને જણાવ્યો આખર પણુ તે ભોળો માણસ ઠગાયો !! વૃજવલ્લભ જાહેર એના વિચારથી થયો કે આ ફજેતીથી; આ ચોરીના પકડાવાથી; આવી કમ્બુલતોથી; તે પોતાને સજા થવી વાજખી ગણશે, એટલે કદાચ તે પોતાને હાથેજ આત્મઘાત કરશે ! આ વાક્ય બાણીથી તે અધમુઘ થઈ જશે, અને તેને તેના કૃત્યનો ખરો પશ્ચાતાપ આખર અંત સમયે પણુ સત્યનોજ જય થાય છે. એમ અનુભવ સિદ્ધ થશે ! તેને એમ સુઝ્યું કે તેનો પ્રાણ તેનાં કૃત્યોને લીધેજ જાય છે એમ તેને કમ્બુલ કરાવીને તેને હણવી !! પણુ હજી તેના નહારાપણાની તેને એટલી ઓછી ખચ હતી અને તેથીજ તે ગાફલ રહ્યો ! તેથીજ તે ઠગાયો !!

માહાલીએ તો તેને સરજીને સોંપ્યો પણુ એ પવિત્ર દેવીએ તેનો સ્વીકાર ન કર્યો. ઝડપથી તે ઊઠ્યો અને જોર બેર પુઠે નાઠો. માહાલુના અચાનક નાસવાથી તેના લુગડાનો છેડો નીકળી ગયેલો તે પુઠે ઢસડા તો હતો તે વૃજવલ્લભના હાથમાં આવ્યો અને તે બોલ્યો “મોતને કાંઠે આવેલી દુષ્ટા તારાથી પછાડા મરાય તેટલા મારી દે” ખરેખાત તે સમય સૂચક બેરીએ એક પછાડો માર્યો !! તે નિર્દોષ બેરીએ એજ લુગડું પહેર્યું હતું તે કાઠી નાંખ્યું. વૃજવલ્લભના હાથમાં લુગડુંજ રહ્યું ને તે નાહી !! નવસ્ત્રી નાહી !! તેને શું શરમ હતી !! શું ગધ ! છુટી ગધ !!! જો બારી આ પેસી તે બંધ કરી દે ! માંહેથી સાંકળ વાશીદે તો જીવી ! અણીને વખત બચી. મોતની પથારીપરથી ઉઠી ગણાય ! માત્ર ત્રણ પગથીયાં બાકી હતાં પણુ તેનો પાપનો ધડો ભરાઈ રહ્યો હતો !! તેથી પોતાને હવે કેટલું છેલ્લું પડી ગયું છે એ જોવા તેણે પાછું જોયું, વૃજવલ્લભને છેક પહેલ

પગથી મેં દીઠા, એટલે તેણે તે તરફ જ દ્રષ્ટી હતી ને પગ આગળ બર્થો; તે છરતો પગથીયાપર પડ્યો, એક નાના તેપર પડેલા પથ્થરના કટકાપર આવ્યો ને લથડ્યો તેવીજ તે ઊથલાઈ પડી!! અને પગથીયાંઓ ઉપર ગળડતી ગળડતી વૃજવલ્લભના પગ પાસે આવીને પડી!! તેનાં દુષ્ટ કર્મોએ તેને મોતના મોં આગળ ધરી, વૃજવલ્લભ તેની છાતી ઉપર ચઢવાનું કરતાં તે બેસુદ્ધ જણાઈ!! અને તુરત માથા નીચેથી લોહીની ધાર ચાલી. વૃજવલ્લભે માથું ઊંચું કરી જોયું તો નીચે અણીદાર પથ્થર આવી ગયો હતો ને તે ઉઘાડા માથામાં પેશી ગયો હતો!!! આ લોહીની ધાર જોઈ તે કમકમી ગયો!! કઠાર તેના હાથમાંજ રહીને તે એના બણી જોઈ રહ્યો!! શું જુવે!! તે તો સ્તંભી ગઈ હતી, બેસુદ્ધ થઈ ગઈ હતી!! વૃજવલ્લભે જાણ્યું કે તે મરી ગઈ!! નીરાંત થઈ!! પોતે હત્યા કરવાના પાપથી ખચ્યા!! “હા! તેના ગર્ભવાળું પેટ પગથીયાંપર અકળાવાથીજ તે બેભાન થઈ!! તેનું નાગું થયુંજ તેને નડ્યું. ને તેના વ્યભીચારે તથી રહેલા ગર્ભેજ તેનો પ્રાણ લીધો!! ન્યાય થયો!! ધન્ય પ્રભુ તે ન્યાય આપ્યો!! આટલું તે બોલ્યો એટલામાં તો લોહીની નીક છેક સરયુના જળ સુધી પહોંચી. તેની ગંધથી મગર અને મચ્છ ઉપર આવવા લાગ્યા એટલે વૃજવલ્લભ ખચ્યો!! ગાડીનો ટાઇમ પણ પાસે આવતો હતો માટે ત્યાંથી કઠારને સરયુજીમાંજ પધરાવીને વિદાય થયો! પંદર મીનીટમાં તો માહાલુના શરીરપર મંકોડાની પેઠે મગરો વળગી પડ્યા, ને તેને નદીમાં ઢસડી જઈ, તેનામાં જે કંઈ શ્વાસ બાકી હતો તે પણ પૂરો કર્યો!!

પ્રિય વાંચનાર! માહાલુ તો મરી ગઈ!! હવે તેને તમે કદી દેખવાના અથવા તેના વિશે કંઈ સાંભળવાના નથી!! ઘરેણાંનો લોભ એ તેના મોતનું ઉપાદાન કારણ થયું. અને વ્યભીચાર તેનું નિમિત્ત કારણ થયું. તેનામાં ખુદ્દિ હતી, આવડ હતી, થોડી ધણી વિદ્યા પણ હતી, રૂપ હતું; ધન હતું; ભણેલો ગણેલો અને વલી સ્વાધીન ધણી હતો; પિયરમાં સંપૂર્ણ સુખ, ને સાસરામાં કશું પણ દુઃખ નહોતું; છતાં તેના લોભી સ્વભાવને લીધે તેની દુષ્ટ વૃત્તિઓને લીધે તે જન્મ વિકળ રહી! ન સુખે ખાધું પીધું કે ન કશું હાણી માણી!! ધણી પાસે રહી ત્યાં સુધી નિત્ય આ કરાબોને તે અપાવે!!

તેના કંકાસમાં અને અસંતોષમાં વિદ્યાની અદેખાઈ કરવામાં અને તેના ચડસમાં ઘણીને ચૂસી વૈરી કરી દેશમાં અપકીર્તિ મેળવી. દુનીયાંની આંખે હીણી ઠરી માસીને વળગી. વિદ્યા હર્ષદને મહા દુઃખી ક્યાં ને તેમનું ધન લીધું. હાયરે! ચાવું થશે! એવી શિકર-માં ઘેર ગઈ!! તો પણ તૃપ્તિ ન થઈ!! ડોશીના ધનપર ડોળો ર-હ્યો. હાય હાય! જન્મનું ધારેલું તો હજી ન મળ્યું!! તે માટેજ મા બેન કુટુંબથી લઠીને આખર આકરનો પણ વિશ્વાસ ન કરવો એમ જણાયાથી રાત દિવસ ધનની ચોટી કરવા ધરમાં ચુંથાઈ રહી! ન સુખે નાતમાં ગઈ! ન કોઈથી હશી બોલી શકી!! બહાર નજાં નેં ચોરી થાય તો! એ ડરમાં ચારે મહિના ધરમાંજ કેદી જેવી રહી!! એટલા અજાણથી પણ પોતાની ભૂલો ન સમજી વ્ય-ભીચારનું મહા પાપ કર્યું. અને ત્યારે તેનો ઘડો ભરાયો!! એજ આખર તેના મોંતનુ કારણ પણ થયું. અમૃતસાગરને કાંઠે આવીને પણ તેણે ઝેર પીવાને માગ્યું. તે તેને મળ્યું. એટલે રૂપાણું શરીર ખોયું, સ્વાધીન ક્રમાઢ ઘણી ખોયો, સામટું ધન ખોયું; અને બા-પની અજાણમણી-ઘણીની શત્રુ-માસીની ખુની- અને મા બેનોની સામા વાળી- ભર જીવાનીમાં આશાઓની ભરી પુરી-મગર ને મ-ચ્છથી માંસ ચૂંટાવતી પૂરી થઈ!! અને તેમ છતાં તેની પુઠે દયા ખાવી કે જીવ કાંણુ માંડવી પણ પડી હિલકી “પકાણુને લઈને ના-શી ગઈ” એની કાળી લીટી પોતાના નામપર “ચાવતૂંદ્ર દિવાકરે.” વાંસે મુકી ગઈ તેનાં સગાં વહાલાંએ એ વાત સાંભળીનેજ તેનું સ્નાંન કર્યું. ને તેનું નામ પણ લેવું એ મહા નીચ ગણ્યું.!!!!

પ્રકરણ ૧૦ મું.

શિખરિણી.

કદી મારી પાસે, જરૂી નવ ઊદાસી જણવતી.

હશી બોલી મીઠું, ધીર દઈ ખુબીથી રીઝવતી;

હતી તેથી રૂઢી, શુભી ધીર સુનીતિમય બની.

ખરી ખૂબી ખીલી, વિપતિ સમયે નારૂી શુભની.

આપુ પર્વત ઉપર “લખનઉવાળા લાલાજીનો બંગલો” પ્રસિદ્ધ

હતો. તેઓ સાં વીશ વર્ષથી રહેતા હતા, છ સાત અંગલા અધાવ્યા હતા તેનું ભાડું ખાતા હતા, અને આનંદમાં પોતાનો કાળ નિર્ગમન કરતા હતા. સાઠ વર્ષના ડોસાની લાંબી દાઢી, સુકેત પોશાક, અને ખીજ ડાળ ડાળ સાથે તેમના ધરની રીત ભાત પણ એવી હતી, કે જાણે લખનઉનાજ કોઈ અમીરનું ઘર ઉપાડીને આપુ ઉપર મુક્યું હોય !! અંગલા નીચે મોડું ડેહેલું તથા માંહી કોટડીયો હતી તેમાં લાલાશ અનાથોને આશ્રય આપતા ને તેની એક બાજુ ઉપર નાનું ઘર બહાર બારણું પડે એવું કાઢ્યું હતું. તેનું આપણે ખાસ કામ છે માટે આખા અંગલાનું વણન છું કામ કરીએ ? આગળ ઓશરી માંહે પડાળની અંદર બે કોટડી તથા એક કોટડીની અંદર વાડો તથા તેની પેલીગમ છૂટી જગ્યા હતી. ઓશરીના થડમાંજ ઉપર જવાનો દાદર હતો.

આ નાના ધરની સફાઈ આખા અંગલાની સફાઈને શરમાવે તેવી હતી. રાતનો વખત હતો. ઓશરીમાં પડતું ધરનું બારણું તો બંધ હતું પણ તેના થડમાં લોઢાના સળીયાદાર જળીમાંથી સામે તેના થડમાંજ પડેલો લોઢાનો પતંગ દેખાતો હતો, તેના ઉપર મોં સુધી ઓઢી એક માણસ સુનો પણ જગતો હતો. તેના પગ પાસે પાંગતે એક વગર હાથાની ફરશી ઉપર એક સ્ત્રી બેઠી હતી; તેના એક હાથ પતિના પગ ઉપર તે પગ ચાંપતો હતો, ને ખીજ હાથમાં એક પુસ્તક પકડ્યું હતું જે તે પાસેનાજ ચાડાપર તેલનો દીવો ઝગમગાટ બળતો હતો તેના આધારે તે વાંચતી હતી, આ બેડ કામ તે સાથે કરતી હતી. એટલીજ તેનામાં ચતુરાર્થ નહોતી. મોંયપરને બીંતોપર તેણે એવી સફાઈથી લીધું—અને તે ઉપર પોતાને હાથેજ એવા હલકા પણ બમકદાર રંગથી રંગ્યું હતું, કે તેની શોભા કીમતના પ્રમાણમાં ઘણીજ ઉત્તમ હતી. એક તરફ ગાદી તકીયો ને નાની જાજમ, ખીજ તરફ નાનું પુસ્તકોનું કપાટ ને તેના થડમાં લખવાનું ટેબલ, ત્રીજ તરફ એક આર્મ ચેઅર ને તેની જોડે હાથાવાલી એક ખુરશી તથા બે મુડા; અંદર કોટડીમાં વાસણ કુસણ તથા લુગડાંની પેટી, તથા ખીજ કોટડીમાં સીધું સામાન અને લાકડાં, બધું અત્યારે જો કે બધું કાંપ સુધ રહ્યું હતું તે વખત પણ એવું સ્વચ્છ અને સફાઈથી ગોઠવ્યું હતું કે જાણે આ

વખત તેમના ઘરમાં કોઇ મોટો માણસ આવવાનો હોય ! પહાડ ઉપર તેઓ હાથે પગે ચઢ્યાં હતાં ને આ બધું રાચ રચીલું તેમણે અહીંથીજ-પોતાનીજ મહેનતના ફળ તરીકે-વસાવ્યું હતું; અને તેમાં શીવવા, ગુંથવા, રંગવાનું, જે કામ નજરે પડે તે તેની જાતનું કરેલું હતું. આ વાત ઉપરથી સુર વાંચનાર સમજી ગયા હશે કે એ તો આપણી વિદ્યાજ. ને પુરૂષ તે હર્ષદ. અહીં ક્યાંથી ક્યારે શી રીતે આવ્યાં તેનું હુંકમાં વર્ણન કરીએ.

તેમના ઉપર કેટલી આફતો આવી ! પ્રથમ તો તેમનાં રક્ષક મુરખી ગુજરી ગયાં. પછી તેમનાં સલાહકાર મિત્રો કેદમાં-વિમળા સાસુ સેવાની બેડીમાં અને નટવર મંદવાડની બેડીમાં રોકાયાં; તેમનો સ્નેહી બાટીયો યાત્રાની બેડીમાં પકડાયો, ને જ્યારે તેમને કોઈ મદદ કરે એવું પૃથ્વીપર ન રહ્યું, ત્યારે તેમના ઉપર હુમલા થવા માંડ્યા ! પહેલી વાત તેમના ધન ઉપર આવી ! મીલ બળીગઢ, માળાપર જમ્મી થઈ ! અને ડોશી તથા માડાલી જે હતું તે લઇને ચાલી ગયાં !! તેમની પાસે ધન નામે ત્યારે શું હતું ? હર્ષદ તો હાથે પગે જીજી અર્થાં લઇને કાલે આવીશ ધારીને નિકળ્યો હતો, અને વિદ્યા રસોડામાંથી અમોઢીયા ભેરજ નિકળી હતી એ આપણને યાદ છે !! તેથી તેમની આબરૂપર વાત આવી ! તેઓની કીર્તિ ગદા !! લોકોનું લેણું ખોટું કરવા તેઓ ઢોંગ કરે છે એમ ઠર્યું, ઉલટાં તેઓ પ્રપંચી ઠર્યા !! એથી પણ ભારે વાત-તેમના મનથી સૈથી ભારે ધા-તેમના પતિ પત્ની વચ્ચેના પ્રેમ પ્રત્યે થયો !! ધન ગયું ! આબરૂ ગદા !! ઘર બાર જમ થયાં !! પ્રેમમાં ધા વાગ્યો !! હવે તો તે દુઃખો સહેવાને તન રહ્યાં !! અરે તેના ઉપર પણ આવી, તે પણ એવી રીતે કે એક મણીની પથારીપર પીડાય, ને બીજી તેને જોઈને પીડાય !! વિદ્યાના મનથી જો તે જાતે એવી માંદી પડી હોત તો ધણું ઓછું દુઃખ ગણત-તે તો પ્રભુ પાસે બહુવાર માગી ચૂકી-કે “એના બદલામાં મને બલે રોગ થાય.” “પ્રીતમ પીડાયે તે તો જોયું નવ જાય” અને તે આખરનો મંદવાડ પણ ક્યાં ? જ્યાં વૈધ નહીં, ડાક્ટર નહીં, કોઇ નાતનું તો શું પણ ઓળખીતું પણ નહીં ત્યાં !! હવે શું બાકી રહ્યું ? હર્ષદનો પ્રાણ જવો, ને વિદ્યાનું તેના વિયોગમાં પુરૂ થવું ! દુખનો છોડા વિપત્તિ સાગરનું તળીયું આવ્યું. !!

આટલું બધું શા સાર થયું? વિદ્યામાં જે જ્ઞાન, ડાહ્યાપણ, વિદ્યા હુન્નર, ભક્તિ, અને નીતિ ભર્યાં હતાં, તેની કીમત ઉપજવવા! તેની ખરી કદર તેના પ્રિય તમને—થવા! દુનીયાને તે ચિરંકાળ જણાવવા. આવા પુસ્તકોમાં તેતુ નામ અમર કરવા! પ્રભુએ જે અખૂટ ખજાનો તેને આપ્યો હતો—તેના માખાપે તેને જે જે શીખવ્યું હતું તે બધું અનુભવસિદ્ધ સાર્થક કરવા!! શું તેમ થયું? આ કપરી પરીક્ષામાં આ ખરી કસોટીમાં તે પાસ થઈ? ઘણું કઠણ કામ હતું! ઘણો બારીક મામલો હતો! ત્યારે તે તેણે કેવી રીતે પાર ઉતાર્યો?

વિદ્યાનો ધભરાટ આપણે જોયો તેટલોજ હતો. અને તે પણ એટલા માટે થયો હતો કે તેના પવિત્ર પ્રેમ ઉપર દુનીયાથી પણ—કુબેરના ખજાના—અરે! તેના પ્રાણથી પણ પ્રિય તેના શિયળ ઉપર અણધાર્યું કલંક આવ્યું હતું. અને તે કલંક દૂર કરવાને તેને કદી લાગજ નહીં મળે એમ લાગ્યું હતું માટે વળી તેના મનમાં પતિ-સેવા કરવા—આશ્રતમાં વધારે ઉપયોગી થવા ઘણી હોંશ હતી પણ તે મનની મનમાજ રાહી જશે શું? એ બીજને બળાપો હતો! ભાંજ પ્રભુ આ ઘર આગળ આયુષ્યની દોરી આગળ તે લાચાર હતી!! એ લાચારીમાં—શરવાતમાંજ તે આટલી ધભરાઈ આપણે તેને મૂકી છે તે સામેજ તેણે જ્યારે હવે ઉપાય કોઈ કામ લાગે તેમ નથી ત્યારે છેલ્લા ઉપાય—છેલ્લી આશા પ્રભુ પ્રત્યે કરવા તેનો નિયમ હતો તે પ્રમાણે તેણે તેનું અંતઃકરણમાં ધ્યાન કરી એકાગ્ર ચિત્ત-થી પ્રાર્થના કરી એટલે તેની ધભરાએલી વિવહળવૃત્તિ સ્થિર થઈ, તે એક ઠેકાણે લાગી, ને પછી જેવી તે પ્રાર્થના કરી ચૂકી એટલે પ્રાર્થનાના પ્રભાવથી—વૃત્તિ સ્થિર થયેલી હોવાથી—તેને પોતાની ભૂલ સમજાઈ!! પોતે ધભરાઈ, પાર્વતીને ધભરાવી, ને તેથી સ્વામી સેવામાં એટલી વિદ્ધ કર્તા—મદદ કરવાને વખતે અડચણ કર્તા—થઈ, એ ખાતે તેને પસ્તાવો થયો. અવસર આવ્યો. તેનો અવજો ઉપ-યોગ થઈ ગયો એથી તેનો જીવ બળ્યો. પોતે ડાહીડાહી વાતો કરતી હતી છતાં આશ્રતમાં ધભરાઈ તે માટે તેને શરમ આવી. પોતાની એ તેણે મૂખાઈ બુદ્ધિની નબળાઈ કબુલ કરી અને તેણે પોતાના મનમાં હવે કેમ વર્તવું તેનો નિશ્ચય કરવા કહ્યું “પ્રભુ જે કરશે તે સારુંજ કરશે. શું કામ મારે ધભરાવું? શું મેં ધભરાવા

જેવું કર્મ કર્યું છે? નહીં તો અંતે સત્યનોજ જય થશેજ, એમ નહીં ને કદાચ જો તેઓ દુનીયાંપર નહીં રહે તો મારો પ્રાણ વાંસે દુ-ખી થવા રહેવાનો નથી. અમે પરમ ધામમાં સાથે આનંદથી જઈશું. જો તે જીવે છે-તો વચનથી નહીં-ગીત પુરાવાથી નહીં-પણ મારા કર્મથી અંતઃકરણના સાચા ઉમળકાથી-હું એમને અનુભવ સિદ્ધ ખાત્રી કરી આપીશ ત્યાં સુધી હું એ કાગળ અને પુરાવા બતાવવાનીજ નથી.” આ વિચાર ઈશ્વરે હર્ષદના ઉપર વધારે કૃપા કરી ઉપનિષદો વિદ્યામાં અધિક ઉમંગ, નવી ઉત્તર; આ આરોપે ઉપ-જાતી; તેનામાં હતી તેથી વધારે હોંશ એથી પતિસેવા કરવાની આવી; અને તેથી તે ફરી બોલી, “ભત્રે આદત આવી. મેં તેને વધાવી લીધી. હું તેની વાટ જોતી હતી. નટવર મારો શાહેદ છે. હું તેને આદતમા મારી લાયકી સિદ્ધ કરવાજ વરી છું. મારી ખરી કીમ-ત-મારી ખરી કદર-કવેજ થશે. ધનથી-મારા પછાથી હું એ વાત ન સિદ્ધ કરી શકી તો ચિંતા નથી; પ્રભુએ તે સિદ્ધ એટલા મા-ટેજ ન કરાવી કે તેની આજ્ઞા મારે તત્ત્વ અને મનથી સિદ્ધ કરવી એવી છે. બહુ સારું. પ્રભુ આજ્ઞા માથે ચઢાવું છું. મેં પ્રભુ પ્રા-ર્થના કરી તેનો આ વિચાર એ તેની આજ્ઞા તરીકે જવામજ છે.”

તે આટલું બોલી. પોતાના મનમાં બોલી, અને તે મુજબ એથી ઉત્તમ-કરી બતાવ્યું. આપણે હર્ષદને મૂક્યો હતો તે પુઠે તે ખીજા ત્રણ દિવસ એવોજ ગિમાર રહ્યો. તે ત્રણે દિવસ તેના ખા-ટલા પાસે તેની આસનાવાસનામાં તેની કંઈને કંઈ સેવા કરતી અ-ખંડ બેસી રહી, ભૂખ, નીદ્રા, અને થાક, તેની હઠ-સેવા કરવાના આગ્રહ આગળ હડી ગયાં, તેમનું બળ તેના ઉપર કંઈ ન આદ્યું. તે તેને જરા પણ ચઢાવી ન શક્યાં. હર્ષદે તે જોયું. રાતના બે વાગે તે જાગે તો દીકરાસો દેવા. “શું જોઈએ છીએ?” “શું થાય છે?” એ પુછતી તે બેઠીજ છે! પરોઢના ચાર વાગે તેને હાજત થા-ય તો પાણીનો તૈયાર ભરેલો કળશો તે પગ પાસેજ બતાવે છો મધ્યાહ્ને બે વાગે તેને કંઈ ખાવાની રચિ થઈ તો ચૂસા આગળ ત-મામ સાહિલ તૈયારજ હોવા જે કહે તે પંદર મીનીટમાં મેં આગળ આવો પાર્યતી પણ તેની સાથે ન ટકી શકી. તે ઉઘી જતી થાકી જતી ને પરાંણે તેની પછવાડે ઢસડાતી. શેહેરની-અમીર પુત્રી; સુવાણી;

જીવાન સ્ત્રીએ, તે ગાંભડાની કસાએલી; ગરીબ ઘરમા ઘડાએલ; પીઠ બૈરીનું અભિમાન ગાળી નાંખ્યું. હર્ષદને આ ત્રણ દિવસમાં સવાર સાંજનો સારી પેઠે અને વચમા કલાક એ કલાકે ભાનવતું, પણ તે દરેક પ્રસંગે તેને ખીજવાર બોલતું પડ્યું નથી; તેનો કાંન જાણે તેના મોમાંજ હતો. તેણીએ ત્રણ દિવસ મનમાં એકે તર્ક-ને પેસવાજ ન દીધા; માત્ર પ્રભુ સ્તવનમાં ધ્યાન લગાવ્યું; અને તે તપસ્યા પુરી થઈ કે પ્રભુએ સ્હામું જોયું; તે એથે દિવસ સારો ને પાંચમે છઠે ને સાતમે દિવસ તો તેથી સારો થયો. ખીજા પાંચ દિવસ જવા દીધા એટલે તે મુસાફરી કરી શકે તેવો થયો. આ બાર દિવસમાંતો હર્ષદને વિધાનો એટલો અનુભવ થયો જેટલો તેને એ વર્ષમાં નહોતો થયો. આ દુઃખ આફતને મંદવાડે એ રતનનો ચળકાટ સમજાવ્યો, તેની કીમત તેની કદર કરાવી, અને તે જાણવા અનુભવ સિદ્ધ માનવાથી. એવું અમૂલ્ય રતન. પોતાનુંજ પોતા પાસે હોવાને લીધે-તે દેશપાતથી પણ પોતાની જાતને અધિક ભાગ્યશાલી ગણવા લાગ્યો. એ રતનથી જાણે તેનું કંઈ ગયુંજ નથી એટલી ખૂવારી તેને રહી. ને તેવાજ તે જીવ્યો. એજ આ-શાએ-એનીજ તનીજે એનાજ દીવાસાએ તેને બચાવ્યો. એની સ્ત્રીનો વફાદારી માટે તેને તર્ક-કુતર્ક-થયો હતો એ માટે તેને એટલો પશ્ચાતાપ થયો કે એ વાત તો તેની આગળ તે ઉચ્ચાર વતીક ન કરી શક્યો. તેને એ વાતનું મનમાં સ્મરણ થતું કે તેના મોંપર શરમના શેરડા પડતા અને ટુંકામાં કહીએતો વિધાએતો જે કહ્યું હતું તે બાર દિવસમાંજ કરી બતાવ્યું પણ હજી તે ધણું કરી શકે એવી હતી-કરવાની હતી. આપ્તમાં પડેલો; ધભરાએલો હર્ષદ તે અટકળથી સંપૂર્ણ સમજી ન શક્યો. તેમજ તે વર્તશે એમ પ્રથમ માની શક્યો નહીં. તેણે ધાર્યું કે કહેવા વખતતો વિધા ડાહી હતી પણ હવે કરવા વખત ડાહાપણ રહેતું કઠણ છે. ભલે ભલાને નથી રહેતું તો તેનો બાળકનો શો હીસાબ હતો? તે આફતની ફરીયાદ કરશે, અને પોતાથી દુઃખ સહેવાતું નથી એમ બતાવી રડશે અને તેને રડાવશે. હવે શું થશે એ વિચારથી તેણી ધભરાશે ને તેને ગભરાવશે. “મારાથીતો ખુદ સુંકુ ખવાતું નથી; ફાડું ડુટ્યું પહેરાતું નથી, આવી જગ નાત જાત ગમતવિના રહેવાતું નથી,” એવું બતાવી દીલગીર રહેશે;

અને ખરેખાર તેથી પોતે આફતમાં આવ્યો, એક અમીરની સુખી દીકરીને પોતે પરણી દુખમાં નાંખી, એ વિચાર રાત દીવસ પોતાના મનપર રહેવાથી પોતે વધારે દુઃખી થશે; અને સહુથી મોટું દુઃખતો તેણે એ ધાયું, કે હવે ખાઈશું શું ? ” ખાવાના સાંસા પડશે ત્યારે ખરેખરા ખુરા હાલ થશે ! પ્રભુ તેનો મંદવાડ ન લંબાવે તો ઠીક !

તેનો મંદવાડતો લંબાયો ત્યારે શું તેની ધારણા ખરી પડી ? તેની તો વિપત્તિમાં, મંદવાડમાં, ઘભરાટમાં, મંદમતિ થઈ હતી તે એમ માને પણ આપણે કેમ એમ માનીએ; ત્યારે થયું શી રીતે ?

ઘણીની મુસાફરી કરવા જેવી હાલત થઈ એટલે જે ખરચી સારૂ લીધેલા નગદ રૂપીયા હતા તેટલા રાખીને બાકીનો બધો સામાન સારાં લુગડાં ને જે એ ચાંદીના કળશ પ્યાલા સાથે હતા તે તેણે પાંચતીને આપવાનું કર્યું. ભલી બાઈએ તે લેવાની ચોખ્ખી ના પાડી, ત્યારે વિદ્યાએ તેનાથી છાનું તેના ઘરના એક ગોળામાં તે ભર્યું, ને પોતે જુજ ખરચ તથા જુજ સામાનથી તૈયારી કરી. જવું ક્યાં? દેશમાં—ઓળખીના લોકોમાં—તો નહીંજ ત્યાં ગરીબાઈથી રહેતાં, મહેનત મજૂરી કરતાં, નકામાં લોકો વાતો કરી પીડે ? વખતે વૃત્તિ પણ ફેરવે ! કોઈ પાણી ભરી ન આપે પણ એમ કહેવાને સહુ મજે “અરરર ! બાઈ ! તમે પાણી હાથે ભરો છો ? લક્ષ્મીપતિની દીકરી થઈને હાથે દોઝો છો ? ” એવી વાતો કરી કોઈ તે દુઃખ મટાડે તો નહીં પણ ઉત્તરું વધારે. કરી ન આપે ને કરવા પણ ન દે. માટે પરદેશ જવું “દેશ ચોરીને પરદેશ ભીખ.” એવી જગે જવું કે જ્યાંની હવા સારી હોય, ને જ્યાં કઈ ઉદ્યમ પણ મજે ! શીયાળો ઉતરવા આવ્યો હતો, ઘણીને ગરમીની ખીમારી હતી, વધારે લાંબી સફર કરવા જેટલી ખરચી પણ પાસે નહોતી, તેથી આખુ ઉપર આવ્યાં. પ્રથમતો લાલાજીની કોટડીમાંની એકમાં ઉતરી, પણ લાલાજીએ તેમને નજરે જોયાં, ત્યારે દયા આણી કૃપા કરી. પોતાનું નીચેનું ઘર મફત ઉઘાડી આપ્યું. નામકામ તો તેમણે ફેરવ્યાં હતાં, વિદ્યાનું નામ સરસ્વતિ, ને હર્ષદત્ત નામ ખુસ્હાલરાય રાખ્યું હતું, પણ ડોસા લાલાજીએ તો જણે પૂર્વ જન્મની પ્રીત હોય, તેમ સારાં માણસ આફતમાં છે એમ સમજી તેમને જોષ્ટી મદદ વગર માગે આપવા માંડી. શુકન તો સ્પષ્ટ થયા વિનામ ઠામ ઠીક મળ્યું. “જેવું કોઈ નહીં તેનો

પ્રભુ” તેણે જોગ તો ઠીક મેળવ્યો. એટલે વિદ્યાને વધારે હીંમત આવી. વિદ્યા પાસે ઘરેણા નામે માત્ર હાથમાં બે સોનાની બંગડી રહી હતી. તે વેચી જાણશે તો પતિ વધારે દુઃખી થશે એમ કહી તેણે કાચની બંગડીયો વેંચાતી મંગાવી પતીને કહ્યું કે “સોનાની બંગડીથી દાકતર ભરમ બાંધી વધારે પૈસા મારશે ત્યારે હું આ પહેરું છું” હર્ષદે તે માન્યું એટલે તેણે લાલાજીને ત્યાં બંગડી અડાણે મૂકી. ને તે વાત તેના ધણીને ન કહેવા તેમને આકરા સમ દર્ઠ તે પેટે સો રૂપીયા લીધા. ધણીને કહ્યું કે લાલાજીએ ઉછીના આપ્યા. તેમાંથી ઘર વખરીનો સામાન ખરીદ્યા, સીધું સામાન ભર્યું, ને થોડું બિન કેનવાસ વગેરે મંગાવી પાંચ સાત છપ્પીયો તૈયાર કરી. લાલાજીની મારફત ત્યાં જ સારા સાહેબોની દીકરીયો ભણાવવા લાયક હતી તેમના ઉપર તે ભેટ મોકલી, વિદ્યાના હુન્નરના ઉત્તમ નમુનાએ તેમનું ધ્યાન ખેંચ્યું. પોતાની દીકરીઓને તે શીખવવા તેમણે તેને રાખીને પંદર રૂપીયાનો પગાર શરૂ થયો. વધારે પ્રસંગથી પોતે અંગ્રેજી સારું જાણે છે એ વાત પણ એ મનોના જાણવામાં આવવાથી તેમણે પોતાની દીકરીયોને લેસન તૈયાર કરાવવાનું પણ બીજા પંદર વધારી તેનેજ સોંપ્યું. નિત્ય બે કલાક તેમાં જતાને રોજ રૂપીયો આવતો થયો અંગ્રેજી તથા ગુપ્તવા ભરવાના જ્ઞાને એ રીતે ગુજરાનનું માથે લીધું. એટલે હવે તેણે હાથે પાણી ભરવું દળવું વાસણ માંજવાનું બંધ કર્યું. બે રૂપીયાની ચાકરડી રાખીને તેથી પોતાનો જે વખત જરૂરો તેમાં શીવવાનું તથા ચિત્રનું કામ ચલાવ્યું. એ બે હુન્નરે તેના ધણીના ઓપધના તથા દાકતરની શીના પૈસાનો કંટારાકટ લીધો. અને તેમ છતાં મહીને પંદર વીશ રૂપીયા પડ્યા રહેવા લાગ્યા સાહેબ લોકોની સ્ત્રીઓ મારફત ભેટો મોકલી સરજન જનરલની મડમથી ઓળખાણ કરીને તેની પ્રીતિ પીઆનો બખતી સંપાદન કરી, તેથી દર રવિવારે એ ગોરો ડાકટર વગર શીએ તેના ધણીની ખબર લેવા આવતો થયો. આટલું કરવા સાથે કોઈ પણ વાતે ધણીના મનને આ આફતની અસર ન થાય માટે તે અનેક રીતે આ સ્થિતિને વખાણતી. ખરેખાત આ સ્થિતિ શાની હતી કશી ખટપટ નહોતી. કોઈની તેમને પરવા નહોતી કોઈ તેમનું શત્રુ નહોતું. અને વળી પતિ પત્ની રાત અને દિવસ સાથે રહી

બેશી હશી બોલી શકતાં હતાં તેથી કિમત તો અમુલ્યજ હતી. આવી દલીલોથી તે આ એકાંત વાસને વખાણતી અને તે વખાણવામાં પોતાની જે મતલબ તે પાર પાડતી.

વાડામાં તેણે નાનો બગીચો મડમો પાસેથી રોપ માગી લઈ પોતાને હાથે ક્યારા બોદી કર્યો. માદાબહેશ્વરનો અનુભવ અજમાવ્યો. ને તે પાર પડ્યો તેના કુત્ર ગજરા એવા સરસ બનાવીને લાલાજીને આપ્યા કે તેથી લાલજી પ્રસન્ન થઈ ગયા, અને વિદ્યાનાજ ઉપરીપણુ નીચે એક સારી બગીચી પછવાડે બનાવી; અને તેમાંના કુત્રોના ગજરા કલગી બનાવી આપી લાલાજીને આપ્યાં, જેનો ઉપયોગ તેમણે પોતાના ઝોળખીના સાહેબ મડમોમાં કર્યો. એથી વિવિધાની ઝોળખાણુ ઘણી વધી ને જે તેના સહવાસમાં આવ્યું તે તેના હુન્નર વિદ્યાને સારા સ્વભાવની લપટથી મોહીજ ગયું. તેને ગાતાં બજવતાં આવડે છે એ વાત જાણુવાથી લખનવી લાલાજીએ પી-આને! અને કોનસરરીના બંને મંગાવ્યાં. વિદ્યાએ તેના ઉપર પોતાનો હાથ ચલાવ્યો ને તે જાણે સાંભળ્યું તે સ્તંભ્યું. મુબઈમાં જેવી સભા રંજન કરી હતી તેવી અહીં તમામ સમજણી યુરોપીયન મંડળી વશ કરી. હવે તો નિત્ય ત્યાં ઘણા સાહેબ મડમો અને તેમનાં બચ્ચાં આવવા જવા લાગ્યાં. તેમને બંને માણસની વિદ્યા અને યોગ્યતાની કદર થઈ, એટલે તેઓ તેમનાં મીત્ર-સ્નેહી થયાં અને એમના સહવાસમાં, અનેક પ્રકારના વિદ્યાના હુન્નરોના આનંદમાં, હર્ષદ તો એટલો નિમગ્ન રહેતો કે કોઈક વખત તો તે ઔપધ પીતો ભારેજ પોતે ખીમાર છે એમ યાદ કરતો.

આ પ્રમાણે આખો દીવંસ રમત ગમતમાં જતો, પૈસા પણ વધે જતા હતા; તેમ સારું ઔપધને સારી હવા મળતી હતી, એટલે હર્ષદ બમણી ઝડપથી સારો થવા લાગ્યો હતો, વિદ્યા કંઈકંઈ તજવીજને કરતી તેમાંની એક વધારે વધારે ફતેહમંદ થઈ. જે છોકરીયોને પોતે શીખવતી હતી તેમની સાથે તેમની. બેનપણીયોને મેળની પોતે જે ઓપેરાનો ભાગશાળામાં શીખી ભજવ્યો હતો તે ભજવવાની તૈયારી કરી. રંગીલા લાલાજીએ તેમાં જોઈતા ખરચ સામાનની મદદ આપી. છોકરીયો બરાબર શીખી એટલે લાલાજીનાજ આમંત્રણથી તે છોકરીયોનાં માઆપ તથા લાલાજીનાં મીત્રોનો

એક સારો મેળાવડો થયો. તેમની આગળ ઓપેરા બજવી બતાવ્યે ને તે ફતેહમંદ ઉતર્યો. આખા કાપમાં તેની વાહવાહ વિદ્વાન મંડળમાં ફેલાઈ પહાડપર આ નવી નવાઈ હતી. એટલે મ્હોટા એન્ટ સાહેબને પણ તે જોવાનું મન થયું. લાલાજીને લખી પૂછ્યું; વિદ્યા એ હા પાડી, ને તેમની ઓશીસના મોટા બંગલામાંજ એક રાતે સમારંભ થયો. દુર હોવાથી હર્ષદ પણ એક ટોલીમાં લાલાજી સાથે ગયો હતો ત્યાંતો વળી જગ્યાની યોગ્યતા, સાહીબ ઉત્તમ, અને છોકરીયોની એકવાર ભડક ભાગી હતી, એટલે તે એટલો બધો ફતેહમંદ નિવડ્યો કે મોટા સાહેબે પોતાની સોનાની પાંચસે રૂપીયાની ઘડીયાળ સોનાના અછોડા સમેત વિદ્યાને ભેટ આપી. મ્હોટાની નીગાહ થઈ કે બાવીસે રજવાડાના વડીલો સમજ્યા કે ન સમજ્યા, પણ ઉપડી પડ્યા. વિદ્યાને તો તે રાતે ચાર દગ્ગર લગભગનો શીરપાવ થયો ! ઓપેરા આવો ફતેહમંદ નીવડ્યો એનું જેમ તે જોનારે નહોતું ધાર્યું તેમ એ નિમીત્તે આટલી બધી બક્ષીસ મળશે એમ વિદ્યાએ પણ નહોતું ધાર્યું. હશે ખુશીયી ઘેર આવ્યાં ને વિદ્યાએ એ ગાંડો પતીના ચરણારવીંદમાં મૂક્યો ત્યારે તેને કેટલો આનંદ થયો હશે !

દરેક દિવસની કથા કહીએ તો ખીન્નું આવડું પુસ્તક થાય માટે પ્રીય વાંચનાર ! ઉપરના વર્ણન ઉપરથી વિદ્યાએ દુઃખનું કેવી રીતે સુખ કરી બતાવ્યું તેનો વિચાર કરી લેવો. આ હાલત ઉપર તેઓ હતાં ને આપણે રાતે તેમના બાગી જોયું. આજે જરા હર્ષદની તખીયત બગડી હતી. માટે તે સુતો હતો. વિદ્યા તેની પાસે સાંઈ પુસ્તક વાંચતી હતી ને બાહાર બાર સંભળાયા. પોતાની સાગી સોનાની સાંકળીવાળી ઘડીયાળમાં પણ બાર થયા એટલે હર્ષદ બોલ્યો.

“બહાલી બસ હવે રહેવાદે. મારા પગતો હવે નથી દુખતા પણ તેનું દરદ મને લાગે છે કે નવ વાગ્યાની ચાંપે છે તે તારા હાથમાં ઉતર્યું હશે. !!”

વિદ્યા હસીને બોલી. “હા. માહિરા હાથ દુખવા આવ્યા છે તે જરા કણક આંધીને રોટલીઓ વણીશતો મટી જશે. મને રજા થો તો કરે, સાંજે જમાયું નથી માટે અત્યારે જરા જમો.”

“ના પ્રીયા મને રૂચી નથી. નહીં તો મેં ક્યાં તને પગવવા-

માં બાકી રાખી છે? કંઈકવાર ત્રણ વાગે રસોઇ કરાવીને ખાધું છે; કંઈક વાર આખી રાત ચંપાબું અને વંચાબું છે; પણ આજે તો મને પણ નિદ્રા આવે છે માટે બારીવાશ.” આટલું બોલી તેણે બારીબ-ણી જોયું ને તેમાંથી એક ચીડી પડી. બંનેએ જોયું કે બહારથી ચીડી આવી.

“અહા! આશુ?” વિદ્યા બોલી ઉઠી “કંઈ બારીમાંથી આવ્યું. જોઈ શું છે.” તે ઉઠીને તેણે હાથમાં લીધું તો એક કવર ખીરેલું હતું. દીવો પાસેજ હતો તેની મદદથી જોયું તો ઉપર લખેલું તેણે વાંચ્યું “સ્ત્રી વાંચે તો પતીના સમ.” વાહ! બસ એટલુંજ? “હવે પ્રાણનાથ મારાથીતો નહીં વંચાય.” વિદ્યાએ હર્ષદના હાથમાં ચીડી આપીને દીવો ધર્યો.

હર્ષદ એટલે થયો. તેણે ચીડી હાથમાં લીધી, લીકાકા જોયો ને બોલ્યો “વાહ! અક્ષર તો કાઢીયાવાડી જીતી દેખના છે.” કાગળ જળવાઈને ફેડયો ને તાણીનેજ વાંચ્યો.

“તારી સ્ત્રીને ન કહીશ. જગત જાણે છે તે પ્રમાણે તારો બાપ “મરી ગયો નથી. એ વાતમાં બહુ ભેદ છે તે કાલ બાર વાગે તારી “સ્ત્રીને સુવાડી દઈ તું જગતો રહીશ તો જાણીશ. મનમાં રાખજે. “નહીં તો વિશ્વાસ જશે.”

“બસ આટલુંજ! વ્યાખ્ય દ્વીઅર્થી છે જગત જાણે છે તે પ્રમાણે નહીં ત્યારે બીજી રીતે મારા પીતા ગુજરી ગયા છે શું? અથવા જગત જાણે છે તે પ્રમાણે નથી. મારા પીતા ગુજરી ગયા નથી? હા એજ હજો! પણ આ શો ભેદ! જોને કોઈ બહાર છે?” હર્ષદના કહેવાથી વિદ્યાએ કમાડ ઉઘાડયાં આગુ બાજુ બધે જોયું. કોઈ ન મળે. બારણાં પાછાં બંધ કર્યો ને બોલી “કોઈએ નથી.” “શું હશે?” હર્ષદે ધણીવાર વિચાર કર્યો પણ કંઈ બંધ ન બેઠું. “હશે જે હશે તે જણાશે” તેણે મન વાળ્યું—“પણ આ શું? સ્ત્રી વાંચે તો પતીના સમ.” અલગત સ્ત્રીઓના પેટમાં છાની વાત નથી રહેતી પણ તેવી સ્ત્રીઓના અપવાદ ૩૫ મારે સ્ત્રી છે, એ વાત લખનાર નથી જાણતો. ક્યાંથી જાણે? તેણે તો શું પણ કોઈએ આવી સ્ત્રી જોઈજ નહીં હોય. ક્યાંથી જીવે? પ્રભુએ મારે માટે એક જ કરી છે.”

વિદ્યાને પાતાની અતી પ્રસંશા ન ગમી “વાર વાર ! હવે બહુ થયું. ઝાઝું વખાણશે તો ઉલટી વખાણી ખીચડી શાંતે વળગશે.”

“કેમ એમાં મેં શું ખોટું કહ્યું ? મારે માટે તો તું એકન છે તો ખીજ કોઈ છે ?”

વિદ્યા હસીપડી. આવો હૃશ્ય વિનોદ કરતાં તેઓ સુતાં. કાલની મધ્ય રાત ડ્યારે થાએ એજ આતુરતામાં સુતાં. આખી રાત માત્ર દીવોજ નગ્યો.

સવાર પડયું. હર્ષદ દીશાએ જવા ગયો હતો, ને દાકતર સાહેબ આવ્યા. વિદ્યાએ કુરશી નાંખી આપી. લાલાજી આવ્યા, તેમને પણ કુરશી બારણામાં ખીછાવી દીધી. પોતે ઓરડાના બારણામાં જરા આધું ઓઢી નીચી દ્રષ્ટી કરી તમામ દીલ ઢાંકી ઉમર ઉપર લુગડાં સંકેલી ને બેઠી.

“ક્યું આજ કેસી તખીયત રહી ?” ડાક્ટરે સવાલ કર્યો.

“સાંજે જરા તખીયત બગડી હતી તે નવ વાગ્યા સુધી જરા તપત રહી હતી. પાછી મેં બાર વાગે, બે વાગે, ને ચાર વાગે, બપોર કાઢી હતી તો ઠીક હતું. અત્યારે તો ખાસી તખીયત મજેમાં છે.” વિદ્યાને ઠર કલાક બે કલાકે જગી ધણીનું શરીર તપાસ્યાં કરવાની છ માસથી ટેવજ પડી ગઈ હતી. ધણી જગતો જાણે તે પોતેજ કહે “આજ તો મને પણ નીદ્રા નથી આવતી. કંઈ વાંચ્યું ?” સાહેબ લોકોને ત્યાંથી પુસ્તક લાવવાની કંઈ ખોટ નહોતી. વળી ભારતાર્થ પ્રકાશના થોકડા પણ મંગાવી રાખ્યા હતા; તેમાંથી કદી તે વાંચતી, કદી વાતો કરાવતી, કદી પગ માંચું ચાંપતી, ને કદી રાંધીને જમાડતી, પ્રથમ પ્રથમતો હર્ષદે આનાકાની કરી પણ પછીતો નિલનું થઈ રહ્યું, ને વિદ્યાને પણ સહી રહ્યું; અને એવીજ ચાકરીએ તેણે હર્ષદને સાંજે કર્યો હતો.

વિદ્યાનો જવાબ સાંભળી લાલાજી બોલ્યા “રાતકુ તુમને કીન માડ ખોલે, કુછ બાતેની એસીજ કરતેથે સો કો ન થા ?”

“ક્યું કોઈ હરામી હલાલી થા ?” ડાક્ટરે અટકળથી પ્રશ્ન કર્યો.

લાલાજીએ વળી ખીજ અટકળ કરી. કોઈ બતા હોગી. સુજે એકદો મરતમે કોઈ કુછ ચીઠીયે દે ગયા. દે ક્યા જવે બસ ચીઠી પડે ઓર માલુમ પડે કે કુછ આયા, ક્યું એસાહી થા નહી ?”

વિદ્યાએ આ અટકળથી મનમાં વિચાર કર્યો કે “આપણુ હ-
તું તો એવુંજ પરંતુ બધાંતો શું હોય. ખેર-મારે તે પ્રગટ નજ
કરવું જોઈએ, તેમ જવાબ પણ દેવો જોઈએ, જુહું ન બોલવું જો-
ઈએ, તેણે પોતાની વાત ઉડાવી લાલાજીને જવાબ દીધો “આપના
કોઈ મિત્રે ડરાવવા મસ્કરી કરી હશે.”

લાલાજીતો ઠેકના નિકળ્યા “તુમ કસમસેં કહોગે કે કુછ ન થા?”

વિદ્યાએ ટુકું કર્યું “આપ સાચા હશે તો શું થયું તે આપે
સાંભળ્યું હશે.”

લાલાજી તો હડે ચઢ્યા “નહીં, વો મુજે કહેણા ચાહીએ. ક-
બી ચેર હોવે તો મેરી મીત્રકત પાયમાલ હોવે, મેં સચ બુઝું તો
ઉસકા બદોબસ્ત કરે.”

ડાકરે વિદ્યાને સલાહ દીધી “કહેદોજી જો હોવે સો કહે
વો. ન જનતે હોતો ના કહે દયો.”

વિદ્યાને ચોખું બોલવું પડ્યું “મારાથી તો કહેવાય પણ નહીં
ને જુહું બોલાય પણ નહીં.”

લાલાજી હવે ગુસ્સે થયા “ચેહી બડી શકકી બાતહેં રાતકું તુમ
ગડબડ કરતે હો. મુજસેં વો છુપાતે હો તો જરૂર તુમહારે દીલમેં
દગાહે તુમને મેરી મીત્રકત યા જન લેનેકી કુછ તદબીરકી હોગી.
અબ તુમ ધરસે વાકીફ હુએ તો ક્યોં ન કરો. નહીં નહીં ચાતો
સચ કહો ચેર નહીં તો મકાન ખાલી કરો,” આ સાંભળી વિદ્યા
જરાએ તપી પણ નહીં તેમ ડરી પણ નહીં, તે હતી તેવી શાન્ત
રહીને બોલી “ગુસ્સા કીંવા બચથી હું ન કહેવાની વાત નહીં કહું.
એટલું કહુછું કે આપનો આ તર્કતો છેક નાપાયદાર છે.” એટલામાં
હર્ષદ આવ્યો વિદ્યા પાણીનો કળશો તથા માટી લઈનેજ બેઠી હતી
તેણે હાથ પગ ધોવરાવવા લાગી; હર્ષદ વાતમાં શામીલ થયો.

“આપને છ માસના પ્રસંગથી શું અમે એવાં માણસ લા-
ગ્યાં કે આપ આવો તર્ક કરે છો?”

“જબ વોં હમકું કાહેકું સચ નહીં કહેતી હે ચેર હમારા
અપમાન કરતી હે?” લાલાજી બોલ્યા હર્ષદે ખુલાસો કર્યો “આપનું
માન રાખવું આપના હાથમાં છે. એ ના પાડે છે છતાં આપ શું
કામ પૂછો છો? હું પણ કહું છું કે એ નહીં કહે. આપ વિરહ

કંઈ પણ નથી.” લાલાજી તો બગડી બેઠા.

“ક્યું નહીં કહે ? નહીં કહેવે તો દેખે જેસી હોગી ! હમારી વગ તાકતકી તુમકો માલુમ નહીં ? ડાકટર સાહેબ જાતક ચે બાત ન કહેવે વહાંતક આપ ઈનકું દવા દયો તો હમારી કસમહે. બસ ચેબીહમારી હઠહે ક્યા બાત હે ? કેસી ગરબડ ?”

ડાકટરે સમજાવી કાઢી “આજી કહે દયોજી. ઇનકે વિરુદ્ધ નહીં તો કહેનેકું ક્યા હરજ હે ? દોનું કાહેકું સરીખે હોને હો. એ તો હીં-હુસ્તાની ઓર જહદ્ આદમી હઠપર ચઢ ગયે મગર તુમનો સમજતે હે.” હર્ષદે ચોખો જવાબ દીધો. “એ મારી ખાતગી વાત છે. કોઇને તે પરાણે સાંભળવાનો હક નથી આપ ખુશીયી પધારો.”

ડાકટરે વિધાને સમજાવવા કોશીશ કરી. “આછયેનો બીમાર આદમી હે. બીમાર આદમી સીડી તખીયતકા હો જતા હે. બીમાર બચ્યા ઓર ખુદા એક તખીયતકા હોતહે. મગર તુમ તો દાંનેહો. સારી કાંપમેં તુમહારી ખુશખો ફેલ રહી હે ઓર આજ એ ક્યા હુજત કરતેહો. કહે દયો ચાહે ઇન્હીકું અલગ લે જાકર કહો. મગરકુછ રસ્તા નિકાલો. !!”

વિધાએ રસ્તો એજ કાઢ્યો “આપ પધારો સુખે લાલાજીને ગાંડી હઠ ચઢી છે તે ઉતરશે ત્યારે વાત !! શુ અમે તેમની ચોરી કરાવશું ? એ શું વિચિત્રતા કદી નહીં ને આજ ! હોય એ તો મુરખી છે. તે ગુસ્સે પણ થાય. અમારામાં કહેવત છે કે “છોર કહોર થાય પણ માવીતર કમાવીતર ન થાય” તેમ આખર એઓજ પોતાના ખુદાપા સામું જોઇને હઠ છોડશે” વિધાએ ઠંડા પાડવા કહ્યું. લાલાજીતો તેથી ઓર તખ્યા ડાકટરનો હાથ ખેંચતા ઝીંક્યા અને બોલ્યા. “ચલોજી ચે લોક યું નહીં માનીંગે ઇનકું પોલીસ કબુલ કરવાએગી. મુજે શક્તો બહોત દીનસે થા મગર ઇતના ભારી બેદ હોગા વો મુજે માલુમ નહીં. અચ્છા અજ મેં ઇનકું સમજાતા હું કે મેરા ગુસ્સા ક્યા કરસકતા હે” લાલાજી ડાકટરને ઢસડી ગયા. વિધા હર્ષદ જરા વિચારમાં પડ્યાં પણ તેવામાં કદી નહીં ધારેત્ર વાત બની.

ટપાલવાળો જેણે વિધા હર્ષદનું મોં વતીક નહોતું જોયું.—ક્યાંથી જુવે ? તેઓ તો સરસ્વતીને ખુસ્હાલગયના નામથી ઓળખાતાં હતાં. કાંપમાં આખા પહાડ ઉપર જો કોઇ તેમની ખરી હડકતથી

વાકીફ હતું તો તે માત્ર લાલાજી તે તેમના ઉપર બહુ પ્રીતી રાખતા. ને તેમણે અતી આગ્રહથી તેમનું તમામ વૃત્તાન્ત જાણ્યું હતું, શીવાય કોઈ ઓળખતું નહોતું. છતાં તેમના ઉપર કાગળ આવ્યો. કોના ઉપર? “સરસ્વતી બેનને લાલાજી લખનવીના ખંગલામાં પહોંચે!” હા એવા શીરનામાથી આવ્યો તેમણે તો જગુદન છોડ્યા પછી કોઈને પત્ર લખ્યોજ નહોતો. પોતાનું દુઃખ બીજાને જાહેર કરી નાહક તેને શું કામ દુઃખમાં નાંખવું. છતાં આ પત્ર આવ્યો ભલે આવ્યો. વિદ્યાએ ઉડીને તે ટપાલવાળા પાસેથી લીધો. અહાહા !! કોના અક્ષર! તે આંખમાં આંસુ આણીને બોલી ઉડી.

“માહારી વ્હાલી બેન વિમળા! હા તેણેજ આપણને શોધી કહાડ્યાં. ભલે શોધ્યાં સારે વખતે શોધ્યાં હવે જરૂર તે આંહી આવશે.” વિદ્યાની આંખમાં આંસુ ભરાએલાં ને તેણે કાગળ ઉઘાડ્યો. વળી છાતી સરસો સોંપ્યો ને બોલી. “ઓ મહારી વ્હાલી બેન! દુનીયામાં સગાંમાં સ્નેહીમાં જે ગણું તે તુંજ છે! બોલ બેન તેં શું જાણ્યું શાથી જાણ્યું.” આમ બબડી તેણે કાગળ ઉમેડ્યો વાંચવા લાગી.

“વ્હાલી બેન-આપુ ઉપર સરસ્વતિ-અને મુંબાઈની વિદ્યા.”

વાહ! સાચાશ છો મને સુખની ભાગીયણ થવા દીધીને દુઃખની નહીં? તે ન થવા દીધી, તારા કામમાં ન આવી, ને તોપણ આજ પર્યંત દુખી તો રહીજ! રહુંજ ના? મેં તને કેવી સ્થિતિમાં જતી જોઈ હતી. અરેરે! મારે હાથે ઉતાવળ કરીને પરદેશ ગામડા ગામમાં-એકલી દુખના કુવામાં મેંજ ધકેલી દીધી, ને પછી પણ હું તારી પાસે ન આવી શકી. તારાથી અલગજ રહી. મેં વાંસેથી જગુદન માણસ મોકલ્યું તો જણાયું કે તેઓ તો હીંદુસ્તાન બહારી ગયાં. જે એણીગમથી આવ્યું તેને પૂછ્યું પણ કોઈએ પત્તા ન દીધો. બે વખત ન્યુસમાં પૂછાવ્યું પણ તું ક્યાંહી જણાઈ નહીં. એથી મને કેવું થયું હશે?”

“મેં તને તારા ઉપર છવાએલાં વિપત્તીનાં વાદળોમાંથી શોધી કહાડવા બહુ ઠાંઠાં માર્યા પણ ઘોર અંધારી ચોમાસાની રાતમાં “તું” જડી નહીં. અને હું તે વાદળથી પલંગતી, આંસુથી ભીજતી રહી. પણ આખર એવા અંધકારને બેદીને પણ તું વિજળી “ઝબકી, દુર-આપુના ખાડ ઉપર ઊંચે ઝબકી, પણ તેનો પ્રકાશ

“દેશે દેશ પ્રસયો, બીજાંતો ન ઝોળખે, પણ મેંતો બરાબર લને
 “તો થું પણ તારા પ્રકાશથી—તારા પ્રભાવથી—આપત્તિ વાદળ ઝો-
 “છાં થવાથી તારા પ્રીયતમ ચંદ્ર ને પણ જોયો. ધન્ય પ્રભુ ! આ-
 “ખર મને પ્રભુએજ જણાવ્યું. અને તે ધણું સારું તથા ધણું સારે
 “વખતે ! ખરે વખતે હું તારી સાથે ન આવી. પીતળ નીકળી—
 “એટલે જાણે પ્રભુએજ કોપ કર્યો. કે તને હવે એના દુઃખમાં ભાગ
 “નહીં લેવાદર્જી. તેથી મને આજ સુધી ખબર ન પડી. તેં પણ
 “ખબર ન પાડી. ખેર ! હવે પાછીં સુખમાં ભાગ લેવા હું સ્વાર્થી
 “તૈયાર થઈશું. મારા સ્વામીને અંબાજીની બાળકપણથી આધા છે
 “તે નીમીત્તે અમે કાલનીજ ગાડીમાં પ્રભુ ઇચ્છાથી નિકળીશું. ને
 “પહેલી યાત્રા તારી સરસ્વતી દેવીનીજ કરશું.”

વિદ્યા જાણે અમૃત પીતી હતી. તે પીતાં તેણે વિસામો ખા-
 ઘો. હવે કાંક ધરાઈ “હા મારો તર્ક ખરો પડ્યો. તે જરૂર આવ-
 શો.” “પણ તેમણે શાથી જાણ્યું” ? હર્ષદે પશ્ચ કર્યો. કોણ જાણે હા-
 લ પર્યંત તો બધું અવગાર યુક્ત છે નિચે કદાચ જણાશે.” વિદ્યા
 આગળ વાંચવા માંડી. એજ વાત હતી.

“તને સ્વાભાવિક પ્રશ્ન થશે કે એ શી રીતે જાણ્યું ? તારા
 “તેજ, પ્રકાશે, મને તે જણાવ્યું. આજ આ વખતે એ વધામણી-
 “નું મુંબાઈ ગેઝેટ આવ્યું. તેમાં આખું ઉપરનો એક કાગળ છે. તે
 “ભક્ષા ખબર પત્રીએ મારે માટેજ લખ્યો છે. તેણે મારી દયા ખા-
 “ધને તું પહાડપર ગઈ લાલાજીના બંગલા નિચે રહી સાહેબ લો-
 “કાની છોકરીએને શીખવવા માંડી. પહેલો ખાંનગી ઓપેરા ભજ-
 “વ્યો. પછી મોટા એજન્ટ સાહેબને બંગલે ભજવ્યો તે સંપૂર્ણ ફતે-
 “હમંદ નિવડ્યો. એ બધું મેં જાણ્યું. તે ભલા લખનારે મારે જો-
 “તું હતું એટલું બધું લખ્યું છે. ને તેમાં તને હું ચર્ચા ઝોળ-
 “ખીશકું એટલી તારા રૂપ, ગુણ, વિદ્યા, રીત ભાતતી નીરાનીઓ
 “આપી છે તેથી પણ વધારે ખાત્રી તારા પ્રીયતમની તેમાં સંપૂર્ણ
 “ઝોળખ આપી છે તેથી મને થઈ ચોર પકડાયાં છે !! આજની
 “ઠપાલમાં ત્યાં તે ગેઝીટ પણ આવશે તે તું મંગાવીને વાંચી જો-
 “ઈશ એટલે સમજીશ કે મેં કેટલું જાણ્યું છે !! ”

“ધન્ય એન ! તારાં વખાણ કાગળે થવાનાં નથી; ન્યુસે થવા-

“નાં નથી તેનું તું તો એક પુસ્તકજ લખાવું જોઈએ. હું તેની નોટ
“તૈયાર કરીશ ને કોઈ ગૃહસ્થને હાથે તે પરથી બધી બીના શબ્દે
“શબ્દ લખાવીશ.”

પ્રીય વાંચનાર! આ તેની નોટ ઉપરથીજ પુસ્તક લખાયું છે
એમ માનવાને શી હરકત છે? “વાલાભાઈ ખુસ્દાલરાય. (હા!
પ્રભુ તેમના સદાએ ખુશ હાલ રાખે! મારી વાહાલી બેનના હર્ષદ
શ્રીરજીવ રહો.) તેમને મારા પ્રણામ કહેજે.”

“હવે રૂબરૂ આવું છું. એજ તૈયારીમાંછું એટલે વધુ લખ-
વા પુરસદ નથી.” મળવાને આતુર વિમળા.

વિદ્યા હર્ષદને આથી કેટલો આનંદ થયો હશે તેની તુલના વાં-
ચનારાઓએજ કરવી પડશે. તેમણે મુંબઈ ગેઝીટ મંગાવ્યું. વાંચ્યું
અને એજ વિષયમાં સાંકળડી. લાઝાજીએ તેમનાથી રાતની વાત
જાણવા ઘણી માથા ફેડ કરી. અનેક યુક્તિઓ કરી અને તેથી વિ-
દ્યા હર્ષદ પણ સમજ્યાં કે જરૂર આ લઠના બેદને રાતના બેદ સા-
થે સંબંધ છે- નવ વાગે વિદ્યા સુઈ રહી. દસ અગીયારને બાર
વાગ્યા. હર્ષદ કુરશીપર બેઠોજ હતો. વિદ્યા ગાદીકપર નિશ્ચંત સુતી
હતી. દીવો ઝગઝગાટ બળતો હતો અને હર્ષદ બળડયો “હવે શું
ઠરે છે તે જોવાનું છે, વહેમ છે કે ખરૂ છે, લાલાજીએ શાથી આ-
ગ્રહ કર્યો એ બેદ પણ તે સાથેજ પુટવો જોઈએ કારણ રાતે કંઈ
એટલી બધી બડબડ નહોતી થઈ કે તેઓ છેક ઉપરથી જાણે”
જવાબમાં બહારથી આવાજ આવ્યો.

“તારી સ્ત્રીને જગાડ. તે યોગ્ય સ્ત્રી છે. તેનાથી છુપું રાખવા
કારણ નથી.”

હર્ષદે વિદ્યાને જગાડી અને કહ્યું “તને પણ સાંભળવાની રજા
આપી છે માટે સાવધ થા.”

બહારથી આવાજ ફરી આવ્યો. હા દીકરી તારા સદગુણથી હું
અતિ પ્રસન્ન છું. તું ગમે તેવી ગુપ્ત વાત પણ જીવંત શકીશ માટે
તમે બંને સાંભળો હર્ષદનો બાપ હજી હયાત છે. તે આખું ઉપરજ
છે. પણ તેને જન્મપર્યંત છતો ન કરવો એમ ક્યુલ કરો તો તે ત-
મને મળે તમે વિશ્વાસને પાત્ર છો તો પણ પ્રતીજ્ઞા કરો કારણ જો
આ વાત બીજા કોઈએ જાણીતો તે ડોસાનું મોત થશે, તે છુટે હાલે

ફાંસીએ જશે, માટે સત્વર સ્થીર વિચાર કરીને બોલો કાઈ જતું આવતું સાંભળશે. ”

હર્ષદેવો આતંદ્રમાં આવી ગયો “ ધન્ય પ્રભુ ! મને અતુલ લાભ કર્યો, મારું માંદા પડતું, આમુ ઉપર આવતું સફળ થયું. હું બલે માંદો પડ્યો ને અહીં આજ્યો. હું ઇશ્વર પ્રતીજ્ઞાથી બધાજી છું કે હું એ વાત જન્મ પર્યંત છુપી રાખીશ.”

“ હાજી હું પણ પ્રભુ પ્રતિજ્ઞા પુરૂષ એ વાત જન્મ પર્યંત છુપી રાખવા બધાજી છું. એવાં મુર્ખ કતધની અમને પ્રભુ ન કરે કે અમે અમારા શીર છત્રને પીડા કરી થઈએ! માટે આપ સત્વર કહો કે તેઓ ક્યાં ખીરાજો છે. ” વિદ્યાએ પશ્ચ ક્યો. જવાબ મળ્યો.

“ તેને મળવું ઘણું કઠણ છે. તેને મળવાને આ વખત વાઘ વરનો ડરવેડી અંધારી ગુફામાં આવવું પડશે. તે ભીખારી માંદો ચીરડાઉ સ્વભાવનો છે. તેને આખી ઉમર ગુપ્ત રાખી પાળવો પડશે. અને જરા પ્રતિહ્ન થયું તો તમે જાને તેની સાથે માર્યા જશે! માટે આટલેથી સંતોષ રાખો. પેટ મસળીને પીડ કરવા જેવું દુઃખ શું કામ ઉત્પન્ન કરશે? કદાચ રસ્તામાંજ વાઘ વર મળ્યાં તો પુરા કરશે.”

હર્ષદ આતુર થઈને બોલ્યો “ પ્રભુ અમારું રક્ષણ કરશે. પ્રાણના જોખમે પણ હું તીર્થ કરવાને તૈયાર છું હું તેની યથા શક્તિ સેવા કરીશ. વધારે કહી બતાવવાની અગત્ય નથી માટે અમને લઘુ ચાલો. તેમને એક પુત્ર તથા તેની આવી યોગ્ય પત્ની છતાં તેઓ જંગલમાં રહે એથી ઇશ્વર દુભાય માટે સત્વર કરો.”

વિદ્યાએ પુછી આખી “ મારા પ્રાણનાથનું કહેવું યથાર્થ છે. માટે આપ શીઘ્રતા કરો અમે જાને તૈયાર છીએ. અગર પોતાથી વધારે નહીં ચલાય તો હું પીડપર તેડી લઈશ.”

હર્ષદ ઉભો થઈ બોલી ઉઠ્યો “ નહીં નહીં એ તિર્થ કરવાની શક્તિ પ્રભુ મને જરૂર અપશે તિર્થ તો પગે ચાલીનેજ કરવું. ” વિદ્યા પણ ઉઠી.

સાંકળ ઉઘાડી બહાર નિકળવાનું કરતાં એક માણસ બહારથી અંદર આવ્યો કોણ? જાને તેને જોઈ ચમક્યાં અને બોલી ઉઠ્યાં “ અહોલાલાજી આપા! ” હર્ષદને છાતી સરસો એક હાથથી ચાંપી તથા ખીજો હાથ વિદ્યાના માથાપર મુકી તે બોલ્યા.

“ હામાહારા વહાલા કુળમણી હુજ તારો બાપ ! ” ત્રણે ગદ્ ગદ્ કંઠ થઇ ગયાં ઘરમાં આવ્યાં વિદ્યાએ બાર અટકાવ્યાં લાલાજી કુરશીપર બેઠાને સ્ત્રી પુરૂષ તેમના ચરણ પાસે ચરણ વાંદી બેઠાં. થોડીવાર કોઈથી કાંઈ ન બોલાયું ટગરમગર એક બીજા સામું જોઇ રહ્યાં હર્ષનાં આસુ વહ્યાં; આખર ગદ્ ગદ્ કંઠે લાલાજી બોલ્યા “હું પ્રભુ પ્રનાપે કુશળશ્રું નાતમાંશ્રું ને ધનવાનશ્રું મને તમારી સંપૂર્ણ પરીક્ષા તો થઈ ચુકી હતી; આજના તોફાને તેની પૂર્ણતા હતી કરી એ કરવાની કંઈ જરૂર નહોતી તો પણ મેં કર્યું ને થઇ ચુક્યું. તેમાં પણ તમે સંજો પાંગવાર ઉપરોં તેવી હું અતી પ્રસાદ થયો પ્રત્યક્ષ થયો તમે સર્વ રીતે મરોસાને પાત્ર છે. હું તમરો શીરછન્નશ્રું જો “આ મનમોહનરાયના કાગળો” તેણે એક બંડળ હર્ષદના હાથમાં આપ્યું હર્ષદે આનંદમાં તે તુરંત ઉમેડયુંજ નહીં તેના મનમાં હજારો આનંદની ધારાઓ છુટતી હતી. લાલાજીએ ભાવણ આગળ ચલાવ્યું તુંતો છ મદિનાતો હતો ને મારે દેશ છોડવો પડ્યો હતો. નાના સાહેબનો હું વિશ્વાસ હતો, બગવામાં હું શમીત્ર હતો મને તેમાં ઘણા પૈસા મળ્યા ને બધા પ્રભુએ મારી પાસે રાખ્યાને મારા વેશ બદલા-દેશબદલા-ભાષા અને રીતભાતના બદલાએ મને બચાવ્યો છે. મારાથી છતું થવાય નહીં ને છતાં નામે દેશમાં અવાય નહીં પણ કાલે સવારેજ હું મારું વીત્ર કરીશ ને મારી તમામ મીત્રકત તારે હવાલે કરીશ. તમે સામટા દીવસથી મારા તમારા પોતાનાજ બાપીકા-ઘરમાં વસોજો. મારી પ્રીતી તમારા ઉપર પ્રસિદ્ધ મૂળથીજ છે એટલે આ વાત થવાથી કોઈને નવાઇ લાગવાની નથી. હું મારા બે ચાર મીત્રને તો તમને વારસ કરવાનું કહી પણ ચુક્યો છું. મેં વાયકા કાઢી પણ છે એટલે કશી અડચણ નથી આવવાની. વાહાણી પુત્રી સરસ્વતી તું સતી શીરોમણી છે. તારાજ પુન્ય પ્રભાવે મને તથા હર્ષદને સુખ મળ્યું !!”

પરોઠ સુધી ખુસાસેથી એક બીજાની વાતો ચાલી તેમને કેટલો આનંદ ! કેટલો સંતોષ થયો હશે તેની કલ્પના વાચના-રાઓએ કરવી.

સવાર થયું લાલાજીએ વીલ કરાવ્યું ડાકતરની તથા બીજા મહસ્થાની તેમાં સહીયો કરાવી. લાલાજીની ગોઠવણ સહુએ વખાણી

“ધડપણમાં યોગ્ય ચાકરી કરનાર શોધી કઢાડયાં.” “ એ જોડાના સદયુજનો પ્રભુએ તેમને યોગ્ય બદલો આપ્યો” આવી પાંચ વાણી થઇ. બપોરે લાલાજી વિદ્યાનાજ હાથની રસોઇ જમ્યા ! અહા તેમાં કેવો સ્વાદ ! અમૃત ભોજન તેં એજ. ખટ રસ તેમાંજ હતા ! ! એક તો સાહીત્યની અનુકૂળતા, ! બીજી વિદ્યાની સુવડના અને આવડ, અને ત્રીજી પોતાના પુત્રની વહુ-જે તેણે સ્વપ્નામાં પણ મળવી નહોતી ધારી તે દીકરા સાથે મળી ! ! વહુ રાંધે છે અને પીરસે છે તથા દીકરો અને પોતે સાથે પાટલાઓ ઉપર બેસી આનાંદની વાતો કરતા જમે છે ! ! આ દેખાવ તેને સ્વપ્ના જેવો નવા અવતાર જેવો, મુઠા પુઠે સ્વર્ગમાં બેઠા જેવો લાગ્યો ! ! ! વારંવાર ઠોસાની આખમાં વહુ દીકરાને જોઈ હર્ષનાં આંસુ ઉભરાઈ આવતાં હતા.

આનાંદથી તેઓ જમી ઉઠ્યાં આજે તો હર્ષદંતી તપ્તીયન પણ મનમાંની હતી. બહારના ખંડમાં ખુરશીઓ ઢાળી અને બાપ દીકરો બેઠા વચ્ચે. ટીપાંજી ઉપર પાન સોપારીની રીકાખી લાલાજીના ચાકરે લાવીને મૂકી. ઠાકુર બીડી જોડ લાલાજી અતિ પ્રસન્ન થયા ને બીડી ખાધને તેની બનાવટથી અધિક પ્રસન્ન થયો. અમિર ઘરમાં ઊછરેલ વિદ્યાની ચતુરાઈ તેઓ હવે ડગલે ડગલે ક્ષણે ક્ષણે અનુભવતા હતા. હાલ પર્યંત તો તેમને જોવાનો લાભ મળ્યો હતો પણ હવે તો તે અનુભવવા પોતાના પુત્રની સ્ત્રી એમ સ્વીકાર કરી અનુભવવા લાગ્યા ! એ સ્વાદ કંઈ એરજ હતો ! ! આનાંદથી તેઓ અહીં બેઠા હતા. લાલાજીનો ચાકર પછવાડે ઉભો બંનેને પાંખો નાખતો હતો ને એક કાફલો આવતો જણાયો.

ચાત્રાળુઓના કાફલા આજુ ઉપર નિત્યે આવતા; ને તેમનો રસ્તો લાલાજીના બંગલા આગળ થઈને હતો. પાંચ સાત ઘોડા ગયા તે તો બંને ગયા, પણ તે પછીથી એક માણસ આગળ ચાલ્યો આવતો ને તેની પછવાડે ઘોડાપર બેસીને એક ઘોશી ચાલી આવતી હતી, તેમની સાથે ત્રણ મજૂર સામાન ઉપાડી આવતાં હતાં, તે હર્ષદે દુરથી જોયાં ને બોલ્યો “અરે આ શું ?” તે આટલું બોલ્યો-જ એટલામાં જે માણસ આગળ ચાલ્યો આવતો હતો તેનામાં એ-કદમ અદ્ભુત જોશ આવ્યો; તેના હાથમાં જે લાકડી તે ઢસડતો આવતો હતો તે અધર ઉપાડીનેજ તે ધાયો. તેણે હર્ષદ સામી દો-

ટજ મૂકી. હર્ષદ ઉમો થઇ ગયો તેની આંખમાં આંસુ આવ્યાં ને તે ધર થરવા લાગ્યો. લાલાજીએ જોયું કે આ કાંઈ લર્પિતો શત્રુ છે, ને તે હર્ષદપર હુમલો કરે છે, તેથી ડોસો ઉમો થઇ ગયો અને યુદ્ધ બહાદુર આડો ઉમો રહી “ખગરદાર નામાકુત્ર” એટલું કહી હાથમાં કુરશી ઉપાડી તૈયાર થયો કે દોડતો આવતો માણસ એટલા પાસે આવી લાંબો થઇ પડ્યો. હર્ષદે લાલાજીને રોકી તેને ઉપાડી લીધો. છાતી સરસો ચાંપ્યો. “ઓ મહારામાર્ગ મહારામાપ ! મારાશેઠ” કહેતાં નટવર રડી પડ્યો, ગદગદકંઠ થઇ ગયો; ને ઓ બહાદુર “નટુ નટુ” કહેતાં શેઠની આંખમાં આંસુ આવ્યાં. નટુનામ લાલાજીએ સાંભળ્યું હતું. તેમણે હર્ષદની તમામ જીવંતો આ હેવાલ પરોક્ષ થઇને સાંભળ્યો હતો તેથી તેઓ પાછા ખેડા. જરા ગાંઠા પડવાને બોલ્યા “અજીબધ્યા મુજે માફ કરના મેને યુદ્ધ કાંઈ દુસ્મન ધમકર આતા હે.” આ બે જણા ભેટજ છે, લાલાજી મારી માંગે છેજ એટલે તો ડોશીનું ટટુ પણ પાસે આવ્યું “ઓ મહારા દીકરા ! વીરા હર્ષદ !” એમ બોલતાં ભોળી ચંપકે તો ટટુ પરથી પડતુંજ મુક્યું. લાલાજીએ તેને ઓળખીને રખે ને પોતાને ઓળખશે એમ ડરી પોતે મેઢીપર ચાલ્યા ગયા. આખર ચોરને ચોરજ !

નટવરને પડતો મૂકીને હર્ષદ ડોશી ભણી દોડ્યો. મામીના પગમાં પડ્યો. માંમી રોયાં, હર્ષદ ફરી રોયો, વિદ્યા આ ઘોંઘાટ સાંભળી અજીઠા હાથ અમોઢીયું પહેરેલું ને જોડાળથી ડોશીની નજરથી દુઃખનાં આંસુથી રોતી રોતી દુર યઇ હતી તેજ ડોળમાં હર્ષદના આંસુએ પાણી સામી દોડી આવી. તેને જોઇ ડોશીને તેજ વખત યાદ આવ્યો. તેનું હૈયું ખૂબ ભરાઈ ગયું. વિદ્યાએ ડોશીના પગ ચાંપ્યા; ડોશી તેને વળગી પડી ને વહેતાંજ મુક્યાં. તેને છાતી સરસીચાંપીને રાગડા શરૂ કર્યા. “ઓ મારી સારી દીકરી ! મેં તને બહુ દુઃખ દીધાં ને તેનો બદલો હું પેટ ભરીને પામી ! હું તારી ચોર, તારી અપરાધી છત્રે મારી માડી ! ! મને માફ કરજો મારી મા ! હું આખર તારે શરણે આવી છું ! !” વિદ્યાની આંખમાં આંસુ આવી ગયાં. લોકો એકઠાં થઇ ગયાં તેથી સૌ ઘરમાં આવ્યાં ને પડસાલમાં ભોંયપર બેઠાં. ડોશી તો રવે રવે તે જાનાંજ ન રહે. માંડ સમજાવ્યાં. છાંતાં રહ્યાં. તે વળી

હર્ષદના શરીરપર હાથ ફેરવે, વહુને બહાલી કરે, પોતાના અપરાધ સંભારે, ને રોધ પડે ! ! ઓ મા ! મારા દુઃખથી તું દુઃખજો-યછ ગયો ! મેં તને પાળી પોશીને મોટો કર્યો તે આવું દુઃખ દેવાનેરે દીકરા ! ! વળી વિદ્યાપર હાથ ફેરવે ને બોલે “ઓ મા ! આવું અમૂલ્ય રત્ન તારી પાસેથી પડાવી હુ પેલી રાંડ પથરો તારે ગળે બાંધતી હતી તે કેમ સંધરે ! !”

ધડી સુધી ડોશીનું રેલું કળકળતું ચાલ્યું. સહુએ તેમને ઠંડા પાંચા. દાતણ પાણી વિદ્યાએ મેં આગળ મૂક્યાં એટલે ડોશી ઉઠ્યાં પોતાના સામાનમાંથી ઘરેણાં નગદીનું પોટલું ઉપાડ્યું. ને વિદ્યા હ-પંદ પાસે મૂકી કળશામાંથી હાથમાં પાળી લઇ બેલ્યાં “સૂર્ય દેવ આ નટવર બ્રાહ્મણને ત્રીજો આ ચૂડાનો અગ્ની ત્રણે દેવની સાથે હું જળ મુંકે છું કે આ ધન મારે શ્રીવત્સીરમાલ છે. ને તે મારાં છોકરાંને અર્પણુ છે” નટવર પણ ઉડ્યોને એક બીજું પોટલું લાવી વિદ્યાના ચરણમાં મૂકી બેલ્યો “લે મારી પવિત્ર સતી ચંદા ! રા-હુને તો બીજો અસુર હરી ગયો. ને તારું ગ્રહણુ સદેવ છુટ્યું.” તું પરમ પવિત્ર છે.”

“આ શું ? માહાલુગેન ક્યાં છે ?” વિદ્યાએ હવે ચોખ્ખું પુછ્યું કારણ તે વાઘશુના પાસેથી આ શિકાર શી રીતે નટવર તેના જીવતાં પાછો લાવે એ તેને વિચાર થયો.

બહી ડોશી રોતી ગઇ પરતાવો કરતી ગઈ ! ને પોતાના ત-થા મહાલીનાં કૃત્યો ઊધાડાં કરતી ગઇ. વિદ્યાની તેમાં વગર પૂછે ચોખી સફાઇ થઇ. ડોશીએ એજ કહી બનાવ્યું કે બધું ઘરેણું માહાલી પાસેજ હતું. વળી વૃજવલ્લભ તેમને મથુરામાં વાવદા પ્રમાણે મળ્યો હતો ત્યાં તે અયોધ્યાની વાતથી છેક અજ્ઞાન રહ્યો પણ મુંબઈની વીતી બંધી ડોશીને કહી હતી. તે પણ ડોશીએ અહીં કહી. વિદ્યાએ પણ આજ સુધી સંધરી રાખેલા રૂકા હર્ષદને ભેટ કર્યો ! ! વિદ્યાની સોજે આના સફાઇ થઈ. સતીનું કુડું કલંક ગયું. તેને લાલાજીનું પાંચ સાત લાખનું ધન ડોશીનું બે ત્રણ લાખનું ધન અને પો-તાનું પાંત્રીસ હજારનું પીયરનું તથા પંદર હજારનું સાસરાનું પ-હલું મળ્યું. આવે ત્યારે સગકુછ આવે. ડોશી પણ નીર્મળ થઇને આવ્યાં. નટવર પણ સાજો થઇને આવ્યો. ઘણી પણ નિરોગી થ-

યો ને આનંદ આનંદ વરંતી રહ્યો. સહુ થોડીવાર વાતચીતો કરી ડોશીનું સમાધાન કરી ઉઠ્યાં. જમ્યાં જમ્યાં ને સુષ રણાં. બીજે દિવસ સવારમાં બહારી વિમળા પણ આવી પહોંચી તેને આ સમાન ચાર બાજુવાથી કેટલો આનંદ થયો હશે એ વિચાર વાંચનારાએ કરવો.

વૃજવલ્લભ પણ પોતાનું ધન લઈ મુંબઈ ગયો તેજ વિદસે કરજ કાપ્યું. ને બીજે દિવસ કાઠીયાવાડથી કંટાળી પેટલાદના નાગર બ્રાહ્મણની છોકરી પોતાના પડોસમાંજ ઉછરેલી હજી શાળામાં બાણુતી બાર વર્ષની કન્યા સાથે સગાઈ કરી!!

પ્રીય વાંચનાર! વૃજવલ્લભને મુંબઈમાંજ રહેવા ઘો, તે હવે દુખી થવાનો નથી. વિદ્યા તથા હર્ષદ, વિમળા અને તેનો પત્ની, ડોશી તથા નટવર, એમને આખું ઉપરજ રહેવા ઘો અને પુસ્તક બંધ કરી મારી સાથે પ્રાર્થના કરવામાં શામીલ થાઓ કે તે સહુ ઉમર પર્યંત સુખી રહે! અને દેશમાં વિદ્યા અને વિમળા જેવી સ્ત્રીઓ પેદા થાઓ !!

અસ્તુ.

બોલો શ્રી સીતા રામચંદ્ર દેવકી જય !!!

